

Б. Қапалбек
С. Жантасова
Т. Мадиева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
7-сыныбына арналған оқулық

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі бекіткен*

7

Алматы «Мектеп» 2017

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922
Қ40

Қапалбек Б. т.б.
Қ40 **Қазақ тілі.** Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, С.Жантасова, Т.Мадиева . – Алматы: Мектеп, 2017. – 304 б., сур.

ISBN 978—601—07—0901—0

К $\frac{4306020200-092}{404(05)-17}$ 10(1)—17

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2Қаз-922

© Қапалбек Б., Жантасова С.,
Мадиева Т., 2017

© «Мектеп» баспасы, көркем
безектірілуі, 2017

Барлық құқықтары қорғалған

Басылымның мүлкілік құқықтары
«Мектеп» баспасына тиесілі

ISBN 978—601—07—0901—0

1-бөлім
АУА РАЙЫ ЖӘНЕ
КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

2-бөлім
КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

3-бөлім
ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

4-бөлім
СҮЙІСПЕНШІЛІК
ПЕН ДОСТЫҚ

5-бөлім
МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

6-бөлім
ҒАЛАМТОР ЖӘНЕ
ЭЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

7-бөлім
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ

8-бөлім
ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ. ГЕНДІК
ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

9-бөлім
ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІКKE
ТАҒЫМ

10-бөлім
ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

АЛҒЫ СӨЗ

Шартты белгілер:

– оқу

– айту

– тыңдау

– жазу

– қайталау

– көру

– талқылау

– табу

– сергу

Қымбатты балалар, қазақ тілі – қазақ халқының мәдениетін, салт-дәстүрін жинақтап сақтаушы, оны кейінгі ұрпаққа жеткізуші құрал. Сондықтан қазақтың сөздерінен ата-бабамыздың ғасырлар бойы жинақтаған білімін, салт-дәстүрлерін, дүниетанымдық көзқарастарын табуға болады. Тіл байлығы, сөз қоры халқымыздың рухани қазынасы екені белгілі. Қазақтың әр сөзі – ақпараттың көзі, әр мақалы – аз сөзбен көп ойды жеткізетін жеке-жеке ғылыми тұжырым. Тілді терең меңгерген сайын СЕНДЕР сол білімге бойлайсындар.

Әлем, Жер шары, жаратылыс бүкіл адамзат баласына ортақ, алайда олар туралы таным-түсінік әр халықтың тілінде түрліше көрініс табады. Яғни, әлем әр халықтың тілінде сан түрлі бейнеленеді. Сондықтан әр халықтың тілі сол халықтың ішкі мазмұны деуге болады. Ғұмар Қараш аталарың осыған байланысты: «Тіл – айна, оның ішіне бүтін халықтың тұрмысы түсіп тұрады», – деген болатын.

Тіл әлемді танудың құралы болғандықтан, СЕНДЕР қазақ тілінің дыбыстық жүйесін, сөздік қорын, ондағы сан түрлі мағыналар мен фразалық тіркестердің мәнін, синтаксистік құрылымдарын толық меңгересіндер. Қазақ халқының болмыс-бітімін, мәдениетін игересіндер.

Қазақ тілі пәнінің басты міндеті – тілді қарым-қатынас құралы ретінде жетік пайдалана білуге үйрету, қазақ тілінің жүйесі бойынша лингвистикалық білім беру. Тілдің теориялық, орфоэпиялық, орфографиялық және синтаксистік нормаларын нақты игеру арқылы жазатын, сөйлейтін сөздерінің стилін, міндеті мен мақсатын айқын біліп, қазақ тілінде сауатты сөйлеу дағдысын қалыптастырасындар. Бұған оқулықта берілген түрлі тақырыптардағы тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым тапсырмаларын орындау арқылы қол жеткізесіндер.

Қазақ тілі пәнін меңгеру арқылы жыл сайын лингвистикалық білімдерінді жетілдіріп, кейіте түсесіндер. СЕНДЕР биыл қазақ тіліндегі айтылуды реттейтін үндестік заңымен, қазақтың сөз мәйегі – тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдермен, сөйлемге жан бітіретін етістік түрлерімен, дұрыс жазу мен тыныс белгілері ережелерімен танысасындар. Онда іске сәт, жас достар!

1-бөлім

АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

- ◆ Қазақ тіліндегі үндестік заңы
- ◆ Буын үндестігі (сингармонизм)
- ◆ Ерін үндестігі
- ◆ Үндестік заңына бағынбайтын қосымшалар
- ◆ Интонация
- ◆ Интонацияның сөйлеу тіліндегі қызметі
- ◆ Сөйлеудегі кідірістің қызметі
- ◆ Логикалық екпін (ой екпіні)

2-бөлім

КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

- ◆ Фразеологизм туралы жалпы түсінік
- ◆ Фразеологизмдердің түрлері
- ◆ Фразеологизмдердің көпмағыналылығы.
- ◆ Фразеологиялық омонимдер
- ◆ Фразеологиялық синонимдер
- ◆ Фразеологиялық антонимдер
- ◆ Фразеологизмдердің грамматикалық сипаты
- ◆ Фразеологиялық ұйытқы сөздер

3-бөлім

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

- ◆ Мақал-мәтелдер туралы түсінік
- ◆ Мақал мен мәтелдің ұқсастығы және айырмашылығы
- ◆ Мақал-мәтелдердің құрылымдық түрлері
- ◆ Мақал-мәтелдердің тақырыптық топтары
- ◆ Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні
- ◆ Мақал-мәтелдердің ұлттық сипаты

АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР

1.1. ТАБИҒАТ ПЕН АДАМ – ЕГІЗ ҰҒЫМ

Адамдар табиғатқа тәуелді болса,
Табиғат та адамға тәуелді.

Анатоль Франс

Бүгін сабақта:

- табиғат пен адамның өзара байланысы туралы мәтінмен танысамыз;
- қазақ тіліндегі үндестік заңын еске түсіреміз;
- дыбыс үндестігі туралы білімімізді тереңдетеміз;
- дыбыс үндестігі мен буын үндестігін айыра білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Табиғат – тіршілік көзі. Табиғатты қорғау – біздің парызымыз. Аяулы табиғатсыз бұл ғаламда өмір сүру, тіршілік ету мүмкін емес. Жыл мезгілдерінің ауысып тұруы да табиғатты әсемдендіре түседі. Әр жыл мезгілінің өз ерекшелігі бар. Төрт жыл мезгілі қоршаған ортаны төрт түрлі ғажайып күйге бөлейді. Таудан аққан өзеннің дауысы, жасыл

шөптің сыбдыры әдемі көңіл күй сыйлайды. Табиғаттың ғажайып әсемдігін көз алдына елестете отырып, өзің бір керемет сезімге бөленесің. Оның керемет көрінісі жаныңды тебірентеді. Бұлттары мақтадай, шөптері кілемдей төселген табиғатты аялау әр адам үшін маңызды, себебі адам – табиғаттың бір бөлшегі. Адам мен табиғат – егіз ұғым. Бір-біріңсіз өмір сүре алмайды. Сондықтан табиғатты аялап, қорғауымыз керек. Талай ақын аға-апаларымыз табиғатты өлеңдеріне арқау еткен:

Табиғатта сезім де, құлақ та бар,
Ренжітсең, қайғырып, жылап та алар.

Аяласаң, жанына шуақ тamar,
Қажығанда бойына қуат тamar.

М.Аяганова

А Мәтіндегі негізгі тірек сөздерді атаңдар.

Ә Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Табиғат пен адам» тақырыбына эссе жазыңдар.

Б Мәтіндегі бірыңғай жуан дауыстылардан тұратын зат есімдерді, бірыңғай жіңішке дауыстылардан тұратын етістіктерді табыңдар.

Есте сақтаңдар!

- Дыбыс үндестігі дегеніміз – сөз бен сөздің, сөз бен қосымшаның арасындағы дыбыстардың бір-біріне ықпал етуі.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҮНДЕСТІК ЗАҢЫ

Қазақ тілінде дыбыстар сөз ішінде, сөз бен қосымша арасында, сөз бен сөздің арасында бір-бірімен үндесіп, үйлесіп айтылады. Түбір сөздің жуан не жіңішке болуына қарай қосымша да жуан не жіңішке болады, сөздің соңғы дыбысына қарай үйлесіп жалғанады. Сөздің бастан-аяқ үндесіп, үйлесіп, біркелкі әуезбен айтылуы **үндестік заңы** деп аталады.

В Мәтіннен қосымша жалғанған зат есімдерді тауып жазыңдар. Сөз құрамына талдап, үндестік заңын түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Өлеңдерді мәнерлеп оқып шығыңдар.

Кен дала көресің ғой ана **жатқан**,
Жібектей жасыл шөптер бетін **жапқан**.
Асқар тау, балдай тәтті сулары бар,
Әне, сол анам еді мені **тапқан**.

М.Жұмабаев

Табиғат, әсемдік **төркінісің**,
Ән саламын бір сенің **көркің үшін**.
Жан-жануар табынып бір өзіне,
Сенен алыш тұрғандай **бар тынысын**.

Ж.Жабаев

Есте сақтаңдар!

- Фонетикалық заңдар тіл дыбыстарының қызметін, сөйлеу үдерісінде болатын құбылыстарды, сөз құрамындағы өзара алмасуларды реттеп отырады.

1-бөлім

А Қарамен берілген сөздерді жұп-жұбымен жазыңдар. Өзара салыстырып, ұйқас үшін қай дыбыстары ортақ екенін айтыңдар.

Ә Өлеңнен үндестік заңына бағынып жалғанған жалғаулар мен шылауларды табыңдар. Оларды дыбыс үндестігі мен буын үндестігіне бөліп жазыңдар.

Үлгі:

Дыбыс үндестігі

көресі **ң** зой
жаш **-қ** ан

Буын үндестігі

көр **e-сің**
жаш **-қ** ан

3-тапсырма. Жұмбақтарды шешіңдер.

1. Гүл-гүл жайнап жер, аспан,
Гүрілдейді сайда өзен.
Гүл жазира жарасқан,
Гүлдерімен қай кезең?
2. Жапырақты бояды,
Атырапты бояды.
Бояп-бояп барлығын,
Сап-сары ғып қояды.
3. Мұрыннан кеудеге өтеді,
Одан кері кетеді.
Өзі көзге көрінбейді,
Онсыз өмір сүрілмейді.
4. Тісі жоқ тістеп алады,
Қолы жоқ сурет салады.

А Жұмбақтардағы етістіктерді тауып, буын үндестігі бойынша талдаңдар.

4-тапсырма. Өз ойларыңнан сөйлемдер құрап, көрсетілген шылауларды үндестік заңына сай қолданыңдар.

Үлгі: Алғашқы бетін ғана оқыдым.

да, де,
та, те

ғана,
қана

мен, бен,
пен

ғой,
қой

5-тапсырма. «Отан-Ана» әнінің мәтінін тыңдаңдар.

А Әннің жалпы мазмұнын талқылаңдар. Отан туралы тағы қандай әндерді білесіңдер?

6-тапсырма. 3 топқа бөлініп, ауысқан өлең жолдарын өз орындарына қойыңдар. Әр шумақтың авторы мен атауын табыңдар.

1. Дамылсыз сұлу бетін жуған жауын.
Жүреді біліп кетіп есен-сауын.
Арканың кербез сұлу Көкшетауы,
Жан-жақтан ертелі-кеш бұлттар келіп,
2. Қаршығадай ақынның
Базарбайдың Төлеген,
Бұл сөзін мақұл көреді.
Ақжайыққа жөнеді.
Қаршығаменен ілесіп,
3. Дән берген кожасына сиынып тұр.
Кекірейіп, көкке карап бүлініп тұр.
Бидайлар басы толық піліп тұр,
Басында бұл бидайдың дәні болмай,

1.2. АУАНЫҢ ЛАСТАНУЫ

Табиғат адам өмірінің барлық қажетін толық өтей алуы үшін ол міндетті түрде ештеңемен былғанып, уланбаған болуы тиіс.

Қасым Аманжолов

Бүгін сабақта:

- ластанған ауадан келетін залалдың әсері туралы мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- буын үндестігі заңын тілдік мысалдар арқылы бекітеміз;
- жуан және жіңішке дыбыстардың буын үндестігіне әсерін түсінеміз;
- сингармонизм терминінің мағынасын ашып, мәнін түсінеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазіргі уақытта ауаны зауыт құбырларынан, жылу электр-стансыларынан, көліктерден шығатын түтіннен, кара күйеден,

газ тәрізді заттардан және шаң бөлшектерінен қорғау туралы мәселе тұр. Бұлардың барлығы ауаны бұзып, шандатады, тірі ағзаларды жою қаупін тудырады. Улы заттарды ауа ағындары тасымалдап, топыраққа, суқоймасына – өзендер мен көлдерге жаңбыр және қармен түсіреді.

Ауаны тазартудың ең негізгі әдісі – саяжай, бақ, шалғындар, көгалдандыру. Өсімдік жапырақтары шаңды, майда қатты заттарды ұстап қалады. Бір гектар шыршалы немесе қарағайлы орман жылына 30 тонна шаңды ұстап қалады. Орман ауаны шаннан, күйеден, кірден сақтайды. Өсімдіктер атмосфераны көмірқышқыл газынан тазартады. Фотосинтез процесінде олар көмірқышқыл газын сіңіріп, атмосфераға оттегін бөледі. Қалалар мен ауылдарды көгалдандыру мақсатында түтінді жақсы сіңіретін өсімдіктерді отырғызады.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінде жауабы бар сұрақты табындар. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстанның қай қалалары экологиялық аймаққа жатады?
2. Ауаны тазартудың қандай әдістерін білесіңдер?
3. Орман алқаптарын кеңейту ісі не үшін қажет?
4. Қала мен ауылдың ластануы бірдей ме?

Ә Әр азатжолға ат қойындар. Себебін түсіндіріңдер.

БУЫН ҮНДЕСТІГІ (СИНГАРМОНИЗМ)

Сөз ішіндегі дауыстылардың бірыңғай не жуан, не жіңішке, сондай-ақ бірыңғай еріндік не езулік болып әуендесіп айтылуы **буын үндестігі** (сингармонизм) деп аталады.

Сингармонизм заңдылықтары

1. Сөздің алғашқы буыны жуан болса, келесі буындары да жуан немесе соңғы буыны жуан болса, оған жалғанатын қосымша да жуан болады. Мысалы: *бала + лар, мал + шы + лар, қала + да + ғы + лар + ымыз.*

2. Сөздің алғашқы буыны жіңішке болса, келесі буыны да жіңішке немесе сөздің соңғы буыны жіңішке болса, оған жалғанатын қосымша да жіңішке болады. Мысалы: *ән + ші + лер + ге, үй + де + гі + лер + іміз.*

Б Мәтіндегі септік жалғаулы сөзді тауып жазып, буын үндестігін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Түбір сөздер мен қосымшаларды үндестік заңына сай жалғап жазыңдар.

ғасыр, бейім,
біркелкі,
әшкере, болым,
еліктеу

-ділік, -сыздық,
-лену, -лық,
-шілік, -лік

3-тапсырма. Мақал-мәтелдердің мәнін түсіндіріңдер. Ондағы септік, жіктік жалғаулы сөздерді тауып, буын үндестігіне назар аударыңдар.

Тау мен тасты су бұзар,
Адамзатты сөз бұзар.

Жер тағдыры – ел тағдыры.

Асқар таудың ауасы – аурудың дауасы.

Халқына орман салғаның –
Өзіңе қорған салғаның.

Бір жаманның кесепатынан ¹ аққан дария
күриды.

Кішкентай сірінке үлкен орманды өр-
тейді.

Бір тал кессең, он тал ек.

Ананың сүті – бал,
Баланың тілі – бал.

Жалқаудың жауы – жұмыс.

4-тапсырма. Өлеңді бірнеше рет тыңдап, жатыс септікте тұрған сөздерді теріп жазыңдар. Кім көп сөзді есте сақтай алады?

Есте сақтаңдар!

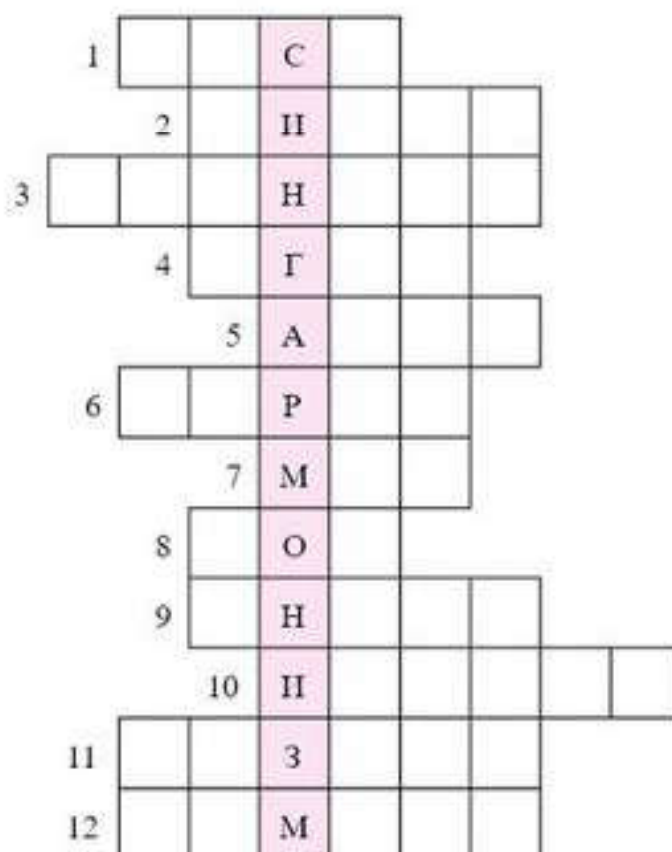
- Қазіргі қазақ тілінің дауыстылар жүйесі 9 дыбыстан құралады: а, ә, е, ы, і, о, ө, ұ, ү. Дауысты дыбыстар айтылғанда жақтың, еріннің, тілдің қатысуына қарай ашық-қысаң, еріндік-езулік, жуан-жіңішке болып бөлінеді.

¹ Кесепаты – кесірі, қырсығы.

5-тапсырма. Мақал-мәтелдердегі түсіп қалған сөздерді табу арқылы сөзжұмбақты шешіндер.

1. Жер тозса – тақыр,
Ер ... – пақыр.
2. Өнерді үйрен,
Үйрен де
3. Тау кезеңсіз болмас,
Өлке ... болмас.
4. ... ексең тыңға ек,
Одан өнер өнім көп.
5. Алпыс күн тасыған су
... күнде қайтар.
6. Су патшасы – мұрап,
Түн патшасы –
7. Жер құтты болса,
... сүтті болады.
8. Көз – корқақ, ... – батыр.
9. Байлықтың атасы –
енбек, ... – жер.
10. Қураған ағаш ... ,
Қураған шыбық егілмес.
11. Жер – ... , су – гауһар.
12. ... көтерген жүк жеңіл.

1.3. ҚАЗАҚСТАН КЛИМАТЫ

Туған жердің қара тасын мақтан ете білмеген азамат бөгде¹ жердің алтын тасын мақтап жарытпақ емес.

Қаныш Сәтбаев

Бүгін сабақта:

- Қазақстан климаты туралы мәтінмен танысамыз, картаны пайдаланып пайдалы қазбалар туралы әңгімелейміз;
- қазақ тіліндегі ерін үндестігі заңдылығын түсінеміз;
- мәтіндегі ойды жалғастырып, эссе жазамыз;
- тілдік материалдар арқылы еріндік дыбыстарға тән ерекшеліктерді түсінеміз.

¹ Бөгде – жат, бөтен, бейтаныс.

1-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Қазақстанда қазақ халқынан өзге көп ұлттың өкілдері тұрады. Жер көлемі 2,7 миллион шаршы шақырымнан асады. Республика шығысында Алтай тауларынан басталып, батысында Каспий ойпатына, ал солтүстігінде Батыс Сібірден, оңтүстігінде Тянь-Шань (Еренқабырға) шындарына дейін созылып жатыр. Қазақстан жерінің үлкендігінен әр аймағының табиғаты бір-біріне ұқсамайды, біркелкі емес. Оңтүстігінде ағаш гүлдеп, жер көгергенде, солтүстігінде әлі қар жатады.

Қазақстанның оңтүстік облыстарында жылуды жақсы көретін күріш, қант қызылшасы, мақта, жеміс түрлері, әртүрлі дәрілік шөптер өседі. Бұл аймақтарда жаңбыр аз жауады, жазы ыстық әрі құрғақ болады. Бірақ тау өзендерінің суы мол. Республиканың солтүстік аудандарында астық пен көгөністер жақсы өседі. Мұнда жауын-шашын мол, жазы да ыстық емес.

tarbie.kz сайтынан

A Мәтіндегі негізгі ойды дамытып, төмендегі картаны пайдаланып Қазақстанның пайдалы қазбалары туралы әңгімелеңдер.

Ә Мәтіндегі күрделі сөздерді тауып, ондағы буын үндестігіне назар аударындар.

ЕРІН ҮНДЕСТІГІ

Ерін үндестігіне бастапқы буындағы ерін дауыстыларының ыңғайына қарай соңғы буындардың еріндік болып үйлесіп келуі жатады. Яғни, еріндік *о, ө, ұ, ү* дыбыстарынан кейін келетін езулік *ы, е, і* дыбыстары айтуда еріндік дыбыстарға ұқсайды.

Ерін үндестігі заңдылықтары

1. Алғашқы буындағы *о* немесе *ұ* дыбыстары келесі буындағы *ы* дыбысын *ү*-ға айналдырады. Мысалы: *орын – орұн, құлын – құлұн*. Ал ашық дауысты *а* дыбысы мұндай үндесуге бағынбайды. Мысалы: *орақ, құлан*.

2. Алғашқы буындағы *ө* немесе *ү* дыбыстары келесі буындағы *і* дыбысын *ү*-ге айналдырады. Мысалы: *көрік – көрүк, күдік – күдүк*.

3. Алғашқы буындағы *ө* немесе *ү* дыбысы келесі буындардағы *е* дыбысын *ө*-ге айналдырады. Мысалы: *өлең – өлең, күрек – күрөк*.

2-тапсырма. Берілген үлгі бойынша бірнеше сөз ойлап табыңдар.

Үлгі: $о + ы \rightarrow о + ұ$ / *борыш* \rightarrow *борұш*; *қорық* \rightarrow *қорұқ*

$Ү + і \rightarrow ү + ү$ / *түлкі* \rightarrow *түлкү*; *Жүрсін* \rightarrow *Жүрсүн*

$Ө + е + і \rightarrow ө + ө + ү$ / *көгершін* \rightarrow *көгөршін*; *көмекші* \rightarrow *көмөкшү*

$О + ы \rightarrow о + ұ$ $Ү + ы \rightarrow ү + ұ$ $О + а \rightarrow о + а$ $Ү + а \rightarrow ү + а$	$Ө + і \rightarrow ө + ү$ $Ү + і \rightarrow ү + ү$ $Ө + е \rightarrow ө + ө$ $Ү + е \rightarrow ү + ө$
$О + ы + ы \rightarrow о + ұ + ұ$ $Ү + ы + ы \rightarrow ү + ұ + ұ$ $Ү + ы + а \rightarrow ү + ұ + а$ $Ү + а + ы \rightarrow ү + а + ы$	$Ө + е + і \rightarrow ө + ө + ү$ $Ө + е + е \rightarrow ө + ө + ө$ $Ө + і + е \rightarrow ө + ү + ө$ $Ө + і + і \rightarrow ө + ү + ү$ $Ү + і + е \rightarrow ү + ү + ө$ $Ү + е + е \rightarrow ү + ө + ө$

3-тапсырма. Сөздерді орфоэпия заңына сай өзгертіп жазыңдар. Жазғандарыңды орфоэпиялық сөздікпен тексеріңдер.

Үлгі: *Ұжымдастыру* – *ұжұмдастыруу*.

Әуестену, сүрлеу, уландыру, тұқымдық, тұрақсыздық, тұмсық, ұзындау, ұзатылу, уыстату, құттықтау, құрметті, күрекпен, күрделі, көркемөнер, көбелек, көнерген, дәруіш, бұлқындыру, буырқаныс, әупілдек, ауырсыну, алқыну.

4-тапсырма. Үзіндіні мәнерлеп оқыңдар. Оқыған кезде ерін үндестігі заңын ескеріңдер.

Қазақстан

Қазақстан өлкесінің кеңдігін
 Өлшеп жатпай өзгелерше, мен бүгін
 Оңай ғана ұғындырып байқайын,
 Болмашы бір белгілерін айтайын.
 Қыстыгүні бөлменізде пеш қызып,
 Көрінгенде сол қызудан кеш қызық.
 Жанған отқа сүйсіне зер салыңыз,
 Қазақстан көмірі деп таныңыз.
 Туралғанда ақ мамықтай бөлкелер,
 Түспей ме еске астық екен өлкелер?!
 Соның бірі – Қазақстан, таныңыз,
 Соның наны – жеген осы наныңыз.
 Дастарқаннан нарттай қызыл алманың
 Қол созғанда таңдап бірін алғалы
 «Қазақстан!» дей көрініз, бауырым,
 Өсіруші алманың ен тәуір ін...

Ә.Тәжібаев

5-тапсырма. Мәтіндегі ойды жалғастырып, Қазақстан климаты туралы эссе жазыңдар.

Есте сақтаңдар!

- Ерін үндестігі заңдылықтары, негізінен, орфоэпияда, яғни айтылу кезінде сақталады.
 Мысалы: *ушықтыру – ұушықтұрғу, үіл – үүүл.*

Біздің еліміз қоңыржай белдеуде орналасқан. Бізде күн сәулесінің түсу бұрышы экваторға қарағанда аз. Сондықтан жер беті аз жылу қабылдайды. Қоңыржай климатта жыл маусымдары анық көрінеді. Осы жағдайда тіршілік ететін өсімдіктер мен жануарлар да қолайсыз қыс кезеңіне бейімделген. Қыс кезінде өсімдіктердің өсуі тоқтап, жапырақтары түседі. Кейбір жануарлар ұйқыға кетеді. Көптеген құстар жылы жаққа ұшады.

6-тапсырма. Ребусты шешіңдер. Шыққан сөз бен бүгінгі сабақтың байланысын анықтаңдар.

1.4. КӨКТЕМ ТУДЫ

Көктемнің иісі бұрқырап,
Үлпілдек самал жел есті.
Бұлақтың суы жылтырап,
Бәйшешек жапты белесті.

Серік Қалиев

Бүгін сабақта:

- көктем мезгілі туралы мәтіндерді талдап, ондағы тілдік бірліктердің қолданысына көңіл аударамыз;
- үндестік заңына бағынбайтын қосымшалармен танысамыз;
- буын үндестігіне бағынбай жасалатын сөздерді білетін боламыз.

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Көкте м де келер,
От ойнар әлі аспанда.
Көгерер әлі
Кәрі емен, қайың, жас тал да.
Дүлейдің шоғы түспесе екен
деп тіле,
Аспанда апат зарядтары
жағаласқанда.

Көктем де келер,
Құстар да жетер ән салып.
Көктер де шығар
Көгілдір нұрға тамсанып.
Сулар да тасар,
Кетпесе екен деп тіле,
Мұхиттар көлге қарсы ағып.

Бұлтта р да көшер,
Жыртық па әлде бүтін бе?
Жау ласа бермей, жайғасар,
келер бітімге.
Аккөңіл бұлттар
Ақ нөсер төгіп өтсін де,
Айналып кетпей түтінге.

Келсе екен көктем,
Көк, жасыл шұғыла тартылса.
Көкжиек барып
Көкжиектерге артылса!
Көктем де келер,
Көрерміз әлі жазды да.
Осылай өмір
Тұрса егер тыныш қалпынша.

М.Мақатаев

А Өлеңде көктемді суреттеуден басқа қандай идея қозғалған?

Ә Өлеңдегі табиғатты сипаттаған тұстарды тауып, сөздерді құрамына қарай (түбір, қосымша) талдап жазыңдар. Буын және ерін үндестігін түсіндіріңдер.

ҮНДЕСТІК ЗАҢЫНА БАҒЫНБАЙТЫН ҚОСЫМШАЛАР

Қазақ тілінде буын үндестігіне бағынбайтын қосымшалар да кездеседі. Олар:

- мен, -бен, -пен – бала**мен**, жұлдыз**бен**, жолдас**пен**;
- қор, -паз, -қой – еңбек**қор**, өнер**паз**, әуес**қой**;
- тал, -тар, -тай – өсім**тал**, кіріп**тар**, шешет**тай**;
- хана – ем**хана**, дәрі**хана**;
- нікі, -дікі, -тікі – Майра**нікі**, атам**дікі**, Мақсат**тікі**;
- кер, -гер, -кеш – айтыс**кер**, қалам**гер**, арба**кеш**;
- кес, -күнем – дау**кес**, пайда**күнем**;
- ов(а), -ев(а), -ин(а) – Әуезов**(а)**, Серікбаев**(а)**, Майлин**(а)**;
- бей – бей**тарап**, бей**уақыт**, бей**таныс**.

Б Өлеңдегі қарамен берілген сөздерге үндестік заңына бағынбайтын қосымша жалғап жазыңдар.

Үлгі: От – отпен, оттікі,

2-тапсырма. Берілген сөздерге үндестік заңына бағынбайтын қосымша жалғап жазыңдар. Мағынасын түсіндіріп, мысал келтіріңдер.

Мұғалім, сауда, маза, шай, бала, сауат, талғам, қонақ, мас, Тоғжан, Баймахан, жауын, талап, ғарыш, әсем, жұмыс, Бектас, намаз, ерке, мұра, қайрат, мейрам, күрес, білім, зиян.

Есте сақтаңдар!

- Ассимиляция (лат. *assimilatio* – үндестік) дегеніміз – сөйлеу кезінде сөздегі не сөз тіркесіндегі дыбыстардың бір-бірімен қиоласып, үндесіп айтылуы.

3-тапсырма. Көктем туралы мәтінді тыңдайық.

А Мәтіннен буын үндестігіне бағынбайтын сөздерді табыңдар.

Ә Мәтіндегі әр азатжолдағы негізгі ойды бір-бір сөйлеммен жазыңдар.

Б Көктем тақырыбына 1-2 шумақ өлең ұйқастырыңдар. Ұйқасты құрып тұрған буындарды көрсетіп, буын түрлеріне талдаңдар.

4-тапсырма. Басқа тілдерден енген, буын үндестігіне бағынбайтын түбір сөздерді табыңдар.

Үлгі: Мұғалім, антенна,

5-тапсырма. «Қыз Жібек» фильмінен қызғалдақты дала көрсетілген тұсын көріп, табиғатты суреттейтін эссе жазып келіңдер.

6-тапсырма. Берілген жұрнақтарға буын үндестігіне бағынатын және бағынбайтын түбір сөз табындар.

Жұрнақтар	Буын үндестігіне бағынатын түбірлер	Буын үндестігіне бағынбайтын түбірлер
бей-		
-тікі		
-хана		
-қор		
-мен		
-паз		
-кер		
-кеш		
-тал		

1.5. ЖАЗ ШЫҚТЫ

Сұлу жаздың лебі
Қар түгіл, мұзды балқытар.
Көл, өзенін, теңізін
Ойнатар, бәрін шалқытар.

Мағжан Жұмабаев

Бүгін сабақта:

- жаз мезгілін суреттейтін көркем мәтіндермен танысамыз, ондағы тілдік бірліктерді талдаймыз;
- интонация ұғымымен танысамыз;
- интонацияның жазылым мен айтылымдағы тілдік таңбалануын ажыратамыз;
- интонацияның жасалу жолдарын анықтаймыз.

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқындар.

Жаз

Таң бұзып тынышымды жіберді деп,
Жазғы түн кетерінде түнерді кеп.
Жер-ару серпігенде түн көрпесін,
Маужырап карап тұрды Күн елжіреп.

Гүл бөлеп хош иіске атырабын,
Ағаштар жайып салды жапырағын.
Самал жел сыбырласа, сыр ұрласа,
Өзенде мың бұралып жатыр ағын.

Төсінен терсек тағы қызғалдақты,
Басында заңғар таудың ызғар қапты.
Шыдамай жаздың жастық жалынына,
Ойнақтап ерке бұлақ күздан да ақты.

Сұлулар суға барған сайға бұғып,
Қарайды көлдің бетін айна қылып.
Шіркін, жаз, жомартсың-ау базарлыққа,
Бересің жан біткенге жайдарлылық!

Ф.Оңғарсынова

А Берілген сөйлемдерге сұрақ құрастырыңдар.

- Маужырап карап тұрды Күн елжіреп.
- Басында заңғар таудың ызғар қапты.
- Қарайды көлдің бетін айна қылып.

Ә Ақынның табиғатқа жан бітіре сипаттаған тұстарын тауып айтыңдар.

Б Өлеңнен тоғыспалы ықпалды табыңдар.

ИНТОНАЦИЯ

Интонация (лат. *intono*) ауызша сөйлеудің маңызды элементі болып табылады. Сөйлемдерді сазына келтіріп айту жазуда тыныс белгілерімен және арнайы графикалық амалдармен (мәтінді азатжолдарға бөлу т.б.) беріледі.

Интонация адамның көңіл күйін білдіреді. Кейбір сөйлемдер көңіл күйді білдіретін сөздердің қатысуы арқылы да жасалады. Ондай сөздерге қыстырма сөздер мен одағай сөздер жатады.

В Өлеңдегі одағай сөздің интонацияға әсерін түсіндіріңдер.

1-бөлім

2-тапсырма. Берілген сөздерге қыстырма және одағай сөздер қосып жазу арқылы адамның түрлі көңіл күйін көрсетіңдер.

Үлгі: Мен оның кім екенін білемін ғой.

Қап, мен оның кім екенін білемін ғой!

- Бәрі осылай аяқталарын білгенмін.
- Уақытында айттың ғой.
- Сен келмей тұрғанда бұлай болмаған.
- Білмей тұрған едім.

3-тапсырма. Өлеңді оқып, ерекше қарқынмен, яғни көтеріңкі дауыс ырғағымен оқылатын сөздерді көрсетіңдер.

Жазды гүн шілде болғанда,
Көгорай шалғын, бәйшешек
Ұзарып өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда,
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ынкылдап,
Суда тұрып шыбындап,

Құйрығы мен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сынқылдап.

А.Құманбайұлы

4-тапсырма. Мәтінді тыңдайық.

А Сөйлеушінің таңғалғанын, өкінгенін білдіріп, ерекшелене айтылған сөздерді атаңдар.

Ә Мәтінде кездесетін одағай сөздердің әрқайсысына басқа сөйлемдер құраңдар.

5-тапсырма. Диалогті оқыңдар.

- Сен екенсің ғой* Ал мен... мен шатасып...
- Шатасқаның қалай*
- Басқа біреумен шатастырдым .
- Басқа біреу* Кіммен*
- Өзім де түсінбеймін* Көзіме...
- Көзіңе не болды* Топырақ түсті ме*
- Жоқ... Қос көрінеді ме, білмеймін. Түсініксіз... Бір елес...
- Елес*

Ә.Нұрпейісов

А * белгісі қойылған орындарға тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

Ә Қарамен берілген сөздерді оқуда қандай ерекшеліктерді байқадыңдар?

6-тапсырма. Мәтінді оқып, өздерің тұратын жердің өткен айдағы ауа райын сипаттап келіңдер.

Ауа райы дегеніміз – атмосфераның жергілікті жердегі белгілі бір уақытта немесе уақыт аралығында байқалатын құбылмалы жағдайы. Ауа райын ауа температурасы, атмосфералық қысым, ауа ылғалдылығы, бұлттылық, атмосфералық жауын-шашын, жердің күші мен бағыты құрайды.

Уикипедиядан

1.6. КҮЗ КЕЛДІ

Сұлудай толып бұралған,
Жібекке жасыл оранған,
Жас өрім талдың жапырағы
Сарғайып түсті үзіліп.

Сәкен Сейфуллин

Бүгін сабақта:

- күзге тән мезгілдік өзгерістер, табиғат құбылыстары жайлы мәтіндермен танысамыз;
- интонацияның сөйлеу тіліндегі қызметін анықтаймыз;
- интонацияның сөйлем түрін өзгерту қызметін мысалдар арқылы дәлелдейміз.

1-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқыңдар.

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айырылған ағаш, курай...

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол – бір керуен.
Қай ауылды көрсең де жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең,
Көңілсіз кара суық қырда жүрсең.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаны.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы!

А.Құнанбайұлы

А Өлеңде күз қалай суреттелген? Күзді басқаша сипаттауға бола ма?

Ә Өлеңдегі қарамен жазылған жолдарды айтылуы бойынша жазыңдар.

Б Өлеңдегі етістіктерді теріп жазып, соңғы үш шумақтағы етістіктерді сөз құрамына қарай талдаңдар.

В Халық аузындағы күз атауларының тұсына нақты ай атауларын жазып шығыңдар.

Мырза (жомарт) күз – дәнді дақылдар мен жеміс-жидектер пісіп молайған шақ.

Сары (алтын) күз – ағаштардың, өсімдіктердің жапырақтары сарғайып түлеген кез.

Жылауық күз – күн салқындай бастаған, жауын-шашынды мезгіл.

Қоңыр күз – күн бұлыңғыр тартып, кара суық түскен кез.

Қара күз – күздің нағыз суық түскен кезі.

Боқырау – қар жауып, суық түскен кез, күздің соңғы айлары.

ИНТОНАЦИЯНЫҢ СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Сөйлеу интонациясының құрамы күрделі, оған әуен, ырғақ, қарқын, логикалық екпін т.б. кіреді.

Интонация сөйлеп тұрған адамның халі мен оның айтылып тұрған ойға, жағдайға қалай қарайтынын да білдіреді. Мысалы, сөйлеушінің айтылған ойды, жағдайды қолдайтын-қолдамайтыны, оған қуаныш және ренішпен не мысқыл сезіммен қарайтыны интонация арқылы анықталады. Арнайы сөздер арқылы

ғана емес, әртүрлі интонациямен оқу арқылы да хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер жасалады.

1. Хабарлы сөйлем: *Демалыс күн еді (Ғ.Мұст.). Қыстай отын ала алмай, мектеп азынап тұрды (Ж.А.).*

2. Сұраулы сөйлем: – *Олжаларыңыз көп болу керек? – Олжасыз емеспіз (С.Ғ.).*

3. Бұйрықты сөйлем: – *Тарт тіліңді! Жоғал көзіме көрінбей! – деп Ысқақ кимелеп кетті (С.Е.). Құлат мынау үйлерді! (М.Ә.)*

4. Лепті сөйлем: *Бұл түс емес! (М.Ә.) Уа, салдар келеді! (Ғ.Мұст.)*

Г Өлең жолдарынан сұраулы сөйлемдер жасаңдар. Оларды түрлі интонациямен айтып, сөйлеушінің көңіл күйін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Ережеге сүйеніп, интонация арқылы мағынасы өзгертін сөйлемдерді табыңдар.

3-тапсырма. Кестеде келтірілген сөйлемдерге мысалдар жазыңдар.

Хабарлы сөйлем	Сұраулы сөйлем	Бұйрықты сөйлем	Лепті сөйлем
----------------	----------------	-----------------	--------------

4-тапсырма. Интонация арқылы байланысқан сөйлемдерді айтыңдар.

1. Жер беті мамыр бітпей жатып қуаң тартқан (Ғ.Мұст.).

2. Сендер де атты қарасуға шықтыңдар ма? (С.Сейф.)

3. Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза (М.Ә.).

4. Бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып ел болайық (З.Ш.).

5. Тіл өнері дертпен тең (Абай).

6. Жаздың басы қуаң, құрғақ басталды (М.Жолд.).

7. Арлы адам – ардақты, ар – ардақтың анасы (Б.М.).

Есте сақтаңдар!

- Интонация арқылы байланысу кезінде сөздердің орын тәртібі тиянақты болады. Екінші сөз сәл көтеріңкі естіліп, жазуда ол сөздер сызықшамен ажыратылады.

5-тапсырма. Кім көп табады? Интонация сөзін құрайтын әріптерді пайдаланып, бірнеше сөз құраңдар. (Сөзде 1 рет кездесетін әріпті 2 рет алуға болмайды.)

Үлгі: Нота, ат, ит...

1.7. ҚЫС ТҮСТІ

Қыстағы қар – жерге ырыс,
Жердегі ылғал – елге ырыс.

Мақал

Бүгін сабақта:

- қысқа тән құбылыстар мен суреттеулер берілген мәтіндерді талдаймыз;
- кідіріс туралы ережемен танысамыз;
- кідірістің сөйлеудегі қызметін түсінеміз;
- кідіріс жасалатын орындарды мысалдар арқылы анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқып, боран түрлерімен танысыңдар.

Қыстың қаталдығын көрсететін табиғи дүлей күштің бірі – боран. Қарды бұрқыратып, ұйтқыш соғатын күшті жел ретінде танылатын боранды қазақ халқы оның дүлей күшіне, ашуына, бағытына, уақытына, ұзақтығына қарай түрліше атайды. Тіліміздегі боранның түрлерін жинақтай келгенде, боранның түрлі мінезді болатынын аңғардық.

- **Ақ боран.** Көз ашқысыз, желдете жауған қарлы боран.
- **Ақтүтек боран.** Алай-түлей түтеген боран.
- **Ақшұнақ боран.** Бір мезгіл соғатын шынылтыр аяздағы қарлы боран.
- **Аққұйрық боран.** Құрғақ аязды күні қарды ирелеңдете, бұралаңдата соғатын боран.
- **Ақ жорға.** Қысқы аязда жоннан ¹ ойға қарай соғатын қарлы бұрқасын, боран.
- **Алай-түлей түтеген боран.** Ұйтқыған немесе бората соққан қатты жел.
- **Дауыл боран.** Оскырған жел.
- **Долы боран.** Екіленіп соғатын боран.
- **Жаяу боран.** Жаңа түскен үлпек қарды жер бетінен не қатқан қар үстінен үрген еспе боран.

¹ Жон – тау қырқасы, қырат, үстірт.

- Жөпшенді боран. Кәдімгі боран.
- Қара боран. Түтеген шаңды аспанға көтеретін боран.
- Құм боран. Құмды, топырақты суырып, ұйтқи соғатын боран.
- Майлы боран. Қойны-қонышқа кеулеп соғатын қарлы боран.
- Сұрапыл боран. Қаруы қатты боран.
- Сырғыма боран. Қарды үрлеп, жер бауырлай соғатын боран.
- Тас боран. Суырып соққан күші қатты боран.
- Тентек боран. Бір күшейіп, бір басылып соғатын боран.
- Түтек боран. Алай-түлей боран.
- Ұйтқыма боран. Ұйтқи соққан қарлы боран.
- Үскірік боран. Құрғақ, суық боран.
- **Ызғырық боран. Өңменнен өтер ызғарлы боран.**

А.Әмірбеков а

А Мәтінде боранның қанша түрі айтылған? Оларды сипаттап беріңдер.

Ә Мәтінге сүйеніп, қыс мезгілінің боранды күнін сипаттап, шағын эссе жазыңдар.

Б Тіліміздегі боранның түрлерін жинақтай келгенде, боранның түрлі мінезді болатынын аңғардық. Сөйлемді сөйлем мүшелеріне талдаңдар.

СӨЙЛЕУДЕГІ КІДІРІСТІҢ ҚЫЗМЕТІ

Кідіріс – сөйлеу үстінде болатын үзіліс. Сөйлемдер, ондағы сөздер мен сөз тіркестері әр уақытта бірсыдырғы ұласқан әуенмен айтылмай, кейде олардың арасы үзіліп айтылады. Кідірістің негізгі міндеттері – мәтінді бөліп мүшелелеу және сол бөлшектенген мүшелердің арақатынастарын айқындау, мағынаны түсіндіріп, жазылған мәтінді ажыратып оқу, түсіну үшін белгілі дәнекерлік қызмет атқару. Мысалы: *Балапан/торғай ұясында отыр. Балапан торғай/ұясында отыр.*

Бірінші сөйлем (*балапан* деген жалғыз сөздің кідіріспен бөлінуінің арқасында) *балапан торғайдың ұясында отыр* деген мағына берсе, екінші сөйлем кідіріс арқылы екі ырғақты топқа бөлінген (*балапан торғай* және *ұясында отыр*). Бұл сөйлем *торғайдың балапаны өз ұясында отыр* деген мағына беріп тұр.

В Мәтіндегі қарамен жазылған сөйлемдерге кідіріс белгісін қойып, көшіріп жазыңдар.

Үлгі: Қыстың қаталдығын көрсететін // табиғи дүлей күштің бірі // – боран.

1-бөлім

2-тапсырма. Берілген сөйлемдерді көшіріп жазып, кідірістің орнын өзгерту арқылы мағынасы өзгертін сөйлемдерді табыңдар.

- Ауарайынкөрдім.
- Алтынсырғатақты.
- Аскармешіткекелді.
- Алмажепотыредім.
- Жақындакөлікайдаудыүйренемін.
- Олжасекенғой.
- Күнбатыпбаражатыр.
- Хабарласқанжанеркедепойладым.
- Есіктіжабасалшы.

3-тапсырма. Ережеге сүйеніп, сөйлемдегі кідірістің қызметін анықтаңдар.

1. Қазір Еркебұлан // сол ақ отаудың төрінде // жалғыз отыр (Б.М.).

2. Құнанбай Ұлжан жанына отырды да // Кәкіш пен Абайдың жүздеріне қарады (МӘ.).

3. Таяқ тиген жер жаныма батып барады // алайда сыр берген жоқпын (Б.М.).

4. Жауынгерлер // орындарынан көтеріліп // ілгері жүгірді (Т.А.).

5. Соғысқа кіргелі // ерлік, батырлық көрсетем деген ойды // Ержан ұмыта бастаған (Т.А.).

6. Өмір мектебі деген мектеп те бар // мұнда қалың көпшілік үздіксіз тәрбиеленіп жатады (МҚ.).

4-тапсырма. «Қысқы түн» мәтінін тыңдаңдар.

А Мәтіннің оқылуына мән беріп, кідірістердің қызметін анықтаңдар.

Ә Мәтінде өрбитін әрі қарайғы оқиғаны айтыңдар.

5-тапсырма. Кідірістің орнын өзгерту арқылы сөйлемдегі мағынаның өзгертініне дәлел бола алатын 5-6 сөйлем құраңдар.

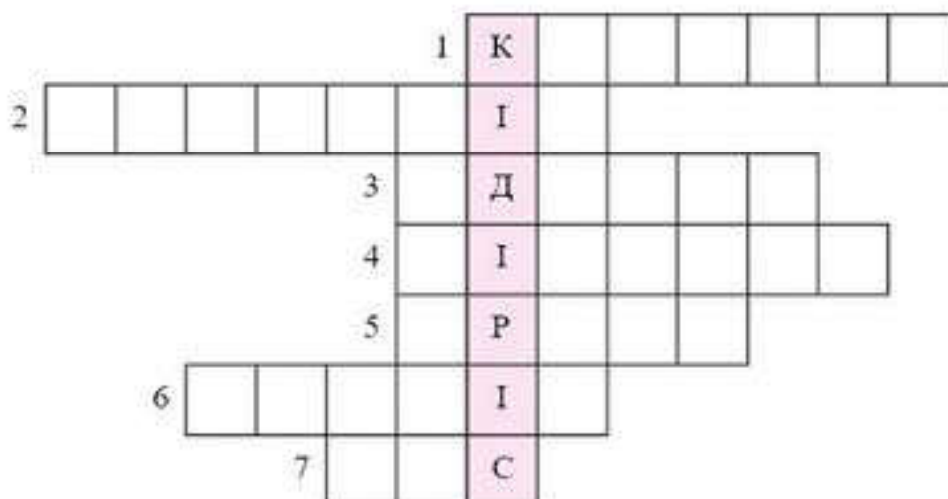
Үлгі: Арман жайында отырған баладан сұрады.

Арман // жайында отырған баладан сұрады. Мұнда жайында отырған баладан тұтас келіп, күрделі сөйлем мүшесі (кімнен?) болып тұр.

Арман жайында // отырған баладан сұрады. Мұнда басқа біреулер Арман жайында (кім туралы?) сұрағанын білдіріп тұр.

6-тапсырма. Өткен ережелерді еске түсіре отырып сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Сөйлеу үстінде болатын үзіліс.
2. Сөздің бастан-аяқ үндесіп, біркелкі әуезбен айтылуы «... заңы» деп аталады.
3. Көңіл күйді білдіретін сөздерге ... сөздерді жатқызамыз.
4. Буын үндестігі жуан және ... буындарға байланысты.
5. Сөйлеу интонациясының құрамына әуен, ... , қарқын кіреді.
6. Еріннің қатысына қарай дауыстылар ... және еріндік болып бөлінеді.
7. Бүгінгі тақырып.

1.8. ӘЛЕМДЕГІ ЕҢ ЫСТЫҚ АЙМАҚ

Жаздың бел ортасы – 40 күн шілде – ең аптап ыстық кезі, сонымен қатар өсімдіктердің жұпар иісінің аңқыған шағы...

Бүгін сабақта:

- әлемдегі ыстық аймақтар туралы мәтінді талдаймыз;
- логикалық екіпіннің қызметін түсінеміз;
- логикалық екіпін түсетін сөздерді анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Күн көкжиектен неғұрлым жоғары болса, Күн сәулесінің түсу бұрышы соғұрлым үлкен, сондықтан Жер беті жақсы қызады.

Экватор сызығында климат ыстық, ол жерде Күн жыл бойы көкжиек үстіне жоғары орналасқандықтан, Жер беті Күн сәулесінің көп мөлшерін қабылдайды. Бұл жерде жыл бойы ауа температурасы жоғары. Ыстық климатта жыл маусымы болмайды, жыл бойы жаз болып тұрады.

Бұл жерде климат ыстық немесе ылғалды болғандықтан, жылу-сүйгіш өсімдіктер тез өседі. Олардың гүлдеп, жеміс беруі жыл маусымымен байланысты емес.

Ғаламтор беттерінен

А Экватор сызығында жатқан елдерді атаңдар. Оларға дыбыстық талдау жасаңдар.

Үлгі: Экватор.

Э – дауысты, жуан, ашық, езулік

К – дауыссыз, қатаң, тіл ортасы, шұғыл

В – дауыссыз, ұяң

А – дауысты, жуан, ашық, езулік

Д – дауыссыз, ұяң, тілалды, шұғыл

О – дауысты, жуан, ашық, еріндік

Р – дауыссыз, үнді, тілалды, діріл

Ә Ыстық аймақта мекендейтін аң атауларын жазып, оларды буын түрлеріне қарай талдаңдар.

ЛОГИКАЛЫҚ ЕКПІН (ОЙ ЕКПІНІ)

Логикалық екпін – сөйлемдегі айрықша көңіл аударуға керекті нақты бір сөзді оқшаулап, ерекше әуенмен бөліп айтуға байланысты екпін. Ол *ой екпіні* деп те аталады. Ой екпіні сөйлем ішіндегі сөзді бөлектейді. Мысалы, *Таңертең оқушылар мектепке кетті* деген сөйлемнің кез келген сөзі ой екпіні арқылы ерекшеленіп тұруы мүмкін. Бұл жайт сөйлемнің мақсатына және қарым-қатынас жағдаятына байланысты болады:

1) *таңертең мектепке // оқушылар кетті* (басқа біреу емес, тек оқушылар);

2) *таңертең оқушылар // мектепке кетті* (мектепке, басқа мекемеге емес);

3) *мектепке оқушылар // таңертең кетті* (кешке емес, таңертең).

Б Ыстық климатта жыл маусымы болмайды, жыл бойы жаз болып тұрады деген сөйлемге ой екпінін түсіріп, сөздердің орындарын ауыстырып айтып көріңдер. Ой екпінін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Төмендегі сөздерді өзара байланыстырып сөйлем құрап жазыңдар. Ой екпіні түсіп тұрған сөзді анықтаңдар.

1. (Болады екен), (орталықта), (бүгін), (кино). 2. (Тегіс), (жылдан кейін), (енді), (біреу), (көшірмекшіміз), (ауылда), (осы), (тұрғындарды), (орталыққа). 3. (Қайырбаев), (бұл), (мақтаныш), (зор), (сөзді), (сезіммен), (айтады).

3-тапсырма. Берілген сөздердің орнын ауыстырып, бастапқы түрімен салыстырғанда қандай мағыналық айырмашылығы бар екенін айтыңдар.

Үлгі: Күн ашық. Жылы үй.

1. *Күн ашық* (сөйлем) – *ашық күн* (сөз тіркесі).

2. *Жылы үй* (сөз тіркесі) – *үй жылы* (сөйлем).

Жақсы жол. Бала бақытты. Бұлтты аспан. Қою сия. Қар аппақ. Бүркіт қара. Түлкі қызыл. Биік тау. Жайқалған жапырақ. Сағат тоғыз. Қалың тұман. Болған оқиға.

4-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Әл-Азизия, Ливия. Триполи қаласынан оңтүстік-батысқа қарай шамамен 41–55 шақырымсы бағындырсаңыз, Әл-Азизияға жеттім дей беріңіз. 1922 жылдың 13 қыркүйегінде дәл осы жерде ең жоғары температура байқалған (58,2°C). Бір қызығы – Әл-Азизия Жерорта теңізінен бір сағаттық жерде орналасқан екен.

Даллол, Эфиопия. Даллол Африканың аймағында, теңіз деңгейінен 116 метр төменде жатыр. Даллолдағы жылдық орташа температура 34,4°C екен. Бұл жер жанартаулық аймақ болғандықтан, тұзға көміліп жатыр және ешбір тірі ағза жоқ.

Дашти-Лут, Ливия. 2004–2005 жылдары осы шөлде адамзат тарихындағы ең жоғары температура (70°C) тіркелді. Дашти-Лут әлемдегі ең құрғақ жер саналатын Атакама (Чили) шөлімен бәсекелесе алады. Мұнда бірде-бір тірі ағза, тіпті бактерия да жоқ. Алайда Дашти-Лутқа жолың түссе, 500 метрге жететін кереметтей құм төбелерді тамашалай аласың.

massaget.kz сайтынан

А Мәтін сөйлемдеріндегі екпін түсетін сөздердің орнын ауыстырып жазыңдар.

Үлгі: Триполи қаласынан оңтүстік-батысқа қарай шамамен 41–55 шақырымды бағындырсаңыз, Әл-Азизияға жеттім дей беріңіз.

Шамамен 41–55 шақырымды Триполи қаласынан оңтүстік-батысқа қарай бағындырсаңыз, Әл-Азизияға жеттім дей беріңіз.

Ә Мәтіннің әр бөлігінен екі тірек сөзден табыңдар. Сол тірек сөздерді пайдаланып, Қазақстанның климаты туралы әңгімелендер.

5-тапсырма. Логикалық екпін түсетін сөзді анықтаңдар.

- Болар елдің ұлдары бірін-бірі батыр дер.
- Кітапты бүгін алып кел.
- Көлікті өзің жүргізетін бол.
- Кетіп қалған сенің достарың.
- Балаларына ең таңдаулысын алып береді.
- Тапсырманы орындауға Шолпан көмектесе алады.
- Оның о баста дәрігер болғысы келген.
- Маған жаттап келгенің керек емес, түсініп кел.

А Тапсырмаға сүйеніп, өздерің логикалық екпін түсетін сөйлемдер құраңдар.

6-тапсырма. Сөзжұмбақ құрастырыңдар.

Л	О	Г	Ш	К	А	Л	Ы	Қ
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Е	К	П	І	Н
---	---	---	---	---

1.9. ЕҢ СУЫҚ АЙМАҚТАР

Жердің 10 пайызын мұздықтар мен мұзтаулар алып жатыр. Солтүстік полюсте күн 186 тәулік бойы көрінбейді...

Бүгін сабақта:

- әлемдегі ең суық жерлер туралы жалпы ақпарат беретін мәтінді талдаймыз;
- үндестік заңы бойынша жаттығулар орындаймыз;
- алған білімімізді бекітіп, сұрақтарға жауап береміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Әлемдегі ең суық бестік

Шығыс бекеті, Антарктида. Теңіз деңгейінен 3500 метр биіктікте, оңтүстік геомагниттік полюсте орналасқан. Зерттеу бекеті Ресейге тиесілі. Мұнда үнемі суық болып тұрады. 1983 жылдың 21 шілдесінде осында ғаламшарымыздағы ең төмен температура тіркелді ($-89,2^{\circ}\text{C}$).

Юрика (Эврика), Канада. Эврика – Канададағы Элсмир аралына жақын маңда орналасқан зерттеу бекеті. Эврика да әлемнің ең суық жері саналады. Жыл бойындағы орташа температура -20°C . Қыста көбіне -40°C -ты көрсетеді.

Оймякон, Ресей. Оймякон Якутия Республикасында, солтүстік жартышардың оңтүстігінде 350 шақырым жерде жатыр. 1926 жылы осы жерде температураның рекордтық төмен көрсеткіші ($-71,2^{\circ}\text{C}$) тіркелген болатын. Осы оқиғаға байланысты ауылдардың бірінде мемориалдық тақта қойылған.

Денали, АҚШ. Денали немесе Мак-Кинли тауы – Солтүстік Американың ең биік шыңы. Ертеден-ақ «Жер бетіндегі ең суық тау» атанған. Қыста ауа температурасы -40°C болады. Таудың биіктігі – 6194 метр.

Улан-Батор, Моңғолия. Улан-Батор моңғол даласында, теңіз деңгейінен 1300 метр биіктікте жатыр. Оған «Әлемдегі ең суық астана» деген ат берілген. Қантар айында ауа температурасы -16°C -тан түспейді.

massaget.kz сайт ынан

А Мәтіндегі бірінші азатжолдағы сөздердің бірыңғай жуан буындыларын бір бөлек, жіңішке буындыларын бір бөлек топтап жазындар (қайталанып келгенін бір-ақ рет алу керек).

Ә Екінші азатжолдағы сөздерді буынға бөліп жазып, буын түрін анықтаңдар (ашық, тұйық, бітеу).

1-бөлім

Б Үшінші азатжолдағы жалқы есімдерден басқа сөздерді буын үндестігіне бағыну-бағынбауына қарай топтастырыңдар. Сөздердің буын үндестігіне бағынбауының себебін түсіндіріңдер.

В Төртінші азатжолдағы зат есімдерге буын үндестігіне бағынбайтын қосымшаларды жалғандар.

Г Бесінші азатжолда кездесетін ықпал түрлерін анықтаңдар.

2-тапсырма. Сөздерге тұйық етістіктің жұрнағы, тәуелдік жалғау және жіктік жалғауларын жалғап жазып, соңғы дыбыстардың өзгергенін түсіндіріңдер.

Тый, сый, ұлғай, той, оқы, жібі, байы, кейі, орын, ойын, әріп, құлып, құлақ, жүрек, топ, қорап.

3-тапсырма. Тез әрі дұрыс жауап беріңдер.

1. Дауыстыдан басталып, дауыссызға аяқталатын 10 кісі есімі.
2. Дауыстыдан басталып, дауыстыға аяқталатын 5 қала аты.
3. Дауыссыздан басталып, дауыстыға аяқталатын 10 кісі есімі.
4. Дауыссыздан басталып, дауыссызға аяқталатын 5 қала аты.

4-тапсырма. Адасқан әріптердің орындарын табыңдар.

Твоэрак, Фракпа, Серей, денаприм, ткимал.

5-тапсырма. Кім көп табады? Айтылуы мен жазылуындағы дыбыс санында айырмашылық болатын сөздерді табыңдар.

Үлгі: Лақ – ылақ, рас – ырас, акқу – акқуу.

6-тапсырма. Мәтінмен танысыңдар.

АҚШ-тың кар мен мұз деректері **жөніндегі** ұлттық орталығының ғалымдары жер бетіндегі ең **суық** мекенді Антарктидадан тапты. Ол жердің ауа температурасын зерттеу кезінде мамандар спутник пен өзге де заманауи **құрылғыларды қолданған**. Жердің ең суық **нүктесі** 3779 метр биіктікте орналасқан екен. Ондағы ауа температурасы **-91,2°С-ты көрсеткен**. Дегенмен ғалымдар жерде бұдан да суық мекеннің болу **мүмкіндігін жоққа шығармайды**. Себебі рекордтық көрсеткішті құраған ауа температурасы **мұздықтың үстіңгі бетінен анықталған**.

А Мәтіндегі қарамен берілген сөздерді орфоэпиясы бойынша жазыңдар. Ерін үндестігін түсіндіріңдер.

Ә Мәтіндегі ілгерінді ықпал кездесетін сөздерді анықтаңдар.

Б Ондағы ауа температурасы $-91,2^{\circ}\text{C}$ -ты көрсеткен деген сөйлемнің құрылымын өзгертпей, сұраулы сөйлем жасаңдар. Екпін түсетін буынды көрсетіңдер.

7-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Дауыссыз дыбыстар қалай жасалады?
2. Буын үндестігі дегеніміз не?
3. Дауыссыздар салдыр мен үннің қатысына қарай қалай бөлінеді?
4. Үнді дауыссыздарды атаңдар.
5. Буынның неше түрі бар? Олар қандай?
6. Ерін үндестігі дегеніміз не?
7. Екі дыбыстан құралған әріптерді атаңдар.
8. Буын үндестігіне бағынбайтын қандай қосымшаларды білесіңдер?
9. Пнтонация дегеніміз не?
10. Кідіріс туралы не білесіңдер?
11. Логикалық екпін дегеніміз не?
12. Логикалық екпіннің сөйлемдегі сөздердің орын тәртібімен қандай байланысы бар?

8-тапсырма. Әлихан Бөкейханның ойын ашып, эссе жазыңдар.

Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды.

Әлихан Бөкейхан

Ғалым болам десеңіз...

1. Мырзабеков С. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. Оқу құралы. Алматы: Дәуір-Кітап, 2013.
2. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. Алматы: Арыс, 2009.
3. Аралбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы: Ғылым, 1988.
4. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Мектеп, 1975.

КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

2.1. КӨШПЕНДІЛЕР КІМДЕР?

Көшпелі ел тоғанақсыз¹, бұраусыз² болмайды,
Той мен ас айтыссыз, жыраусыз болмайды.

Мақал

Бүгін сабақта:

- көшпенді халықтар жайлы мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- фразеологизмдер туралы жалпы түсінік алып, ережемен танысамыз;
- фразеологизмдерді еркін тіркестерден айыра білетін боламыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Көшпенді халықтар (көшпенділер) – көшіп-қонып тіршілік ететін, негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып табылатын халықтар.

Бағзы замандардан қазіргі Қазақстан аумағы әртүрлі тарихи дәуірлерде бостандықсүйгіш, еркін, қайталанбас өзіндік мәдениет пен мемлекеттілігін құрған көшпенді, жартылай көшпенді, отырықшы ру-тайпалардың отаны болғаны айтылады. Ежелгі Иран халқының қасиетті кітабы – «Авестада» Соғды мемлекетінің солтүстігінде өмір сүретін, мал шаруашылығымен айналысатын көшпенділерді «жүйрік атқа мінген турлар» деп атаған. Ежелгі парсылар бұл халықты «сақтар», қытайлар «сэ», ал гректер «скифтер» деп атаған. Көшпенділер әлем тарихында өзіндік із қалдырған.

el.kz сайтынан

A Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Көшпенділердің негізгі кәсібін атаңдар.
2. Қай кітапта көшпенділер «жүйрік атты турлар» деп аталған?
3. Кімдер көшпенділерді сақтар деп атаған?
4. Көшпенділерді гректер қалай атаған?

¹ *Тоғанақ* – үлкен етіп буылған жүк, тең.

² *Бұрау* – арқан-жіпті тартып тұратын кішкене жұмыр ағаш.

Ә Мәтіндегі бұрынғы өткен шақ формасында тұрған етістіктерді тауып, олардағы буын түрлерін анықтаңдар.

Үлгі: Айналысқан.

ай – тұйық буын

на – ашық буын

лыс – бітеу буын

қан – бітеу буын

ФРАЗЕОЛОГИЗМ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Фразеологизм – мағынасы жағынан тұрақты байланыста болатын сөз тіркестері мен сөйлемдердің (сөйлемшелердің) жалпы атауы. Фразеологизмдер формасы жағынан жай сөйлемдермен, сөз тіркестерімен ұқсас. Фразеологизмдерді *тұрақты сөз тіркестері* деп атайды. Бұл атау арқылы олардың еркін тіркестерден айырмашылығын байқауға болады. Фразеологизмдердің негізгі төрт белгісі бар. Осы белгілеріне қарап, оларды еркін тіркестерден айыруға болады.

- **Мағына тұтастығы.** Кем дегенде екі сөзден құралып, бір мағына беруі. Мысалы: *жігері құм болды, нарттай жанды.*

- **Құрылымының тұрақтылығы.** Құрамындағы сөздерін өзгертсе, мағынасы мүлдем бөлек болып кетеді. Мысалы, *сағы сынды* дегенді сағы үзілді деуге болмайды.

- **Қолданылу тиянақтылығы.** Сөйлеуші дайын тұрақты тіркес ретінде қолданады.

- **Бейнелілігі.** *Қабағы кірбің тартты* деген бейнелі фразеологизмнің баламалары – *ренжіді, жабырқады.*

2-тапсырма. Фразеологиялық сөздікті пайдаланып, төмендегі тұрақты тіркестердің қай сөзге балама екендігін анықтаңдар.

Үлгі: Айылын жимады – сескенбеді.

Ақылға сыймау, ала жібін аттамау, көзіне көк шыбын үймелету, ішкен асын жерге қою, ат ізін салмау, аузы бармау, тілі күрмелу, ауыз тимеу, аяғы қия баспау, иісі мұрнына бармау, көзге ілмеу, тіс жармау, шөп басын сындырмау, басын сұқпау, қол ұшын беру, жең ұшынан жалғасу.

3-тапсырма. Берілген фразеологизмдерді пайдаланып сөйлем құрап жазыңдар.

салы суға кетті
қабағынан қар жауды
бетінен оты шықты

жүрегінің түгі бар
көзден бұлбұл ұшты
ағаштан түйін түйген

2-бөлім

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтіндегі мына сандармен байланысты ақпаратты жазыңдар.

XVIII ғасырдың 40-жылдары

1711–1717 жылдар

1718 жыл

Ә Мәтіннен алынған сөздердің сыңарларын табыңдар.

Талқандау, ауыр болды, тастау, анық.

- тайға таңба басқандай
- жермен-жексен ету
- баз кешу
- камшы боп тиді

5-тапсырма. Сөздерінің орындары ауыстырылып берілген фразеологизмдерді дұрыс құрастырыңдар.

қиянда	арқасы	ит	
бозторғай	үстіне	қой	жұмыртқалау
уәдемен	қуыру	кұрғақ	қуырдақ
келмейді	жіп	күрмеуге	қысқа
өнері	саусағынан	тамған	он

6-тапсырма. Фразеологизмдерді толықтырып жазыңдар.

- ... қарс айырылды қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға ...
- ... әнгіртаяқ ойнатты ауырдың үстімен, ... астымен
- тұла бойы өлген жер
- үш қайнаса сорпасы ...

2.2. КӨШ

Көштің сәні келеді түйесімен,
Сөздің сәні келеді жүйесімен.

Мақал

Бүгін сабақта:

- қазақ көшінің өзіне тән ерекшеліктері туралы мәтінмен танысып, талдаймыз;
- фразеологизмдердің түрлерін түсініп, сипатымен танысамыз;
- сөз тіркесі және сөйлем түрінде келетін фразеологизмдерге тән ерекшеліктермен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ордабайдың қыз-келіншектері бәт құндыз¹ бөріктерінің үкісі желкілдеп, жорға мен жүйрік мініп, алдыңғы көшке сыдыртып өте шыққанда, кереге, уық, құрымын теңдеген ала шолақ, тарғыл шолақ снырының сонында күзеген көк байталмен қалықтап келе жатқан Күнікейдің зығыры қайнайды. Тақымды бір қысып, қамшыны бір басып шаба жөнелгісі келеді де, талабы тас болады...

– Осынша топтан бір жібі түзу мал табылмады ма? Мінбеймін шолақ байталға, – деп Күнікей о баста-ақ азап салған, бірақ шешесі:

– Қарағым-ау, сүйгенінді мінетін өз жылқың ба? Тигенімен жүре бер, Құдай жеткізер... – деп бастырмаған.

Шынымен дейсіз бе? Жоға, онысы әншейін ғой... Күнікей тұрсын, астындағы құлағы калтпаған, қарыны қорылдаған шобырға өз көңілі де бейжай.

Шекер «Құдай жеткізер» десе де, жеткізбесін іші сезеді. Бір көшті, екі көшті, үш көшті. Кәне жеткізгені? Жалаң бұ жолы ма? Жеткізбегелі қашан? Күнде көзін қызықтырып, бай қыздарының сәнденіп құтырынып жүргені анау. Бұл ой Шекердің басын жегідей жеді...

Ж.Аймауытов

А Үзінді не туралы? Күнікей неге ренжулі?

Ә Мәтіннен тұрақты тіркестерді тауып, олардың мәнін түсіндіріңдер. Фразеологизмдердің ерекшелігі неде? Өз ойларыңды дәлелдеңдер.

¹ *Бәт құндыз* – жоғары сапалы, қымбат бағалы құндыз.

Б Жалпы көштің түрлері, мақсаты туралы өз ойларыңды ортаға салыңдар.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер біртұтас мағынасы мен құрастырушы сыңарлары мағыналарының арақатынасы тұрғысынан төрт топқа бөлінеді.

Фразеологиялық тұтастық – құрамындағы сөздер бір-бірінен ажырамастай болып жымдасқан, жеке сөз ретіндегі мағынасын жоғалтқан тұрақты тіркестер. Мысалы: *сағы сыну, бауыр басу*.

Фразеологиялық бірлік. Фразеологиялық бірліктердің негізінде еркін сөз тіркестері жатыр. Еркін сөз тіркестерінің ауыс мағынада айтылуынан туған бейнелі мағыналардан фразеологиялық бірліктер жасалған. Олардың қалыптасуындағы осы ерекшелігі фразеологиялық тұтастықтардан негізгі айырмасы болып табылады. Мысалы, *көзін жойды* мағынасын білдіретін *тамырына балта шапты* фразеологизмінің негізінде *ағаштың тамырына балта шапты* деген еркін тіркес мағынасының бейнелі туынды мағынаға ауысуы себеп болған.

Фразеологиялық тіркес – сыңарлары лексикалық мағыналарын толық жоймай, тіркес қалпында мағына тұтастығын сақтаған тұрақты тіркестер. Мысалы: *көмек көрсету, қол шапалақтау, көзі жетті*.

Фразеологиялық сөйлемше – фразеологиялық орамдардың бір түрі, тұрақты фразалар, құрамы, мағынасы жағынан өзгерген сөйлемдер. Бұған мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, атауыштық қызмет атқаратын тіркестер жатады. Мысалы: *Сырдың суы сирағынан келмейді. Аузы күйген үрлеп ішер.*

2-тапсырма. Төмендегі тіркестерден тұрақты тіркес және сөз тіркесі мағынасында сөйлемдер құрап жазып, түсіндіріңдер.

Үлгі: Жақсы көреді – ол кітапты жақсы көреді (мұнда фразеологизм түрінде қолданылып, бір нәрсені істеуге ынталы екендігін, соны ұнататындығын білдіреді). Оның көзі алыстағыны жақсы көреді (мұнда – сөз тіркесі, өйткені көр деген етістік өзінің тура мағынасында қолданылып, жақсы деген сөзбен еркін тіркес құрап тұр).

Тізе бүкті, қолы тиді, ойыншық көрді, біреудің ала жібін аттамау, көзі шарасынан шықты, тісін қайрады.

3-тапсырма. Фразеологиялық тұтастыққа *ат* және *ит* сөзіне байланысты фразеологизмдер тауып, олардың мағынасын анықтаңдар.

Үлгі: Ит тұмсығы өтпейтін – ну, өте жиі.

4-тапсырма. «Сәні мен салтанаты жарасқан қазақ көші» мәтінін тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына сәйкес келмейтін ақпараттарды табыңдар.

1. Қалған көш көліктерін ақсақалдар жетектеген.
2. Көштің ең соңында жорға мен сәйгүлік мінген кәмшат бөрікті, бүрмелі шәйі¹ көйлекті, сәукеле киіп, шолпы таққан, сырғалы сылқым қыздар мен жас жігіттер жүріп отырған.
3. Көшті бастау ісі көпті көрген, жолды анық білетін, орта жастан асқан азаматқа тапсырылған.

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Көшті бастау кімге тапсырылған?
2. Көштің жүру тәртібі қандай?
3. Көшке жолыққан адам қандай тілек білдірген?

5-тапсырма. Көш туралы мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіріңдер. Мақал-мәтелдердің ішінен фразеологиялық сөйлемшелерді табыңдар.

Ақбөкенді «жатыр» деме,
 Көшкен елді «отыр» деме.
 Екі көшкен бір таланғанмен бірдей.
 Көшпелі елде қорған жоқ,
 Көк сенгірде орман жоқ.
 Көш ерімді жел білсін,
 Қонарымды сай білсін.
 Көш жүре түзелер.
 Көшбасшысы жоқ ел оңбайды.

¹ Шәйі – үлбіреген жібек мата.

6-тапсырма. Берілген тұрақты тіркестерді көшіріп жазыңдар. Фразеологиялық тіркес немесе фразеологиялық сөйлемше екенін анықтаңдар.

Үн жоқ, түн жоқ; үш қайнаса сорпасы қосылмайды; құмырсқа бел; қыз-қырқын; аузын бұлтиту; аттыға жол, ауыздыға сөз бермеді; қарға жүнді қаттасым, үйрек жүнді оттасым; қаққанда қанын, сокқанда селін шығарды; тас қаранғы; телегей-теңіз; жапа шекті; іштен шыққан шұбар жылан.

2.3. КИІЗ ҮЙ

Түтін шыққан үй жылы,
Төскейлей шыққан күн жылы.

Мақал

Бүгін сабақта:

- қазақтың киіз үйі, оның құрамдас бөліктері туралы ақпараттық мәтінді оқып, киіз үй атауларымен танысамыз;
- көп мағыналы фразеологизмдердің ережесімен танысамыз;
- фразеологиялық омонимдер және көп мағыналы фразеологизмдерді ажырата білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Киіз үй – Орталық және Орта Азия халықтарының негізгі баспанасы, көшпелі тұрғын үйі. Ол – көшпелілердің тез жығып, шапшаң тігуге, яғни көшіп-қонуға ыңғайлы үйі.

Киіз үй – тарихымыздағы ең бірінші сәулеттік құрылыс. Киіз үйдің іші қыста жылы, жазда салқын.

Кереге, шаңырақ, уық, сықырлауық – киіз үйдің негізгі бөлшектері. Сықырлауық кереге шеңберін тұйықтап, киіз үйге кіріп-шығатын есіктің қызметін атқарады. Ал кереге киіз үйдің негізгі канкасын құрайды. Уық – кереге басы мен шаңырақты ұстастыратын ағаш. Шаңырақ – киіз үйдің еңсесін құрап, тұтастырып тұратын күмбез.

Кііз үй сүйегі желге, жабылатын кііз салмағына, әсіресе кенеттен пайда болатын дала құйынына¹ шыдамды етіп жасалынуы кажет.

Кііз үй пішінінің дөңгелек түрде алынуы, барлық бөлшектерінің бір-бірімен айналмалы, қозғалмалы етіп жалғастырылуы оны жел екпініне, жер сілкінісіне төзімді етеді. Кііз үйдің мұндай қасиеттері кездейсоқ құйын соғып не катты дауылға шыдамай құлаған жағдайда үйлерді азғана шығынмен қайта тұрғызуға мүмкіндік береді.

Шаңырақ: Үй-тұрмыстық энциклопедиясынан

Есте сақтаңдар!

- Ауыспалы мағына заттар мен құбылыстардың қандай да бір ұқсастығына байланысты сөздің тура мағынасынан шығады. Мысалы: *жүйрік: жүйрік ат – тура мағынада; жүйрік ой – ауыспалы мағынада.*

А Мәтінді мағыналық бөліктерге бөліп, әр бөлігіне ат қойыңдар.

Ә Түсіндірме сөздікті пайдаланып, *күлдіреуіш, еріс, сағанақ, маңдайша, бақан* сөздерінің мағынасын жазыңдар.

Б Мәтіннен ауыспалы мағынада тұрған сөздерді табыңдар.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КӨПМАҒЫНАЛЫЛЫҒЫ. ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ОМОНИМДЕР

Көпмағыналылық сөздерге ғана тән емес, фразеологизмдердің кейбір түрлеріне де тән. Мысалы: *көзі ашылды*. 1) білімді болды; 2) қиындықтан шықты.

Құрастырушы сыңарлары бірдей, бірақ басқа мағына беретін фразеологизмдерді *фразеологиялық омоним* деп атайды. Мысалы: *ат қою*:

- 1) балаға ат қою;
- 2) өлген кісінің үйіне атпен шауып бару;
- 3) шабуылға шығу.

В Мәтінде тұрақты тіркестерге ауыстыруға болатын сөздер бар ма?

2-тапсырма. Берілген фразеологизмдердің мағыналарын айтыңдар. Оларды көп мағыналы және омонимдер деп ажыратыңдар.

көзі ашылу

қас қақпады

қарны ашты

күні өтті

аузы берік

¹ Құйын – үйіріле, үйпкі соғатын екпіні катты жел.

2-бөлім

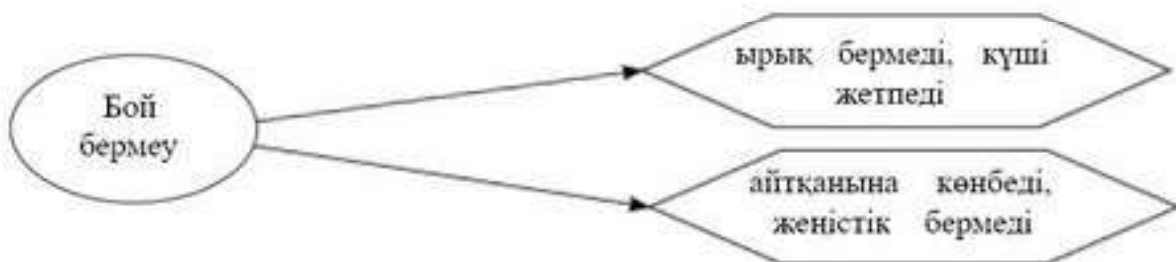

3-тапсырма. Фразеологизмдік сөздікті пайдаланып, көп мағыналы фразеологизмдерді тауып жазыңдар.

беті бері қарау
қолға түсу

тіл-аузы байлану
сабасына түсу

Үлгі:

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Киіз үйдің негізгі 3 бөлігін айтыңдар.

Ә Мәтін мазмұнына сай төмендегі сөздердің анықтамасын жазыңдар.

Төр

Сол жақ

Оң жақ

От орны

5-тапсырма. *Шаңырақ, кереге, уық, есік және үй* сөздеріне байланысты фразеологизмдерді тауып, олардың мағыналарын түсіндіріңдер.

6-тапсырма. Берілген мағыналарға ортақ фразеологизмдік нұсқаны табыңдар.

Үлгі: Иін кандыру

↙	бір заттың илеуін жеткізіп, жұмсарту, иін кандыру
	↘

• қайран қалу, таңғалу	• жетісіп отыр
• құптамау, бас тарту	• ашуланып отыр
• өкпеледі	• қатты ауырып отыр
• өзіне мақсат қойды	• жым-жылас жоқ болып кетті

7-тапсырма. 3 топқа бөлініп, берілген сөздерге сөзжұмбақ құрастырыңдар.

Б	О	С	А	Ғ	А	
Ш	А	Ң	Ы	Р	А	Қ
Т	Ү	Н	Д	І	К	

2.4. ЖАЙЛАУ

Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер,
Жатып қалып бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер...

Қазтуған жырау

Бүгін сабақта:

- қазақтың қонысы – жайлау туралы ақпарат беретін мәтінмен танысамыз;
- жайлауға қатысты мәтіннен негізгі ойды білдіретін тіл бірліктерін таба білуді үйренеміз;
- фразеологиялық синонимдердің ережесін түсінеміз;
- мағыналас фразеологизмдерді табуға, ондағы әр фразеологизмге тән мағыналық реңкті айыра білуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Жайлау – жазғы қоныс. Жайлауды суы мол, **шөбі шүйгін**, маса-сона, шыбын-шіркейі аз жерлерден таңдайды. Қазақ елінің дәстүрлі жайлауы Сарыарқа атырабы мен орманды, желді өлкелерде,

Қазақстанның солтүстік-батысында (Мұғалжарда), солтүстік-шығысында (Алтай, Сауыр және Тарбағатай өңірінде), оңтүстік-шығысында (Іле Алатауы және Тянь-Шань тауының солтүстік атырабында), оңтүстігінде (Қаратау өңірінде) болды. Қазақстанның әр өңіріндегі жайлауды рулы ел, қала берді жеке ата ұрпақтары **пайдаланған**. Халық қыстаудан көктеуге, көктеуден жайлауға, жайлаудан күзеуге көшіп отырды. Жайлау мен қыстау малға тиімді, тіршілікке **қолайлы**, көшіп-конуға ыңғайлы жерлерден тандап алынды. Мысалы, Жетісу өлкесінде қыстау Балқаш көлінің оңтүстігіндегі құмды, қамысты аймақта орналасса, жайлаулардың көбі оның солтүстігіндегі таулы атырабында жатты. Қазақстан жеріндегі жайлау мен қыстау арасының қашықтығы да әртүрлі болды. Мысалы, көшпелі **өмір сүрген** адай, табын, шөмекей, шек-

ті, бағаналы, балталы руларының Маңғыстау түбегінен Мұғалжар тауларына, Қызылқұмнан Торғай даласына, Шу өзенінің төмен алқабынан Ұлытау төңірегіне дейінгі көш жолдарының арақашықтығы 1000 шақырымға дейін жететін. Ал Қазақстанның солтүстік бөлігіндегі жартылай көшпелі қауымның көш жолдары 10–20 шақырымнан 40–80 шақырымға дейін болды. Бұл төңіректегі жайлаулар құдықтар мен көлдердің айналасына **орналасты**. Жетісудағы жайлаулар мен қыстаулардың арасы солтүстіктен оңтүстікке қарай 100–200 шақырымға жететін. Қазақстан жеріндегі жайлаулардың адамға да, малға да ең қолайлысы – тау алқаптары.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Мәтіннен алынған сөздерді кестедегі мағынасына қарай орналастырыңдар.

қала берді

орналасу

қашықтық

төңірек

қолайлы

пайдаланады

аймақ, маңай	...
ұзақтық, арасы	...
жүзеге асырады, керегіне жаратады	...
тұрақтау, орын тебу	...
ыңғайлы, онтайлы	...
одан бөлек, сондай-ақ	...

Ә Мәтіннен жер-су аттарын тауып жазып, біреуін таңдап, сол туралы эссе жазыңдар.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СИНОНИМДЕР

Фразеологиялық синонимдер дегеніміз – фразеологизмдердің бір-біріне мағына жағынан жуықтауы немесе сәйкес келуі. Мысалы, *біреуден, бір нәрседен қашты* мағынасындағы *азар да безер болды – ат тонын ала қашты – аш бәледен қаш бәле – бойын аулақ салды; тыныштық бермеді* мағынасындағы *бас көтертпеді – бет қаратпады – көз ашқызбады – күн көрсетпеді – қыр соңынан қалмады – қан қақсатты* т.б. өзара фразеологиялық синоним болып келеді.

Б Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің фразеологизмдік сыңарларын тауып айтыңдар.

2-тапсырма. Фразеологизмдердің мағынасын ашыңдар.

- Соқырға таяқ ұстатқандай
- Жүрегі шайлығы
- Құмырсқадай қаптады
- Жүз көріспеу
- Езу тарту
- Көресіні көрсетті
- Етігімен су кешті
- Тайға таңба басқандай

2-бөлім

3-тапсырма. Сөздерді фразеологизмге айналдырып, олардың фразеологизмдік синонимдерін тауып жазыңдар.

бай түзу ұялу
корқақ ренжу тыңдау

Үлгі: Ұялу – кірерге тесік таппау, жер болу.

4-тапсырма. Берілген фразеологизмдерге мағыналас фразеологизмдер табыңдар, мағынасын бір сөзбен жеткізіңдер.

Үлгі: Ашулану – зығыры қайнау, кәріне міну, қаны қайнау.

- жігері құм болу
- ит терісін басына қаптау
- көкірегі қарс айырылу
- кірерге тесік таппау
- ат тонын ала қашу
- сан соқтырып кету

5-тапсырма. «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауының мәтінін тыңдаңдар.

А Өлеңде сипатталған жер туралы өз ойларыңды ортаға салыңдар.

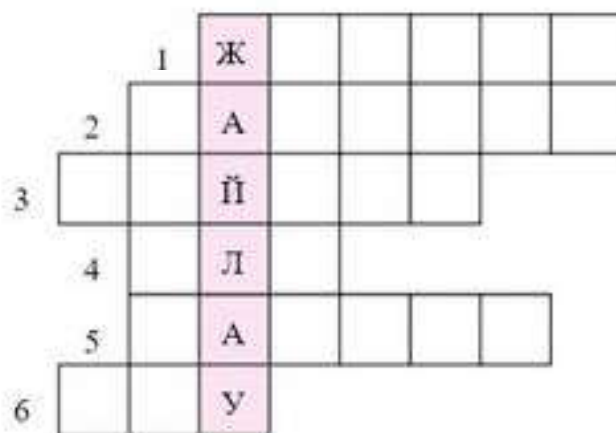

Ә Өзара мағыналас қатарларды табыңдар. Мағыналас болуының себебін түсіндіріңдер.

Б-тапсырма. Фразеологизмдерден түсіп қалған сөздерді тауып, сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Үндеме у – ... аузын ашпау.
2. Ескі дертті еске түсіру – ... аузын тырнау.
3. Аса құдіретті, мықты – ... тасындай.
4. Қиянат жасамау – ешкімнің ... жібін аттамау.
5. Әлек болу – жанын қоярға жер
6. Жымню – ... тарту.

2.5. ҚЫСТАУ

Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай –
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй...

Абай

Бүгін сабақта:

- қыстау туралы мәтіндермен танысамыз;
- фразеологиялық антонимдермен танысып, оларды ажырата білуге үйренеміз;
- фразеологиялық антонимдердің құрылымдарын анықтаймыз;
- қарсы мәндес тұрақты тіркестердің жасалу жолдарын білеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қыстау – қазақтың байырғы қысқы мекенжайы. Әдетте, суы бар, ықтасынды¹, оты мол жерлерде орналасады. Қыстау аумағы, негізінен, шарбақпен қоршалады. Айналасында ор қазылған қора-жайлары болады. Қыстаудағы үйлердің жағдайы сол өңірдің географиялық жағдайларына және ауа райына байланысты салынады. Қыстаудағы тұрақжай түрлері: киіз үй, қоржын үй, жер үй, асүй, сондай-ақ шаруашылыққа арналған мал қора, тезек қора, шөп қора т.б. Кең тараған қыстау үйінің пішіні төртбұрышты,

¹ Ықтасын – қалқасы бар ықтау жер.

есікте рі мен терезелері оңтүстікке, ал бітеу қабырғалары қысқы желдің өтіне қарайды. Қабырғалары шікі кірпіштен, шымнан, кейде тастан қаланады. Тұрғын бөлмелер саны 2–4-тен келеді. Астық және т.б. азықтарды ішкі қабырғасы күйдірілген ұраларда¹ (тереңдігі 2 метрге дейін) сақтайды.

Үйдің ортасына биіктігі қабырға бойынан сәл асатын ағаш дінгек – бақан қаз-қатар орнатылады. Оларға ұзына бойы бас аркалық (белағаш) қойылады да, аркалыққа көлденең сырғауылдар – жөкелер төселеді. Оның үстіне қамыс жауып, балшықпен бастырылған бақандар мен сырғауылдар салады. Жарық төбедегі тесік арқылы кіреді.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Мәтін бойынша бірнеше сұрақ құрастырыңдар.

Ә Қарамен берілген сөздерге қарсы мәндес сөздерді табыңдар.

Қыстау аумағы, негізінен , шарбақпен қоршалады.	кейде / көп жағдайда / анда-санда
Қабырғалары шікі кірпіштен, шымнан, кейде тастан қаланады.	шала / піскен / сары
Астық т.б. азықтарды ішкі қабырғасы күйдірілген ұраларда сақтайды.	жоғарғы / паналы / сыртқы
Үйдің ортасына биіктігі қабырға бойынан сәл асатын ағаш дінгек – бақан қаз-қатар орнатылады.	ретсіз / жинақы

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ АНТОНИМДЕР

Сөздер сияқты фразеологизмдер де мағынасы жағынан бір-біріне қарама-қарсы қатынаста болады. Мысалы: *ат ізін салмады – ат ізін құрғатпады, жайнаң қақты – көңілі торықты, мойны босады – қолы тимеді* және т.б. Осындай мағыналары қарама-қарсы фразеологизмдер **фразеологиялық антонимдер** деп аталады.

Фразеологиялық антонимдер құрылымы жағынан екі түрлі сипатта кездеседі. Бірінші, бір компоненті арқылы ғана ерекшеленеді. Мысалы: *аты шықты – аты өшті, беделі артты – беделі түсті* т.б.

Екінші, құрылымы бір-бірінен өзгеше фразеологизмдерден жасалған фразеологиялық антонимдер. Мысалы: *ит арқасы қиянда – таяқтастам жер* т.б.

¹ Ұра – жерден қазылған, астық сақтайтын, жасырын, жабық көмбе.

Б Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің фразеологиялық антонимін тауып жазыңдар.

2-тапсырма. Қарсы мәндес фразеологизмдердің сыңарларын табыңдар.

еңкейген кәрі	қаны кепті
шөлі қанды	жерден жеті қоян тапқандай
мойны босады	көңілі қалу
көзі алақандай	енбектеген бала
көңілі тою	мұршасы келмеді

3-тапсырма. Берілген фразеологиялық антонимдерді құрылымы бойынша екі топқа бөліп жазыңдар.

<i>Үлгі:</i>	Бір компоненті ерекше	Тұтас құрылымы ерекше
	аты шықты – аты өшті	бетінен оты шықты – міз бақпады

- тастай қараңғы – шайдай ашық
- көңілі суыды – бауыр басты
- о дүние – бұ дүние
- мұртын балта шаппайды – қабырғасы қайысады
- жайнаң қақты – көңілі түсті
- зәрі қайту – зәріне міну
- жұмған аузын ашпау – аузы-аузына жұкпау

4-тапсырма. «Қыстау маңында» өлеңін тыңдаңдар.

А Өлеңнен фразеологизмдерді тауып, фразеологизмдердің қай түріне жататындарын түсіндіріңдер.

5-тапсырма. Төмендегі фразеологизмдерге антоним бола алатын фразеологизмдер табыңдар.

Атшаптырым жер –	Асығы алшысынан түсті –
Қолы қысқа –	Айрандай ұйыған –
Қалтасы қалың –	Саусақпен санап аларлықт ай –

6-тапсырма. «Шал» фильмін көріп, ондағы қарияны отарымен бірге адастырған қыстың қаһарын әңгімелеңдер.

7-тапсырма. Ребусты шешіңдер. Шыққан сөз бен бүгінгі сабақтың байланысын анықтаңдар.

”

”

”

2.6. ТӨРТ ТҮЛІК

Бір түлікке бай болғанша,
Әр түлікке сай бол.

Мақал

Бүгін сабақта:

- төрт түлікке байланысты мәтінді талдаймыз, мақал-мәтелдер табамыз;
- фразеологизмдердің грамматикалық сипатымен және оларды жасауға қатысатын сөз таптарымен танысамыз;
- белгілі бір сөз таптарының мағынасын беретін фразеологизмдерді мәтін ішінен ажырата білуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ халқының өмірі төрт түлік малмен тығыз байланысты. Себебі төрт түлік мал – қазақ халқының күнкөрісінің¹, шаруашылығының негізі. Ауыз әдебиетінде «төрт түлік малды құрады» деген тіркес жиі кездеседі. Бұл дәулетіне сәулеті сай адамдарға арналып айтылған. Мысалы: «Байбөрі деген бар екен, Байбөрі малға бай екен, Төрт түлігі сай екен...» («Алпамыс батыр» жырынан.) Халық төрт түліктің әрқайсысының сақтаушы несі бар деп ұғынып, оларды Ойсылқара, Қамбарата, Шопаната, Зенгібаба, Шекшеката деп атаған. Төрт түлікті кейде жұп (аша, айыр) тұяқ, тақ (тік) тұяқ деп те атайды. Қазақ төрт түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты

¹ Күнкөріс – тіршілік, тұрмыс.

кастерлеген. «Нар жолында жүк қалмас» деген мәтел – осының айғағы. «Ат – ердің қанаты», «Мінсең – көлік, жесең – ет» деп, жылқы малын да аса жоғары бағалаған. Сондай-ақ қой мен ешкі, сиыр малының да өзіне тән ерекше қасиеттері болатынын ұмытпаған.

Бабаларымыз төрт түлікке ерекше көңіл бөлген. Әрі ас-ауқаты, әрі киімі, әрі көлігі, әрі сусыны, әрі жегжат-жұрағатымен жасайтын алыс-берісінің көзі, байлығы болғандықтан, қазақ үшін осы төрт түлік мал аса қымбатты дүние болғаны белгілі. Қайда болмасын, бірін-бірі танысын-танымасын кездесе қалған қазақ «Мал-жан аман ба?» деп амандық-саулық сұрасқан. Қазақтар малды тек пайдаланып қана қоймаған, олардың бабын тауып бағып-күтудің де жай-жапсарын, қасиетін, ерекшелігін жақсы білген.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Мәтінге ат қойыңдар.

Ә Кім көп табады? Төрт түлікке байланысты мақал-мәтелдер жазыңдар.

Б Мәтіннен фразеологизмдерді және фразеологиялық сөйлемше бола алатын сөйлемдерді табыңдар.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ (СӨЗ ТАПТАРЫНА ҚАТЫСЫ)

Фразеологизмдердің сөз таптарына қатысын олардың тұрақты тіркес қалпында жеке сөздер сияқты сөйлем мүшелерінің қызметін атқаруына қарап анықтаймыз.

1. **Етістік мағыналы** фразеологизмдер: *ат ізін салмады* (хабарласпады), *аузының суы құрыды* (таңданды), *аян болды* (белгілі болды) т.б.

2. **Зат есім мағыналы** фразеологизмдер: *ағайынды қоңырқаз* (қатар құрбы, замандас), *қара орман* (дүние-мүлік), *ет қызу* (алғашқы қарқын) т.б.

3. **Сын есім мағыналы** фразеологизмдер: *айбалтаның сабындай* (жүп-жұмыр), *тайға таңба басқандай* (анық, айқын), *айрандай ұйып отырған* (тату, бірлігі күшті), *ағама жеңгем сай* (мінез-құлқы үйлес) т.б.

4. **Үстеу мағыналы** фразеологизмдер: *ауыз жиғанша* (лезде), *өлдім-талдым дегенде* (әрең, зорға) т.б.

5. **Одағай тұлғалы** фразеологизмдер де кездеседі, бірақ олардың көлемі өте шағын. Мысалы: *одағай тұлғалы фразеологизмдер – ә дегенше, айт дегенде, ой, Құдайым-ай, Тәңірім-ай, о Жасаған* т.б.

2-бөлім

В Мәтіндегі фразеологизмдердің грамматикалық сипатын айтыңдар. Оның негізі қай сөз табына қатысты екендігін анықтаңдар.

2-тапсырма. Адасқан фразеологизмдерді өз тобына қосыңдар. Басқа да фразеологизмдер қосып, қатарды жалғастырыңдар.

Етістік мағыналы	Зат есім мағыналы	Сын есім мағыналы	Үстеу мағыналы	Одағай, модальдық тұлғалы
жібі түзу, салпан құлак, о, бәрекезді	іп терісін басына қаптау, көзін ашқалы	жыртысын жырту, көлденең сөз, шыны керек	іненің жасуындай, көк ойыл, қабағы кірбін тартты	ат басындай, көк өрім, қас қаққанша

3-тапсырма. Берілген фразеологизмдердің сөз табына қатысын анықтап, әрқайсысына сөйлемдер құрап жазыңдар.

Үлгі: Көз қиығын салу – етістік мағыналы.

Ақырын көз қиығын салғаны сол, есіне түсе кетті – Арман екен.

Қас қарайғанда, қанына сіну, қолы ашық, қу мойын, құлағын бұрау, құлаш сермеу, қызыл тіл, қызыл сирақ, қорыта айтқанда, аһ ұру, уһ деу.

Есте сақтаңдар!

- Фразеологизмдер сөйлемде бір сөздің қызметін атқаратындықтан, олар бір-бірімен немесе жеке сөзбен антоним, синоним, омоним бола алады.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтінде айтылған төрт түлік малдың пайдасын өз сөздеріңмен кеңейтіп баяндаңдар.

Ә Мәтінді қайта тыңдап, фразеологизмдерді тауып, олардың грамматикалық сипатын түсіндіріңдер.

5-тапсырма. Үстеу мағынасындағы фразеологизмдерді табыңдар.

Мезгіл үстеу
мағынасында

Мекен үстеу
мағынасында

Сын-қимыл үстеу
мағынасында

6-тапсырма. «Қазақстанда малшаруашылығын дамыту» деген тақырыпты талқылаңдар.

2.7. АТТЫ ӘСКЕР

Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай...
Ерлердің ісі бітер ме?..

Махамбет Өтемісұлы

Бүгін сабақта:

- атты әскер жайлы мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- фразеологиялық тіркеске ұйытқы сөздердің мағыналық топтарын ажырата білуді үйренеміз;
- тұрақты тіркестердің ішінен ұйытқы сөздерді анықтап, фразеологизм құрап үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Атты әскер – әскер түрі, атты-қарулы жасақ. Ол ХХ ғасырдың 30–40-жылдарына дейін негізгі соғыс күші болып саналған. Атты әскер шабуыл кезінде не қорғаныста жеке әрекет етіп, жер жағдайын талғамай тұтқиылдан тиісуге онтайлылығымен ерекшеленеді. Атты әскер өте ертеде Азия елдерінде пайда болған. Ұрыстарда шешуші рөл атқарған. Қазақ халқының ерте заман нан бергі жауынгерлік

жорықтары атты әскермен байланысты. Қазақ хандары (XV–XIX ғғ.) арнаулы атты жасақ ұстаған. Жаугершілік кездері олардың құрамы 100 мыңға дейін жетіп отырған. Азамат соғысы жылдарында кеңес әскерінің жауға қарсы басты соққы беретін күші атты әскер болды. Қазақстанда азамат соғысының алғашқы кезінен бастап-ақ ұлттық атты әскер құрыла бастады. Оны қалыптастыруда Ә.Жангелдин, А.Иманов, Т.Әліев, Б.Жанекешев ерекше еңбек сіңірді. Соғыс кезінде кеңес әскерінің атты әскер құрамалары әскердің басқа түрлерімен бірлесе отырып, аса ірі шешуші ұрыстарға қатысты. Қарулы Күштерге ғылым, техника жетістіктерінің толық енгізілуіне байланысты атты әскер өз маңызын жойды.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Мәтін мазмұны бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Атты әскер негізгі соғыс күші болып саналған кезді атаңдар.
2. Атты әскер қайда пайда болған?
3. Қай жылдары атты әскер кеңес әскерінің басты соққы беретін күші саналды?
4. Атты әскердің маңызын жоюына негіз болған себепті атаңдар.

Ә Көнерген сөздердің түсіндірмесін тауып жазыңдар.

Хан, жаугершілік, кеңес әскері, жауынгерлік жорықтар, азамат соғысы.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ҰЙЫТҚЫ СӨЗДЕР

Фразеологизмдердің тууына түп қазық тірек болған сөздерді **фразеологиялық ұйытқы сөздер** дейміз.

Кез келген сөз фразеологизмге ұйытқы бола алмайды. Тілдің лексикалық құрамының негізін қалаған, халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан байырғы сөздері ғана фразеологизмдерге ұйытқы бола алады. Негізгі сөздік қорға кіретін байырғы сөздердің ішінде фразеологизмдерге ұйытқы ретінде жиі кездесетін сөздер:

- *адамның дене мүшелерінің атаулары*: бас, аяқ, қол, бет, мұрын, көз, тіл, тіс, ауыз, маңдай, мойын, жүрек, өкпе, арқа, табан т.б.;
- *туыстық атаулар*: ата, ана, бала, ұл, қыз т.б.;
- *төрт түлік мал атаулары*: атан, түйе, жылқы, қой, сиыр т.б.;
- *жан-жануарлар атаулары*: ит, қасқыр, түлкі, мысық, құлан т.б.;
- *сапалық ұғымдардың атаулары*: ақ, қара, қызыл, сары, көк, ауыр, жеңіл, жақсы, жаман т.б.;
- *сандық ұғымдардың атаулары*: бір, үш, жеті, тоғыз, қырық, жүз, мың т.б.

2-тапсырма. Төмендегі фразеологизмдерге ортақ ұйытқы сөздерді тауып, тізбекті жалғастырыңдар.

Көз айырмады, көз алартты, көз қиығын салды, ...

Тілге келмеді, тіл тигізді, тілде тиек жоқ, ...

Жер аударды, жер болды, жерге кіріп кете жаздады, ...

Көңіл ашты, көңіл айтты, ...

Қызыл тіл, қызыл кеңірдек, қызыл сирақ, ...

3-тапсырма. Ережеге сүйеніп, берілген фразеологизмдерді топтастырып жазыңдар.

Үлгі:

Адамның дене мүшелерінің атаулары	көз тіңі
Туыстық атаулар	ана сүті аузынан кетпеу
Төрт түлік мал атаулары	қой аузынан шөп алмас
Жан-жануарлар атаулары	аюдай ақырған
Сапалық ұғымдардың атаулары	жақсылық жақпау
Сандық ұғымдардың атаулары	отыз күн ойын, қырық күн тойын жасау
Жалпы есімдер	сөзге келіп қалу
Есімдіктер	өзінше болу
Үстеулер	ештен кеш жақсы

Ағама жеңгем сай, апама жездем сай, аузы алты қарыс, алақанына түкірді, бесаспап, жүз жаса, құралайды көзге атқан, қызыл сөзден бал жағу, жерден жеті қоян тапқандай, қамшы бастырмау, бойын биледі, спыр жалағандай, күн көру, сарыуайым, өз-өзімен болу, кешке дейін, жақсы көру, қырықтың бірі – Қыдыр, төрт құбыласы түгел.

4-тапсырма. М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасынан үзінді тыңдаңдар.

А Үзінді мазмұнын өз сөздеріңмен баяндап беріңдер.

Ә Батыр Баяннан басқа Ұлы дала батырлары жайында білетіндеріңді айтып беріңдер.

5-тапсырма. Кім көп табады? Берілген сөздер ұйытқы болған фразеологизмдерді табыңдар.

қамшы	жүрек	ақыл
ақ	іне	жұмсақ
ауыз	іт	жеті
бүйрек	суық	қой

6-тапсырма. Қатесі бар сөздерді табыңдар. Түсіндірме сөздіктен мәтіндегі қару-жарақ атауларының түсіндірмесін жазыңдар.

Көшпелілердің әскерін өнерінің негізгі ерекшелігі әскери-аншылық тактика еді. Баһадүр бабадарымыз жауға қарсы «Ұлкен жарық соғысы», «Ошак соғысы», «Ай қораланды соғысы», «Ұры соғысы» сияқты әскери тактикаларды қапысыз қолданы. Алыс жорықтарға екі-үш атды қосарлап мінітетін қазақ сарбазлары бес қаруын сайлап, сауыт киінді. «Ер қаруы – бес қару» демекші, бұған садақ, қылыш, найза, айбалта, күрзі жатады. Көшпелі халықтарда айқастар көбүнө батырлар жекпе-жегімен басталатын. Қалмақтармен соғыста жекпе-жектер бірнеше күнге, тіпті айға дейін созылатын. Жекпе-жек – әскери өнердегі жауынгердердің жетістіктерін айқындайтын батырлар айқасының төресі.

«Алаш айнасы» сайтынан

2.8. ЕР ҚАНАТЫ – АТ

Ішінен дара шыққан тай-құлынның
Күрең тай күлтелеген жал-құйрығын.
Алпамыс, Қобыланды боп қиялдаушы ем,
Мінгендей Байшұбар мен Тайбурылын.

Серік Қалиев

Бүгін сабақта:

- жылқы малының қазақ халқы үшін маңызы туралы мәтінмен танысамыз;
- фразеологизмдердің түрлері мен грамматикалық сипаты туралы алған білімімізді қорытамыз;
- жалпы фразеологизм саласы бойынша сұрақтарға жауап береміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қобыландының Тайбурылы, Алпамыстың Байшұбары, Қамбардың Қарақасқасы сынды сәйгүліктердің аты батырлар жырлары арқылы бүгінгі күнге жетті. Одан кейінгі тарихта да жауға шапқан

баһадүрлердің ¹ сенімді серіктеріне айналған сәйгүліктер бар. Қабанбайдың Қубасы, Бөгенбайдың Қызыл аты және тағы басқа тұлпарлар талай шайқастан иесін аман алып шықты. Бері қарай көз жүгіртсек, алдымен Ақанның Құлагері еске түседі.

Батырлар жырларындағы ер жігіттің астындағы аты көлік қана емес, ажырамас серігі болып келеді. Тіпті кей жерде иелеріне адамша тіл қатып кетеді. Бұл қазақ халқының жылқы малын құрметтегенін көрсетеді. Жоғарыда айтылғандардан бөлек, Кендебайдың Керкұласы, Ер Тарғынның Тарланы сынды тұлпарлар болғанын білеміз.

Ал одан кейінгі тарихта Қабанбайдың Қубасы, Бөгенбайдың Қызыл аты, Шақшак Жәнібектің Қаракөгі, Исатайдың Ақтабаны, Ер Қосайдың Торысы, Ақан серінің Құлагері сынды қазанаттар ² болған. Қазақ аттың ең басты қасиеті жүйріктігі, жорыққа төзімділігі, иесіне сенімділігі деп санаған.

Е.Амантайұлы

А Мәтінде айтылған бір тұлпар мен оның иесі туралы шағын эссе жазыңдар.

Ә Иесінен адасқан тұлпарлардың ретін көрсетіңдер.

№	Иесі	Тұлпары
1	Ер Тарғын	Құлагер (2)
2	Ақан сері	Қубас
3	Қобыланды	Қарақасқа
4	Шақшак Жәнібек	Тарлан
5	Исатай	Қызыл ат
6	Алпамыс	Тайбурыл
7	Кендебай	Байшұбар
8	Қабанбай батыр	Керкұла
9	Ер Қосай	Қаракөк
10	Қамбар батыр	Торы
11	Бөгенбай батыр	Ақтабан

¹ Баһадүр – батыр.

² Қазанат – дене бітімі ірі, ұзақ жолға шыдамды, мықты ат.

Б Мәтіннен етістік мағыналы фразеологизмдерді табыңдар.

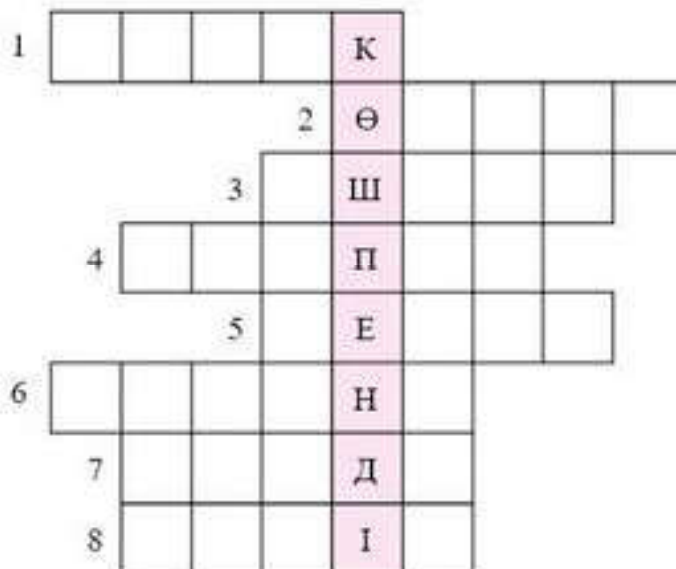
2-тапсырма. Кім жылдам? Кестені толтырыңдар.

Фразеологиялық тұтастық
Фразеологиялық тізбек
Фразеологиялық тіркес
Фразеологиялық сөйлемше

3-тапсырма. Көп мағыналы фразеологизмдер, фразеологиялық омоним, антоним, синонимдерге байланысты сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Фразеологиялық антоним: ... жұтқан – сужүрек.
2. Фразеологиялық синоним: ит ... жер – көз ұшында.
3. Фразеологиялық антоним: ауыз ... – ауыз жаппау.
4. Фразеологиялық синоним: ... қакқанша – көзді ашып-жұмғанша.
5. Көп мағыналы фразеологизмдер: сезіп қалу, күдіктену – жүрегі ... алу.
6. Көп мағыналы фразеологизмдер: жағы қарысты, сөйлей алмады, айтарға сөз таппады – ... күм күйілді.
7. Фразеологиялық синоним: ... соғу – бармақты тістеу.
8. Фразеологиялық омоним: аузы ... – аузы ораза, сыр сақтағыш.

4-тапсырма. Берілген тұрақты тіркестерді сөз таптарына мағыналас болуына қарай топтастырып жазыңдар.

Ажал оғы атылды, ала шапандылар, алақанның аясындай, айыр қалпақтылар, аузын бұған өгіздей, бүйректен сирақ шығару,

ат төбеліндей, айтып ауыз жиғанша, көзге шыққан сүйелдей, атшаптырым жер.

Етістік мағыналы	
Зат есім мағыналы	
Сын есім мағыналы	
Үстеу мағыналы	
Одағай, модальдық тұлғалы	

5-тапсырма. Сөйлемдегі кей сөздердің орнына фразеологизмдерді қойып, эмоционалдық бояуын арттырыңдар.

- Көркем, кешікпейміз, тез-ақ дайын боламын.
- Кімді айтсаң, сол келеді дегендей, өзі де келе жатыр.
- Алдындағы сыйлықты босқа жасадық-ау, осы жолы да дәметіп отыр.
- Жаздың ыстығына шыдау мүмкін болмай кетті.
- Биылғы түсімге зор үміт артып отырмыз, жағдайымыз да біраз жақсарып калар.
- Мектептің үздік оқушылары деп Сәбит, Ілияс, Бейімбетті айтуға болады.

6-тапсырма. Төмендегі тұрақты тіркестердің ұйытқы сөздерін анықтап, ұйытқы сөздеріне басқа фразеологизмдерден мысал келтіріңдер.

• Бас імеу	• Иығынан су кету
• Жүрегінің түгі бар	• Етек-женін жію
• Аузы берік	• Жанын салу

7-тапсырма. Фразеологизм саласы бойынша сұрақтарға тез әрі дұрыс жауап беріңдер.

1. Фразеологизмдерді танытатын басты белгілері қандай?

- а) даяр қалпында жұмсалып белгісі;
- ә) мағына тұтастығы;
- б) тіркес тиянақтылығы;
- в) басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді;
- г) жауаптардың бәрі дұрыс.

2. *Ескекті қайық, жұмсақ жиназ, кәрі жілік* қандай тіркестерге жатады?

а) фразалық тіркес;	в) идиомалық сөз тіркесі;
ә) күрделі сөз тіркестері;	г) шектеулі тіркестер.
б) еркін сөз тіркестері;	

3. Фразеологизмге тән ең басты белгі не?

- а) басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді;
- ә) сөздер бір-бірімен еркін тіркеседі;
- б) компоненттер құрамында тұтастық, тиянақтылық жоқ;
- в) құрамындағы сөздерді басқа сөздермен алмастыруға болады;
- г) басқа тілге сөзбе-сөз аударуға болады.

4. Фразеология нені зерттейді?

- а) күрделі сөздерді;
- ә) тұрақты тіркес тұлғаларын;
- б) сөйлемнің синтаксисін;
- в) еркін тіркестерді;
- г) біріккен сөздерді.

5. *Мақтамен бауыздау, тілі қышу, соқырға таяқ ұстатқандай, тайға таңба басқандай, түймедейді түйедей ету* фразеологизмдердің қай тобына жатады?

- а) күрделі сөздер;
- ә) фразеологиялық бірлік;
- б) фразеологиялық тізбек;
- в) фразеологиялық сөйлемше;
- г) идиома.

6. *Тырнағына тұрмау, мұрты сынбау, сөзге қонақ бермеу* қай сөз табына мәндес келеді?

- а) зат есім;
- ә) сын есім;
- б) етістік;
- в) есімдік;
- г) үстеу.

7. *Қас пен көздің арасында, кірпік қаққаныша* қай сөз табына мәндес?

- а) зат есім;
- ә) сын есім;
- б) сан есім;
- в) үстеу;
- г) етістік.

8. *Қара шаңырақ, ұзын құлақ* мағынасы жағынан қай сөз табына мәндес?

- а) зат есім;
- ә) сын есім;
- б) үстеу;
- в) есімдік;
- г) сан есім.

9. *Үріп ауызға салғандай, қыздың жиган жүгіндей* қай сөз табына мәндес?

- а) етістік;
- ә) зат есім;
- б) сын есім;
- в) үстеу;
- г) есімдік.

10. *Қиындық көру* ұғымына айтылатын мағыналас фразеологизмдерді табындар.

- а) күні бір уыс болу, өмірі өксу, отқа да, суға да түсу;
- ә) ындыны кебу, ерні кезеру, кензесі кебу;
- б) әне-міне дегенше, қолма-қол, көз ілеспей;
- в) төрт түлігі сай, дәулет біту, малға бөгу.

11. *Байлық* ұғымына айтылатын мағыналас фразеологизмдерді көрсетіңдер.

- а) күні бір уыс болу, өмірі өксу, отқа да, суға да түсу;
- ә) ындыны кебу, ерні кезеру, кенезесі кебу;
- б) әне-міне дегенше, қолма-қол, көз ілеспей;
- в) төрт түлігі сай, дәулет біту, малға бөгу.

12. Көп мағыналы фразеологизмді табыңдар.

- а) жүзіктің көзінен өткендей;
- ә) ит арқасы қиянда;
- б) суқаны сүймей;
- в) ұрын келу;
- г) дес бермеу.

8-тапсырма. А.Байтұрсынұлының айтқан ойын өрбітіп, талқылаңдар.

Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл.

Ахмет Байтұрсынұлы

Ғалым болам десеңіз...

1. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс, 2007.
2. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Алматы: Ғылым, 1998.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикасы мен фразеологиясы. Алматы: Санат, 1997.

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

3.1. БІРІНШІ БАЙЛЫҚ – ДЕНСАУЛЫҚ

Байлық – байлық емес,
Денсаулық – байлық.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқу арқылы денсаулық туралы білімімізді кеңейтіп, тақырып бойынша өз ойымызды ауызша еркін білдіре алуды жетілдіреміз;
- мақал-мәтелдер жайлы түсінік алып, білімімізді кеңейтеміз;
- мақал-мәтелдердің мағынасын аша білуге дағдыланамыз;
- мақал-мәтелдердің тура және астарлы мағыналарын ажырата білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Кез келген елдің болашағы оның халқының денсаулығына байланысты екендігі – дәлелдеуді қажет етпейтін шындық. Ал біздің болашақтағы бағытымыз – саламатты өмір салты. «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» дегенді өсіп келе жатқан ұрпақтың санасына сіңіріп, олардың өз денсаулығына деген жауапкершілік сезімін қалыптастыру – баршаның борышы.

Бүгінгі дені сау ұрпақ – ертенгі күннің жалғасы. Халқымыздың тіршілігі мен бірлігі, жарқын келешегі көп ретте денсаулық мәдениетінің қаншалықты дәрежеде калыптасуына байланысты.

Денсаулық – ел дамуының басты арқауы. Денсаулықты сақтау – біздің өміріміздегі келелі мәселелердің, үшінші мыңжылдыққа аттаған еліміз үшін өзекті міндеттердің бірі. Жеке адамның да, мемлекеттің де, қоғамның да басты байлығы – денсаулық.

Мезгіл-мезгіл дәрігерге көрініп, денсаулығын тексеріп, онымен кеңесіп тұру, медицина мен сауықтыру

мәселелерінен хабардар болу – әрбір адамның қоғамдық та, азаматтық та міндеті. Ендеше әр адамның денсаулығы – оның өзінің ғана емес, халқымыздың да ортақ байлығы.

Г.Е.Шаймерденова

А Мәтіндегі «Денсаулық – ел дамуының басты арқауы» деген ойды дамытып әңгімелеңдер.

Ә Мәтіннен үндестік заңына бағынбай тұрған сөздерді теріп жазып, себебін түсіндіріңдер.

Б «Мен денсаулығымды қалай күтемін?» тақырыбына эссе жазыңдар.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиетінің бір түрі. Олар – талай замандар бойы қалыптасып, ауыздан-ауызға тараған халықтық мұра, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі. Мақал-мәтелдерден халықтың ақыл-ойы, даналығы мен тапқырлығын көреміз. Олар – келелі ой, кең мазмұнды бір-ақ ауыз сөзбен айтып, қорытынды жасаудың тамаша үлгісі.

Мақал-мәтелдердің ішінде тура мағынасында ұғынылатыны да, астарлы мағынасында ұғынылатыны да бар. Мысалы, «*Ауру қалса да, әдет қалмайды*», «*Денсаулық – зор байлық*» дегендерді тікелей, тура мағынасында ұғынамыз. Ал «*Жасырғанның жарасы асқынады*», «*Қалауын тапса, қар жанар*» деген мақал-мәтелдерді астарлы мағынасында қабылдап түсінеміз.

В Мәтіннен мақал-мәтелдерді тауып, мәнін түсіндіріңдер және тура немесе астарлы мағынада қолданылып тұрғанын айтыңдар.

Г Мәтінде кездеспейтін денсаулыққа байланысты тағы қандай мақал-мәтелдер білесіңдер?

2-тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерді тура немесе астарлы мағынада қолданылуына байланысты екі бағанға бөліп жазыңдар.

Орынсыз сөз өзіне тиер.

Мәуелі ағаш – майысқақ.

Денсаулық – зор байлық.

Ұрыс ырысты қашырап,

Ынтымақ халықты асырап.

Өнерлінің өрісі ұзақ.

Таза ауа – жанға дауа.

Жақсы жігіт жер шолып,

Ақыр түбі айналар.

Бас аманда мал тәтті.

Ер – елдің ық жағынан қаласы,

Жел жағынан панасы.

Ұйқы тынықтырады,

Жұмыс шынықтырады.

Үлгі:

Тура мағынада қолданылған мақал-мәтелдер	Астарлы мағынада қолданылған мақал-мәтелдер
Ұйқы тынықтырады, жұмыс шынықтырады	Мәуелі ағаш – майысқақ

А Денсаулық жайлы мақал-мәтелдерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. «Байлық – байлық емес, денсаулық – байлық» деген мақалды мысалдар келтіре отырып талқылаңдар.

4-тапсырма. Түсіп қалған сөздерді қойып, мақал-мәтелдерді толықтырыңдар.

Ана сүті ... өсіреді,
Ана тілі ... өсіреді.
(бой, ой)

Ынта болса ... ,
Қиын іс жоқ
(ғаламда, адамда)

Қына ... бітеді,
Білім ... бітеді.
(тасқа, басқа)

Дәрі ... шығады,
Дана ... шығады.
(шөптен, көптен)

А Жоғарыдағы толықтырған мақал-мәтелдерді дәптерлеріңе көшіріп жазып, мағынасын түсіндіріңдер.

Білгенге маржан!

Тіс – сұлулық пен денсаулық кепілі

Денсаулықтың бір тұтқасы – тіс. Адам баласының бүкіл ағзаларының денсаулығы маржан тістерінің біркелкі әрі үйлесімді жұмыс істеуіне байланысты.

Сау тіс – денсаулықтың кепілі. Бет әлпетіңіздің сүйкімді болу-болмауы көбінесе тіске байланысты. Халық «Түзу тісің – шырайлы жүзің» деп тектен-тек айтпаған.

Тісті күту жайлы бірнеше кеңес:

- біріншіден, тіс дәрігеріне жиі, ең азы жылына екі рет қаралу;
- екіншіден, дұрыс тамақтану қажет.

Құрамында қанты бар азықтарды аз пайдалану. Күнделікті ас мәзірінде құрамы кальцийге, фторға және А, С, Д дәрумендеріне бай тағамдар болғаны дұрыс;

- үшіншіден, тамақтанып болған соң тісті тазалаған абзал.

5-тапсырма. Адасқан сөздерді орын-орнына қойыңдар.

1.	мыскалдап	батпандап	ауру	шығады	кіріп
2.	еңбек	алды	емнің		
3.	сонда	жаның	қай	ауырса	жерін
4.	денеге	ұялайды	ауру	әлсіз	

3.2. ТАЗА ТАБИҒАТ – ДЕНСАУЛЫҚ НЕГІЗІ

Жұпар ауа – дертке дауа.

Нақыл сөз

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтау арқылы мәтіндегі негізгі ойды табуды үйренеміз;
- мақал мен мәтелді ажырата білуді үйренеміз;
- мақал-мәтел айту арқылы сөздік қорымызды байытамыз;
- жекебас гигиенасын күту туралы мәлімет алып, тазалыққа байланысты мақал-мәтелдерді талдаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Біз атадан балаға мирас болып келе жатқан табиғатымызды көздің қарашығындай сақтап, анамыздай аялап, келер ұрпаққа таза күйінде қалдыруымыз керек. Табиғат – адамның бойына қуат, көңіліне шабыт ұялататын сұлулық пен әсемдік әлемі. Сол сұлулықты, әсемдікті жоғалтпай қастерлеуіміз керек. Бұл жайында халқымыздың қалдырған тағылымдық, тәрбиелік мәні зор «Атаңнан мал қалғанша, тал қалсын», «Бұлақ көрсең, көзін аш», «Бір тал кессең, он тал ек» сияқты тағы да басқа ұлағатты сөздері, табиғатқа деген сүйіспеншіліктері – қазіргі ұрпаққа үлгі-өнеге.

Бұл орайда ғұлама ғалымымыз Қаныш Сәтбаевтың: «Туған жердің тағдыры толғантпаған, жаны тебіреніп, ол туралы ойламаған

жігітті қайтіп азамат дейміз? Туған жердің кара тасын мақтан ете білмеген азамат бөгде жердің алтын тасын да мақтап жарытпақ емес» деген жан тебіренісі еріксіз ойға оралады. Ендеше «Елім, жерім» деген ел азаматы туған жерінің тағдырына немқұрайды қарамай, қоршаған ортаның тазалығына атсалысуы тиіс.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтіндегі әр азатжолдан тірек сөзді анықтаңдар. Әр азатжолдағы негізгі ойды табыңдар.

Ә Мәтіндегі мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді көшіріп жазыңдар.

МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДІҢ ҰҚСАСТЫҒЫ ЖӘНЕ АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Мақал-мәтелдердің жалпы мағынасы оның құрамындағы сөздердің тура мағыналарынан туындайды, бірақ көбіне мәтелдердің жеке мағынасы оның астарлап айтылған ауыспалы мағыналары негізінде қалыптасады.

Мақал аяқталған бір тиянақты ойды білдіреді, өз алдына тұрып та дербес мағына береді. Мысалы: «Ауруын жасырған өледі», «Арыстанның әзілінен түлкі өліпті» және т.б.

Мәтел жеке тұрып тиянақты ойды білдіре алмайды, тек белгілі бір ойды, пікірді ажарлау, айқындау үшін қолданылады, эпитет, теңеу қызметтерін атқарады. Мысалы: «Ат қойып, айдар тағып», «Қызым, саған айтам, келінім, сен тыңда» және т.б.

2-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің мақал немесе мәтел екендігін анықтап, өз ойларыңды ауызша дәлелдеп беріңдер.

Кісіні кейде таршылық сынайды,
 Кейде баршылық сынайды.
 Тазалық – денсаулық кепілі.
 Әлсіз денеге ауру ұялайды.
 Білімдіге дүние – жарық, білімсіздің күні – кәріп.
 Алтын алма, білім ал.
 Туа білмейді, жүре біледі.
 Бетіне келер ұятын өзі біліп жуса ігі.

3-тапсырма. Сұрақтың орнына дұрыс жауабын қойып, мақал-мәтелдерді көшіріп жазыңдар.

1. Күлме кімге?
Келер басқа.	5. Жас келсе қайда?
2. Талаптыға не жауар?	6. Көрдім деген неше сөз?
Көрмедім деген неше сөз?
3. Тіл не жарады?	7. Ашу не? Ақыл не?
4. Қандай үй базар?	8. Емнің алды не?

A Мақал не мәтел екендігін ажыратыңдар.

4-тапсырма. «Тазалық» мәтінін тыңдаңдар.

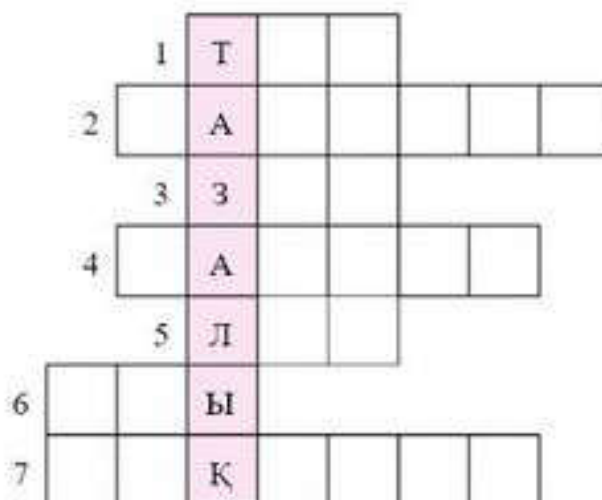

A Кім көп табады? Тазалыққа байланысты мақал-мәтелдер айтыңдар.

5-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіңдер.

- Көзің ауырса, қолыңды
- ... қайда, сұлулық сонда.
- Денсаулық – ... байлық.
- Жасырғанның ... асқынады.
- ... адам – кіршіл.
- Ыдысы таза болса, ... дәмді.
- Аурудың ... жоқ.

3.3. САЛАМАТТЫ ӨМІР САЛТЫ

Ауырып ем іздегенше,
Ауырмайтын жол ізде.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мақал-мәтелдердің құрылымдық түрлерімен танысамыз;
- өз бетімізбен мақал-мәтелдер табу арқылы сөздік қорымызды молайтамыз;
- жұмбақтарды шешу арқылы ойлау қабілетімізді дамытамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазіргі уақытта әлеуметтік жағдай, өмір сүру ұзақтығының төмендеуі және экологияның қолайсыздығы бүкіл өркениетті әлем үшін көкейкесті мәселе болып отыр. Еліміздің даму бағытын бекіткен «Қазақстан-2030» бағдарламасында саламатты өмір салтын ұстану мемлекеттік маңызы бар мәселелермен тең дәрежеде екендігі баса көрсетілген.

Саламаттылық ұғымы – қазақ халқының салт-дәстүрін, көнеден келе жатқан мәдениетін, өнерін, әдет-ғұрпын жас ұрпаққа ұғындыру.

Жастары әлсіз, денсаулығы нашар, білімсіз, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз болса, ол мемлекет қашанда әлсіз, қорғансыз. Жастар – біздің болашағымыз. Ал бізге болашағымыздың айбындылығы мен жарқындылығы қажет. Келешегінен үміт күттіріп отырған бүгінгі жастар – ертенгі қоғам иелері.

Саламатты өмір салты – адам үшін аса маңызды, денсаулықпен тікелей байланысты құнды форма. Ол – адам мәдениетінің бір бөлігі. Ал денсаулық – адам бақытының негізгі бөлігі. Қоғамның болашағы әрбір адамның денсаулығына байланысты. Денсаулыққа тек дененің сыртқы бүтіндігі ғана деп қарау ағаттық, жалпы алғанда, оны ағзаның жан-жақты дамуы мен бүкіл қызметтердің жүзеге дұрыс асырылуы деп ұққан жөн.

Д.И.Данияров

А Мәтіннің құрылымдық бөліктеріне сәйкес азатжолдарды тауып, ондағы ойды бір сөйлеммен жазыңдар.

Мәтін бөлімдері	Азатжолдың реттік саны	Негізгі ой
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

Ә «Мен саламатты өмір салтын қолдаймын» тақырыбын талқылаңдар.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҮРЛЕРІ

Мақал-мәтелдер тұрақты тіркес категориясына жатады. Олар құрылымдық жағынан екі топқа бөлінеді.

Бірінші топқа қазақ мақал-мәтелдерінің тұлғалық, мағыналық жағынан күрделенген түрлері жатады. Мысалы:

«Абысын тату болса – ас көп,

Ағайын тату болса – ат көп» деген мақалды кейде:

«Абысын тату болса, ішетін ас көп,

Ағайын тату болса, мінетін ат көп» деп те айтуға болады.

Екінші топқа ықшамдалған мақал-мәтелдер жатады. Мысалы: «Ақыл – бастан, асыл – тастан». О бастағы толық нұсқасы: «Ақыл бастан шығады, асыл тастан шығады».

2-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерді құрылымына қарай екі топқа бөліп жазыңдар.

Сөз – сүйектен, таяқ – еттен.

Атың барда желіп жүріп жер таны,
Асың барда беріп жүріп ел таны.

Тұман арты жұт болар,
Тұмау арты күрт болар.

Сөз шынға тоқтайды,

Су шымға тоқтайды,
Пышак қынға тоқтайды.

Қыз – қонақ.

Сұлуынан – жылуы.

А Жоғарыдағы күрделі мақал-мәтелдерді ықшамдалған түріне және ықшамдалған мақал-мәтелдерді керісінше күрделіге айналдырып жазыңдар.

3-тапсырма. Берілген суреттердің әрқайсысына үш-үштен мақал-мәтел табыңдар.

Білгенге маржан!

Жаяу жүру – жүгіруден пайдалы

Америкалық ғалымдар зерттеу жүргізіп, таза ауада серуендеу мен жаяу жүру жүгіруден пайдалы екендігін анықтады.

Калифорниядағы Лоуренс Беркли атындағы Ұлттық зертхана мамандарының айтуынша, диабет және жүрек-қантамырлары ауруларының алдын алу үшін жүгірумен айналысу міндетті емес. Бастысы, үнемі жаяу жүру керек. Мұндай физикалық күш холестерин деңгейін төмендетіп, қан қысымын қалпына келтіреді, сондай-ақ диабеттің даму қаупін азайтады.

Зерттеуге жүгірумен айналысатын 33 060 және серуенді ұнататын 15 045 адам қатысқан.

Ғалымдар 4,8 шақырымға жүгіру немесе 6,9 шақырымды жүріп өту ағзаға бірдей әсер ететіндігін айтады. Алайда жүгіру 38 минутқа, ал жаяу жүру 1 сағат 15 минутқа созылған.

4-тапсырма. Суретте бейнеленген спорт түрлері жайлы не білесіңдер? Спорттың денсаулыққа пайдасы жайлы айтып беріңдер.

5-тапсырма. Көркем мәтіндерден мақал-мәтелдердің күрделенген және қысқарған түрлеріне мысалдар табыңдар.

6-тапсырма. Жұмбақтарды шешіп, түсіндірме сөздіктен *тай*, *құлын* сөздерінің түсіндірмесін табыңдар.

<p>5. Бір атым бар
Құлын болып тұмаған,
Құнан болып өспеген.</p>	<p>7. Ақ карда тек тұрмадым,
Қос тақтаймен зырладым.</p>
<p>6. Аяқтарым қалтылдап,
Қос тай міндім жалтылдақ.
Шапса жұбын жазбайды,
Бір-бірінен озбайды.</p>	<p>8. Ұрып қалсаң кері атып,
Оралады өзіңе.
Көрсен досың бері атып,
Қайтып барар өзіңе.</p>

3.4. АС – АДАМНЫҢ АРҚАУЫ

Тоқ адам көңілі шапқанын жейді,
Аш адам алдында жатқанын жейді.

Жүсіп Баласағұн

Бүгін сабақта:

- дұрыс тамақтану жайлы мәтінге сүйеніп, мақал-мәтелдер табу арқылы тіл байлығымыз бен сөздік қорымызды дамытамыз;
- мақал-мәтелдердің тақырыптық топтарға бөлінетіндігі жайлы мәлімет аламыз;
- мақал-мәтелдердің мағынасын ашу арқылы тақырыбын табуды үйренеміз;
- мәтінді баяндау арқылы ойымызды еркін білдіру дағдысын дамытамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Адам тамақтанудан өзінің бір тәулікке жұмсайтын энергиясының мөлшеріне қарай қуат алуы тиіс. Адам мөлшерден тыс ішіп-жесе, артық салмақ қосып, нәтижесінде қант диабеті, жүрек ауруларына шалдығуы мүмкін. Алайда тамақты аз ішіп, үнемі аш жүруге де болмайды. Адамның ағзасы тағам түрлерінен дәрумендерді, биологиялық заттарды үнемі қабылдап тұруы керек. **Тамақтану мәдениеті** дегеніміз – бірқалыпты тамақтану, қай кезде және қандай мөлшерде ішіп-жеуді білу.

«Ас – адамның арқауы» дейді дана халқымыз. Шынында солай, бұған ешкімнің таласы жоқ. Өйткені ол – тәннің азығы. Сол себепті күнделікті үш мезгіл тамақтануымыздың өзі бойға қуат сыйлайды.

Тамақтанудың дұрыс режимін сақтау балалардың денесінің **дұрыс** калыптасып, ағзасының жақсы дамуы үшін өте қажет. Бірақ тамақтану режимін өзгермейтін қағида деп қарауға болмайды. Кей уақытта күнделікті тұрмыс жағдайында оны орындап отыруға мүмкіндік болмауы мүмкін. Ондай жағдайда тамақтану режиміндегі өзгерістердің тым көп болмауын қадағалау керек.

Адамның қалай тамақтануы, біріншіден, оның жасына, жынысына, денсаулығына, кәсібінің түріне және ауа райына байланысты болса, екіншіден, тамақтанудың **ұлттық дәстүрі** мен мәдени деңгейіне, әлеуметтік тұрмысы мен азық-түліктің жеткіліктілігіне байланысты.

А.Сеймаханова

А Кім жылдам? Мәтінде қарамен берілген сөздерге мақал-мәтелдер тауып айтыңдар.

Ә «Дұрыс тамақтануға уақыт жоқ» және «Дұрыс тамақтануға уақыт табуға болады» деген тақырыпта екі топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырыңдар.

Б Кім көп біледі? Тағам және тамақтануға байланысты қандай мақал-мәтел білесіңдер?

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ТОПТАРЫ

Мақал-мәтелдердің тақырыптары әр алуан. Олар халықтың әлеуметтік, шаруашылық, рухани өмірін түгел қамтиды. Мақал-мәтелдер, негізінен, төмендегідей тақырыптарды қамтиды:

- Отан, туған жер, атамекенге байланысты: «Отан оттан да ыстық», «Өз елің – алтын бесігің», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас» және т.б.
- Еңбекке арналған: «Еңбек еткен жетеді мұратқа», «Еңбек ширатады, өмір үйретеді» және т.б.
- Ерлікке, батырлыққа байланысты: «Ердің екі сөйлегені – өлгені», «Ердің құны – нардың пұлы» және т.б.
- Ынтымақ, бірлік туралы: «Береке басы – бірлік», «Бірлік бар жерде тірлік бар» және т.б.
- Достыққа, жолдастыққа арналған: «Дос – ажарың, жолдас – базарың», «Дос құшағы – жаз» және т.б.
- Төрт түлік малға қатысты: «Жылқы – малдың патшасы», «Ақсақ қой жатып семіреді» және т.б.
- Адамның мінез-құлқына, адами қасиеттерге арналған: «Ақыл – жастан, асыл – тастан», «Әділ істің арты игі» және т.б.
- Өнер және білімге арналған: «Өнерлі – зор, өнерсіз – қор», «Ғылым – теңіз, білім – қайық» және т.б.
- Отбасы және қоғам тақырыбына арналған: «Адамға адам жат емес», «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» және т.б.

2-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерді дәптерлеріңе көшіріп жазып, мағынасын түсініп, тақырыптарын анықтаңдар.

Ер – елінде, гүл – жерінде.

Өзін-өзі басқарған ер бақытты,
Өзін-өзі билеген ел бақытты.

Ер сыншысы – елі.

Аңшы қартайса, қакпан салады,
Бүркіт қартайса, тышқан алады.

Білімі жоқ ұл – жұпары жоқ гүл.
 Кісінің көркі киім емес, білім.
 Досының үйінде су берсе де ішіп кет.
 Ауру қалса да, әдет қалмайды.
 Ат – құлыннан, батыр – баладан,
 Тәні саудың – жаны сау.
 Сырқат желмен кіреді, термен
 шығады.

Есте сақтаңдар!

- Халық шығармасының басқа түрлері сияқты мақал-мәтелді әуел баста жеке адамдар шығарады, оны біреуден-біреу естіп, жаттап жүреді, өңдейді, өзгертеді. Сөйтіп, олар бірте-бірте жалпы халықтық мұраға айналады. Демек, мақал-мәтел – белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгенінен жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні. Оның тақырыптары сан түрлі болады.

А Берілген мақал-мәтелдердің мақал немесе мәтел екендігін ажыратыңдар.

3-тапсырма. Сәйкестендіріп жазыңдар.

Ынтымақты	үйдін	су да ас
Ас –		тәттіге қонады
Шай ішкен		аяқтан аттама
Ықыласпен	берген	адамның арқауы
Шыбын да		құданың асы
Асы бар		қымыз сұрамас
Қойдың басы –		ас – адамның қуаты
Ат – адамның қанаты		асы да тәтті

4-тапсырма. «Қымыздың емдік қасиеті қандай?» мәтінін тыңдаңдар.

А Қымыздың емдік қасиеті жайлы баяндап беріңдер.

5-тапсырма. «Кім тапқыр?» ойыны. 3 топқа бөлініп, төменде көрсетілген тақырыптарға мақал-мәтелдер айтыңдар.

Достық

Оқу, білім

Тазалық

3.5. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУЫҚТЫРУ МЕКЕМЕЛЕРІ

Ұйқы тынықтырады,
Жұмыс шынықтырады.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға дұрыс жауап беру арқылы зейінімізді дамытамыз;
- мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсінеміз;
- емдеу-сауықтыру орындары туралы мәтінді талдау арқылы ауызша сөйлеу мәнерімізді дамытамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Суы шипа, ауасы ем «Меркі» шипажайы

Алатауудың етегін қоныс еткен Меркі – ғажап табиғаты, саф ауасы, мәуелі бау-бақшасымен танылған өлке. Мұнда теңіз деңгейінен 727 метр биіктікте, аудан орталығы Меркі ауылынан 12 шақырым жерде, Қырғыз Алатауының шатқалында атакты «Меркі» шипажайы орналасқан. 1981 жылы ресми түрде ашылып, алғашқы емделушілерін

қабылдаған байырғы шипажай өзінің емдік қасиетімен көп ұзамай байтақ Қазақстанға кеңінен танылды.

Шипажай тау арасында, Меркі өзенінің жағасында қоныс тепкендіктен, табиғаты көркем, ауасы таза, суы шипалы. Оның басты ерекшелігі радонды минералды суында. Емдеу шаралары да осыған сай, негізгі басымдық тірек-қимыл жүйесінің ауруларын емдеуге беріледі. Сондай-ақ радон суы арқылы жүргізілетін емдом сүйек-буын, жүрек-қантамыр ауруларынан зардап шегіп жүргендерге де пайдалы екені даусыз. Шипалы судың радон көрсеткіші жоғары, құрамында азот, газ, фтор, кремний қышқылы, күміс, фосфор, йод, марганец, сынап секілді адам ағзасына қажетті микроэлементтер бар.

Мұндағы емдеу-сауықтыру шараларының кең қолданылатын түрі – радон ваннасы. Жалпы шипалы сумен емдеудің бірнеше түрі бар. Атап айтсақ: минералды радон ваннасы, айналмалы және атпа

суы бар душ, асқазан-ішек жолдарын тазалайтын, ауыз қуысын ширататын сумен емдеу шаралары.

Ә.Әбдуанұлы

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Меркі» шпажайы қай жылы ашылған?
2. «Меркі» шпажайы қай жерде орналасқан?
3. «Меркі» шпажайының басты ерекшелігі не?
4. Радон суы қандай ауруларды емдеуге арналған?
5. Шпажайда қандай емдеу-сауықтыру шаралары жүргізіледі?

Ә Қарамен берілген сөздер қатысқан мақал-мәтелдер табыңдар. Сол мақал-мәтелдердің баяндауыштарының есімді немесе етістікті екендігін ажыратып айтыңдар.

Б Сендер білесіңдер ме?

1. Емдеу-сауықтыру орталықтары жайлы не білесіңдер?
2. Қазақстандағы қандай емдеу-сауықтыру орындарын білесіңдер?
3. Сендер тұратын жергілікті жерде емдеу-сауықтыру орындары бар ма?

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Мақал-мәтелдердің жастар тәрбиесінде атқаратын маңызы зор. Олар ерлікке, патриоттыққа, елін, жерін сүйуге шақырады. Жас ұрпақты еңбекке баулиды, халқына қызмет етіп, өнегелі болуға үндейді. Адам баласы үшін туған жерден, өзі өскен елден қымбат еш нәрсенің жоқтығына баса назар аударып, сүйіспеншілікке тәрбиелейді. Оны «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Туған жерге туың тік», «Кісі еліне ұл болғанша, өз еліңе құл бол», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол», «Ел іші – алтын бесік», «Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық» деген мақал-мәтелдерден түсінуге болады. Жастарға өнер-білім, тіл үйрету, жан-жақты тәрбие беруде мақал-мәтелдің мән-маңызы өте зор.

2-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің мағынасын айтып беріңдер.

Денсаулық жок жерде
Дәулеттің қайыры да жок.
Өнерлінің өрісі кең.
Өлімнен ұят күшті.
Сөз – өмірдің ұлы қаруы.

Тура биде туған жок.
Тазалық – денсаулық кепілі.
Денсаулықтың жанасын
Ақшаға қайдан аласың.
Ыдысы таза болса, асы дәмді.

3-бөлім

А Жоғарыдағы мақал-мәтелдерді өзгермелі түрде қолданып, сөйлем құрастырыңдар.

Үлгі: Әлгі Ақылбайдың өрісі өнерінің арқасында кеңейіп жүр емес пе, сен бала содан біраз өнер үйреніп алсаншы.

3-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің мақал немесе мәтел екендігін ажыратып, ойларыңды дәлелдендер.

Еңбек түбі – береке.

Кәрі түлкі қақпанға түспес.

Үлкенді сыйласан,

Ең әдемі сөз – ең ақылды сөз.

Қадірлі боласың.

Жақсы адамға жау жоқ.

Көп түкірсе – көл.

Ауыртпалық ақыл қосар.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына сәйкес көп нүктені қажетті сөзбен толықтырып жазыңдар.

1. Қазақстан – ... қорларға бай өлке. 2. Жер жаннаты ..., асқар шыңды ..., емдік қасиеті мол ..., көрген көзді таңғалдырар ..., суы балдай, шөбі шүйгін ..., ауасы шәрбат 3. Жер шарының ең көрікті жерлері саналатын ... облысының аумағында «Бурабай» мемлекеттік ұлттық табиғи саябағы орналасқан. 4. ... таулар және ... жапырақты орман, ... көл және ... ауа. 5. Бурабайдың ... мен ... суы емдік қасиетке бай.

Ә Мәтінді қайта тыңдап, жоғарыдағы мәліметтерді мәтін бойынша рет-ретімен айтып беріңдер.

Үлгі: 1. Жер жаннаты – Жетісу, асқар шыңды Алтай...

2. ...

5-тапсырма. Сәйкестендіріп жазыңдар.

Еңбек түбі –

зейнет

Бейнет түбі –

бұлақ

Ұрлық түбі –

құлақ

Сөз анасы –

қорлық

Су анасы –

береке

А Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсіндіріңдер.

6-тапсырма. Кім тапқыр? Отансүйгіштікке, достыққа, ата-ананы құрметтеуге, өнер-білім үйренуге тәрбиелейтін мақал-мәтелдер айтыңдар.

3.6. ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕР

Дана көптен шығады,
Дәрі шөптен шығады.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтіннің құрылымдық бөлімдерін анықтау арқылы мәтінді талдауға дағдыланамыз;
- тақырыптар бойынша өз бетімізбен мақал-мәтелдер табамыз;
- қазақ мақал-мәтелдерінің ұлттық сипатын анықтаймыз;
- мәтін бойынша сұрақтарға ұтымды жауап береміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Дәрілік мақсатта қолданылатын өсімдіктердің бірі – алоэ. Алоэ – үй ішінде өсірілетін әсем де пайдалы әрі кең таралған өсімдік түрі. Бұл өсімдік халықтық және медициналық тәжірибеде кең қолданылады.

Алоэ – лалагүлділер тұқымдасына жататын жапырақты өсімдік. Ол сондай-ақ емдік қасиетіне байланысты «Үй гүлдерінің королі» деген балама атқа ие. Отаны – Оңтүстік Африка. Жапырағы шырынды, кедір-бұдырлы, кейбіреуінің түсі алабажак болады.

Алоэ гүлі үйде тек декоративті мақсатта ғана емес, емдік өсімдік ретінде де өсіріледі.

Оның жапырақ сөлін ірінді жараны, тері дерттерін емдеуге қолданады. Дегенмен оны дәрігердің кенесімен пайдалану қажет, өйткені бірқатар жүрек-кантамыр ауруларына кері әсер етеді.

Химиялық медицинада алоэнің шырынын жараны таңуға, әртүрлі тері ауруларына пайдаланады. Халық медицинасында жапырақтарын дерматитке¹ қарсы дәрі ретінде қолданады.

Алоэнің дәрілік қасиеті осыдан 3000 жыл бұрын белгілі болды. Оны Египетте, кейін Үндістанда, Италия, Грекияда сыртқы күйіктерге арнап қолданды.

А.Жаникисов

¹ *Дерматит* – қабынуға ұшыраған тері ауруы.

3-бөлім

А Мәтіннің құрылымдық бөліктеріне сәйкес азатжолдарды тауып, ондағы ойды бір сөйлеммен жазыңдар.

Мәтін бөлімдері	Азатжолдың реттік саны	Негізгі ой
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

Ә Біздің үйде алоэ бар, біз оны Сөйлемді жалғастырып, алоэ өсімдігінің өздерің білетін емдік қасиеттері жайлы баяндап беріңдер.

2-тапсырма. Көрсетілген тақырыптар бойынша мақал-мәтелдер жазыңдар.

Еңбек

Өнер

Табиғат

Ата-ана

Сұлулық

А Жазған мақал-мәтелдердің баяндауыштарына морфологиялық талдау жасап, есімді немесе етістікті екендігін анықтаңдар.

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Мақал-мәтелдер – халықтың танымынан туындаған қанатты сөздер. Олар тілдің сөздік қорында ғасырлар бойы қордаланып шоғырланған лексикалық қазына болып табылады. Тіл арқылы, тілдегі мақал-мәтелдер арқылы халықтың ұлттық түсінігімен, ұлттық дүниетанымымен таныс боламыз. Әр халықтың өзі туралы айтылған мақал-мәтелдерінде халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы көрініс табады.

Көшпелі қазақ халқының өзіне лайық ұлттық қасиеті қазақ мақал-мәтелдерінен анық көрінеді. Оларда халықтың өмірі, тұрмыс-тіршілігі, ұлттық-мәдени сипаты, ой-санасы т.б. кеңінен қамтылады.

3-тапсырма. Мақал-мәтелдердегі ұлттық сипатты анықтаңдар.

Ел іші – алтын бесік.

Ер қанаты – ат.

Абысын тату болса – ас көп.

Халық алмас камал болмас.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтінге тақырып қойыңдар.

Ә Досыңа пайдалы кеңес айт! «Мен білетін дәрілік өсімдіктер». Өздерің білетін дәрілік өсімдіктер туралы айтып беріңдер.

Б Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстанда өсімдіктің қанша түрі кездеседі?
2. Қазақстан аумағындағы өсімдіктердің қанша түрі дәрілік мақсатта пайдаланылады?
3. Өсімдіктердің емдік қасиеті неге байланысты болады?
4. Дәрілік өсімдіктердің шикізатын дайындауда қандай жағдайларды ескеру қажет?

5-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің тақырыбын анықтаңдар.

Аш ауыл айранды бұрын ішеді.

Қазаны басқаның қайғысы басқа.

Сауып ішсең – мың күндік,

Сойып жесең – бір күндік.

Қыдырып жеген жамбастан,

Шакырып берген жауырын артық.

Салымды ауыз сақтағаныңды жейді.

3.7. ЖҮЗ ЖАСАҢЫЗ

Жаның сау болса, сорлымын деме,
Тәнің сау болса, жарлымын деме.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтін мазмұны бойынша мәліметтердің дұрыс немесе бұрыс екендігін анықтап, мәліметтерді ретімен баяндау арқылы ұқыптылыққа үйренеміз;
- мақал-мәтелдер тақырыбы бойынша алған білімдерімізді бекітеміз;
- «Мақал – сөздің мәйегі» тақырыбын талқылау арқылы мақал-мәтелдердің тілдегі маңызын ұғынамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Өмір жасының ұзақтығына әсер етуші факторлар

Қартайып келе жатқан ағзаның негізгі ерекшелігі сыртқы және ішкі ортаның өзгеру жағдайларына бейімделу қасиетінің күрт төмендеуі болып табылады. **Өмір жасының ұзақтығына** нақты түрде

екі фактор әсер етеді: тұқымқуалаушылық қасиеті және қоршаған орта.

Адамдардың өмір жасының орташа көрсеткіші ата-аналары ұзақ жасаушылар арасында жоғары болады. Ал ата-аналары аз өмір сүргендер арасында аталған көрсеткіш төмен болады.

Экологиялық ахуал мен өмір салты да адамның қартаюуына айтарлықтай ықпал етеді.

Адамның өзіне «ауру жамауы» мен өмірін қысқартуының басты бір себебі – күйзеліс. Күйзеліс жүрек-қан тамырлары, жүйке жүйесі, асқорыту жолдары ауруларының етек алуына әкеледі. Келеңсіз зиянды әдеттер де денсаулықты күтпеудің бірден-бір себебі.

АҚШ ұлттық статистика орталығы адамзатқа қатер төндіретін ауруларды жойған жағдайдағы өмір сүру ұзақтығын көрсететін кесте дайындаған. Мысалы, жүрек-қан тамырлары ауруларын болдырмасак, өмір жасымызға 17 жыл қоса аламыз. Қоршаған ортаның әсері немесе өмір салты нәтижесіне байланысты ауру түрлерінің алдын алсақ, әр адамның өмір жасын орта есеппен 22 жылға ұзартуға мүмкіндік туады.

Ғаламтор беттерінен

А Қарамен берілген сөздер кездесетін мақал-мәтелдер тауып жазыңдар.

Ә Мәтін мазмұнына сәйкес келетін нұсқаны табыңдар.

	Дұрыс	Бұрыс
Адамның өзіне «ауру жамауы» мен өмірін қысқартуының басты бір себебі – дұрыс тамақтанбау.		
Мысалы, жүрек-қан тамырлары ауруларын болдырмасак, өмір жасымызға 28 жыл қоса аламыз.		
Өмір жасының ұзақтығына нақты түрде екі фактор әсер етеді: тұқымқуалаушылық қасиеті және қоршаған орта.		
Экологиялық ахуал мен өмір салты адамның қартаюуына айтарлықтай ықпал етпейді.		
Келеңсіз зиянды әдеттер де денсаулықты күтпеудің бірден-бір себебі.		

Б Жоғарыдағы мәліметтерді мәтіндегі реті бойынша айтыңдар.

В «Саламатты өмір салты өмірді ұзартады» тақырыбын топ болып талқылаңдар.

2-тапсырма. Берілген денсаулық туралы мақал-мәтелдердің тура немесе ауыспалы мағынада қолданылып тұрғанын анықтаңдар.

Ауырып тұрдың –
Аунап тұрдың.
Ауырып жазылған жан – олжа,
Жоғалып табылған мал – олжа.
Аурудың алдын ал.
Сәтін салған ауруға,
Не болса, сол ем болады.

Әуелгі байлық – денсаулық,
Екінші байлық – он саулық,
Үшінші байлық – ақ жаулық.
Ауруды елемеген өледі,
Дауды елемеген төлейді.
Елемеген ауру жаман,
Ескермеген дау жаман.

3-тапсырма. Түсіп қалған сөздерді тауып, мақал-мәтелдерді толықтырыңдар.

1. Елін сүйген ... болады.	4. Ексең ... , ішерсің тегін.
2. Не ексең, соны	5. ... үйрен, үйрен де жирен.
3. ... қадірін білмеген,
... қадірін қайтіп білер.	6. ... шын сөзі зая.
	7. ... білген екшей де біледі.

А Жоғарыдағы мақал-мәтелдерді күрделі және қысқарған синтаксистік құрылымда қолданып, сөйлем құрастырып жазыңдар.

Үлгі: Атам үнемі «Ақыл – жастан» деп мені қолдап отырады (қысқарған құрылым).

4-тапсырма. Берілген тақырыптар бойынша мақал-мәтелдер айтыңдар.

Махаббат

Кітап

Табиғат

Сөз өнері

5-тапсырма. Көркем әдебиеттен мақал-мәтелдердің өзгеше қолданысына мысалдар табыңдар.

6-тапсырма. Еске түсіреміз!

1. Мақал-мәтел дегеніміз не?
2. Мақал-мәтелдердің тура және астарлы мағынада қолданылуына мысал келтіріңдер.
3. Мақал мен мәтелдің айырмашылықтарын айтыңдар.
4. Мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні дегенді қалай түсінесіңдер?
5. Мақал-мәтелдер қандай тақырыптық топтарға бөлінеді?
6. Мақал-мәтелдер құрылымдық жағынан қандай топтарға бөлінеді?

7-тапсырма. «Мақал – сөздің мәйегі» тақырыбын топ болып талқылаңдар.

8-тапсырма. Нақыл сөздің мағынасын ашып, өз ойларыңды жазыңдар.

Тіл сақтауға мүмкін болғанда, тіл сақталуға тиіс. Біз тілімізді қанша сақтасақ, ұлтымызды да сонша сақтаған боламыз.

Ғұмар Қараш

9-тапсырма. Берілген сөздермен сөзжұмбақ құраңдар.

Д	Е	Н	С	А	У	Л	Ы	Қ
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Д	Ө	Р	І	Г	Е	Р
---	---	---	---	---	---	---

С	А	Л	А	М	А	Т	Т	Ы
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Ғалым болам десеңіз...

1. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Мектеп, 1974.
2. Адамбаев Б. Халық даналығы. Алматы: Рауан, 1996.
3. Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақал-мәтелдері. Алматы: Өлке, 2002.
4. Қайдар Ө.Т. Халық даналығы (қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы: Тоғанай. Т, 2004.

4-бөлім

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ

- ◆ Етістік
- ◆ Етістіктің тұлғасына қарай бөлінуі
- ◆ Негізгі және көмекші етістіктер
- ◆ Күрделі етістіктер
- ◆ Болымды және болымсыз етістіктер
- ◆ Есімше
- ◆ Есімшенің түрленуі
- ◆ Есімшенің сөйлемдегі қызметі

5-бөлім

МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

- ◆ Етістіктің көсемше тұлғасы
- ◆ Көсемшенің жіктелуі
- ◆ Көсемшенің жай сөйлемдегі қызметі
- ◆ Тұйық етістік
- ◆ Тұйық етістіктің түрленуі
- ◆ Тұйық етістіктің емлесі
- ◆ Етістіктің сөйлемдегі қызметі

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ

4.1. ДОСЫ КӨПТІ ЖАУ АЛМАЙДЫ

Жүз теңгең болғанша,
Жүз досың болсын.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, ондағы негізгі ойды анықтаймыз;
- мәтіндегі ойды жалғастырып, эссе жазамыз;
- етістіктің ережесін есімізге түсіріп, мәтіннен етістік тұлғаларын тауып, сөз құрамын анықтаймыз;
- сөйлемдер мен өлең жолдарынан етістікті тауып, талдаймыз;
- екі топқа бөлініп, тақырып бойынша өз ойымызды білдіріп пікірталасқа түсеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қалың қар жауған қыстың бір күні еді. Арман колына күрек алып, есік алдын тазалауға кірісті. Көрші үй жаққа қарап еді, үйге барар жолы жасалынып дап-дайын болып тұрғанын көрді. Ертеңіне қайта қар жауды. Арман көршісінен қалыспайын деп, бұл жолы әдеттегіден жарты сағатқа ерте тұрды. Далаға шығып қараса, көрші үйдің есік алды баяғыдай тазаланып қойыпты. Үшінші күні қар кешегіден де көп жауды. Бұл жолы Арман жолды тазалау үшін кешегіден де ертерек тұрса да, көршісінің үйіне жол тазаланып қойғанын көрді. Бұған таңғалған Арман көршісімен кездескен сәтте: «Сіз есік алдындағы қарды қалай ғана тазалап үлгересіз? Әр көргенімде үнемі тап-таза болып тұрады», – деп сұрады. Көршісі оған: «Жолды қардан ешқашан тазалаған емеспін. Келіп-кететін достарымның көптігінен болса керек, жол өздігінен тазаланып тұрады», – деді.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінге тақырып қойып, себебін түсіндіріңдер.

Ә «Дос» туралы өз ойларыңды айтыңдар.

Б Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Менің досым» тақырыбына эссе жазыңдар.

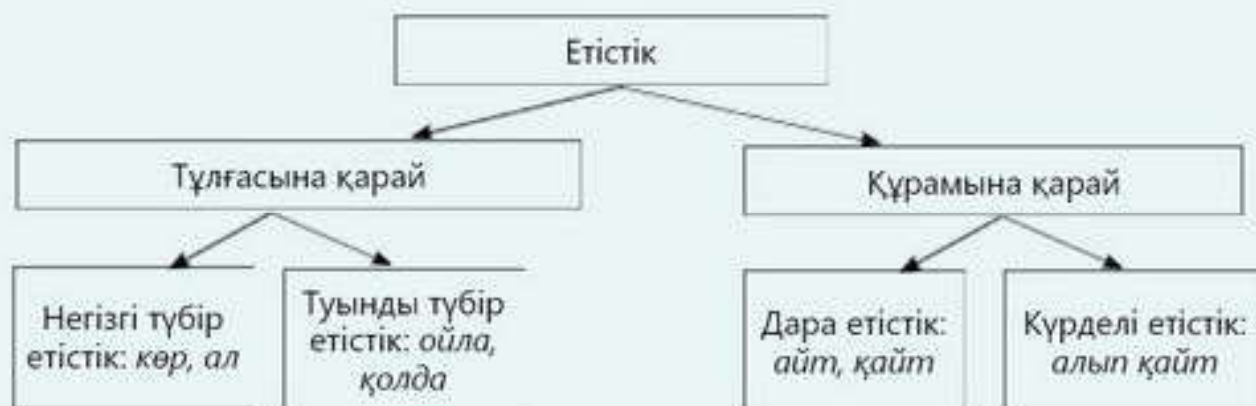

В Дос туралы мақал-мәтел айтыңдар, оның мақал не мәтел екендігін ажыратыңдар.

ЕТІСТІК

Етістік – заттың қимылын, іс-әрекетін білдіріп, не істеді? не қылды? қайтті? деген сұрақтарға жауап беретін сөз табы.

Етістік сөйлеуде маңызды рөл атқарады. Етістіксіз сөйлем құрау мүмкін емес. Тіліміздегі сөздік қордың жартысына жуығын етістіктер құрайды.

Г Мәтіндегі етістіктерді тауып жазып, оларды сөз құрамына қарай талдаңдар.

2-тапсырма. «Достарым» әнінің мәтінін тыңдаңдар. Әндегі негізгі ой қандай?

А Мәтіннен етістікті табыңдар.

3-тапсырма. Достық туралы қанатты сөздерді оқып, ондағы етістіктерді табыңдар.

Есте сақтаңдар!

- Етістік жақ, шақ, рай түрлеріне қарай және жекеше, көпше, анайы, сыпайы түрде түрленіп, сөйлемде баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Біз мектепте оқимыз. Сен пойызбен келдің.*

Достық әлсізденген сайын сыпайылық арта түседі.

У.Шекспир

Достық асықпай өсетін өсімдік секілді. Ол пісіп-жетілуі үшін талай сыннан өтуі керек.

Дж.Вашингтон

Өмір сүрудің екі заңын білген адам бақытты болар. Бірі – не болса соны жей бермей, азығына талғаммен қарайтын жан, екіншісі – кім болса сонымен дос болмай, айналасындағы достарын жөнімен тандай білетін адам.

Омар Хайям

Достарының сәтсіздіктеріне әркім көңіл айтып, аяныш білдіре алады. Бірақ досының жеткен жетістіктеріне қуана алатын адам кемде-кем.

О.Уайльд

Адамның басы бөлеге ұрынған кездегі ең жақсы қамал – адал достар.

Аристотель

4-тапсырма. Өлеңдегі етістіктерді тауып жазып, оларды сөз құрамына қарай талдаңдар.

Еркін ұста дененді,	Аяқты алға созайық,
Тарсылдатпай еденді.	Тік көтеріп, қозғайық.
Орнымыздан тұрып ап,	Тым сылбыр да болмайық,
Жүгірейік бір уақ.	Алға қарай озбайық.
Бір, екі, үш, бір, екі, үш.	Бір, екі, үш, бір, екі, үш.

Үлгі:

	<i>тарс/ыл/дат/на/й</i>
$\overbrace{\text{ұста}}$	<i>тарс</i> – түбірі (еліктеуіш)
түбір сөз	<i>ыл</i> – жұрнақ (...)

...

5-тапсырма. Екі топқа бөлініп, ертегідегі тырна мен түлкінің достығы туралы өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Түлкі мен тырна

Түлкі мен тырна дос болыпты. Бірде түлкі тырнаны үйіне қонаққа шақырыпты.

– Маған қонаққа кел, қымбаттым! Мен дәмді тамақ пісіріп қоямын.

Тырна түлкінің үйіне қонаққа келеді. Түлкі ботқа пісіріп, жайпақ табакқа салып, тырнаның алдына қояды.

– Тамақ ал! Өзім пісіріп едім.

Тырна жайпақ табакты тұмсығымен шоқып-шоқып, ештеңе жей алмайды. Түлкі болса табактағы ботқаны тілімен жалап-ақ тауысады. Бәрін жеп болған түлкі:

– Айып етпе, бұдан өзге берер еш тамағым жоқ, – дейді.

– Осыған да рақмет. Енді сен маған қонаққа кел.

Келесі күні түлкі тырнаға қонаққа келеді. Тырна сорпа дайындап, оны мойны тар құмыраға құйып, дастарқанға қойыпты. Тырна:

– Іш, қымбаттым. Қысылма, – дейді.

Түлкі құмыраны ары айналып, бері айналып, сорпаны іше алмайды. Құмыраға тұмсығы кірмей қояды. Ал тырна ұзын тұмсығымен шоқи береді. Сөйтіп, бәрін де ішіп қояды да, түлкіге қарап:

– Ренжіме, қымбаттым. Бұдан өзге берер тамағым жоқ, – дейді.

Бір тойғысы келген түлкі ренжіп, үйіне аш қайтыпты.

Халық ертегісі

А Сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қалай ойлайсыңдар, түлкі мен тырна бір-біріне қандай қонақжайлылық көрсетті?
2. Сендер осы ертегіні басқаша қалай аяқтар едіңдер?
3. Келесі жолы түлкі мен тырна қонақтарын қалай күтеді деп ойлайсыңдар?

Ә Достық туралы тағы қандай ертегі білесіңдер?

6-тапсырма. «Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тіл білімінің терминдері» деген тақырыпта реферат жазыңдар.

4.2. ЖАМАН ЖОЛДАС

Жаман дос – көлеңке:
Басыңды күн шалса,
Қашып құтыла алмайсың;
Басыңды бұлт алса,
Іздеп таба алмайсың.

Абай

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, өз ойымызды ауызша еркін білдіру мен мәтін мазмұнын қорытып эссе жазу арқылы шығармашылық қабілетімізді дамытамыз;
- етістіктің тұлғасына қарай бөлінуін меңгеріп, оны мысалдарды талдау арқылы бекітеміз;
- кестедегі грамматикалық атауларды тауып, анықтамаларын айту арқылы өткен сабақтарды еске түсіреміз;
- өлеңді қарасөзбен жеткізуге дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Екі дос кісі келе жатып бір аюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі – әлсіз, ауру екен, екіншісі – мықты, жас жігіт. Аюды көрген соң бұл жігіт ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені¹ жоқ, жерге құлады да созылып, өлген кісі болды да жатты: естуі бар еді, аю өлген кісіге тимейді деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп ініскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң тастап жөніне кетті. Мұнан соң манағы жолдасы ағаштан түсіп, ауру жолдасынан сұрапты:

¹ Дәрмен – күш-қуат, шама.

– Достым, аю құлағына не сыбырлап кетті?

Ауру жолдасы:

– Аю құлағыма ақыл сыбырлады, екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма деді, – дейді.

Ы.Алтынсарин

А Мәтінде не туралы баяндалған? Әлсіз кісінің орнында болсаңдар не істейтін едіңдер?

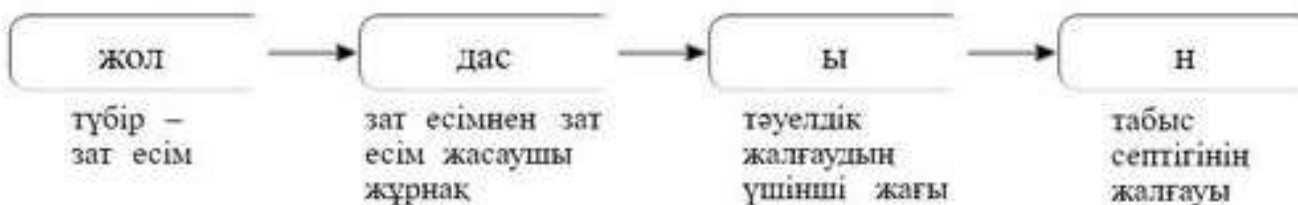

Ә Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Мінсіз дос» тақырыбына эссе жазыңдар.

Б Мәтіндегі туынды етістіктерді сөз құрамына талдаңдар.

Үлгі:

ЕТІСТІКТІҢ ТҰЛҒАСЫНА ҚАРАЙ БӨЛІНУІ

Етістік тұлғасына қарай екіге бөлінеді: 1) *негізгі түбір етістік*; 2) *туынды түбір етістік*.

Негізгі түбір етістік етістік сөздің өзінен болады: *отыр, тұр, жүр, жатыр, оқы, кел, барды, жүгірді, жасаған, көрген*.

Туынды етістік басқа сөз таптарына сөз тудырушы жұрнақ жалғану арқылы жасалады.

Туынды етістіктің жасалу жолдары

Есім сөздер	Туынды етістік	Басқа сөз таптары	Туынды етістік
балта	балтала	бұрк	бұркыра
би	биле	күрк	күркіре
бас	баста	жымын	жымында
үтік	үтікте	күлім	күлімде
дамыл	дамылда	тасыр	тасырлат
сән	сәнде	ілгері	ілгеріле
рух	рухтан	жоғары	жоғарыла
әдет	әдеттен	ақырын	ақырындат
көмек	көмектес	аз	азсын
сыр	сырлас	көп	көпсін
пікір	пікірлес	ауһау	ауһаула
жпын	жпына	құрау	құраула
орын	орна	уһ	уһіле

2-тапсырма. Кестеден грамматикалық атауларды тауып жазыңдар. Атаулар солдан оңға және жоғарыдан төмен қарай жазылған.

Р	Ф	Ә	Ң	Ғ	Ү	Ы	Ө	Ұ	Ү	Ұ	П	А	Ә	Г
Е	Д	Ш	Ж	В	Н	Ф	Е	Ю	О	Ө	Т	Ң	Ұ	О
С	Х	З	Қ	Һ	Д	В	С	Т	Д	Һ	Ұ	Ғ	Д	У
І	Ъ	Ң	С	Ы	Н	Е	С	І	М	Ғ	Й	Ы	А	Н
М	Ә	І	Г	Ъ	Һ	Ф	Е	П	І	К	Ы	Б	Р	А
Ш	Ү	М	Ш	Ж	Ң	З	Т	Е	М	Ж	Қ	Щ	А	К
Е	Ұ	Ө	І	Ю	Ъ	К	Ө	С	Ө	М	Е	Х	Е	Ұ
К	Ө	С	Е	М	Ш	Е	Х	Ъ	З	Ө	Т	Ү	Т	Ғ
Ұ	Қ	Һ	Р	Ө	Ғ	Т	Ф	О	Л	Н	І	Н	І	Ң
Ү	М	Е	З	Р	Ә	І	М	П	Щ	С	С	Д	С	Э
Ғ	А	К	Ъ	Е	Е	П	І	М	Ғ	Ү	Т	Е	Т	Х
Ң	Қ	П	Х	Т	Т	Е	А	Т	Ч	Ъ	І	С	І	З
І	Ң	І	Ж	Ң	І	У	Ң	С	Е	Ү	К	Т	К	Щ
Ө	П	Н	Э	П	С	Н	А	Ғ	Э	Н	Ш	І	П	Ъ
П	Б	Т	Ю	О	Т	Ұ	Й	У	Ы	Ш	К	К	Ъ	Э
П	Ф	В	Р	Л	І	Ң	Қ	Һ	Ө	Ұ	Ү	З	Щ	Ө
Я	Ч	П	Т	І	К	Ъ	Һ	Ч	М	Ф	Г	А	Ң	Ъ
Ф	Р	А	З	Е	О	Л	О	Г	П	З	М	Ң	Т	Ф
О	Р	Л	С	А	Н	Е	С	І	М	З	А	А	Е	М
Б	Ъ	Е	С	Э	Р	Э	Х	Ъ	Т	Ғ	С	Ы	Е	С

А Табылған атаулардың анықтамаларын айтыңдар.

Ә Кім көп табады? Әр сөзге 10 сөзден (сөз тіркесінен, тұрақты тіркестен) мысал келтіріңдер.

3-тапсырма. Өлеңнен алынған үзіндіні жаттап алыңдар. Етістіктерінің жасалу жолын түсіндіріңдер.

Қасымда бір болатын,
Жасысам сынға алатын,
Жапанда жаяу қалсам,
Аямас мінген атын.

Көңілге нұр беретін,
Өмірге бір келетін,
Не көрсе бір көретін,
Бір досым керек екен.

Ұ.Есдәулетов

А Өлеңдегі қарамен берілген сөздерді сөз құрамына талдаңдар.

4-тапсырма. М.Шахановтың «Достық өлкесінің заңы» өлеңін тауып оқыңдар. Өлеңде неше кейіпкер бар? Ондағы айтылған оқиғаның ретін өз сөздеріңмен жазып, өлеңдегі етістік тұлғаларына талдау жасаңдар.

4.3. ЖІГІТТІ ЖОЛДАСЫНА ҚАРАП БАҒАЛА

Ағаш тамырымен мықты,
Адам дос-жарымен мықты.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі ойды жалғастырып, досымызға мінездеме береміз;
- негізгі және көмекші етістіктердің ережесін меңгереміз;
- мәтіндерден етістіктерді табу арқылы басқа сөз табынан етістіктерді ажыратамыз;
- негізгі және көмекші етістіктерді ажыратамыз, оларға тән тілдік белгілерді анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ертеде бір ауылда көпті көрген, ақылды, шешен қария өмір сүріпті. Барлық ауыл тұрғындары сол кісіден барып ақыл сұрайды екен. Бір күні қарияға бір жас жігіт келіп:

– Ақсақал, мен қандай жігітпін?

Сынаңызшы, – депті. Қарт жігітке:

– Жолдасыңды көрсет, сонан соң айтамын, – депті. Жігіт қарияның

айтқанына құлақ асып¹, жолдасын жіберіпті. Қарт жігіттің жолдасымен ұзақ сөйлесіп, ақырында жігіттің өзін шақырыпты. Жігіт келген соң, қарт оған:

– Шырағым, жаман жігіт емес екенсің, – депті.

– Мені бұрын көрген жоқсыз ғой? Қалайша олай шештіңіз? – депті жігіт. Қарт күліп:

– «Жігітті жолдасына қарап бағала» дейді халық, – деген екен.

«Мөлдір бұлақ» журналынан

А Мәтіндегі етістіктерді табыңдар, сөз құрамына талдаңдар.

Ә Мәтіндегі ойды жалғастырып, достарыңа мінездеме жазыңдар.

Б «Адал дос» пен «амал дос» ұғымын қалай түсінесіңдер? Мағынасын ашып айтыңдар.

¹ Құлақ асу – ден қойып тыңдау.

НЕГІЗГІ ЖӘНЕ КӨМЕКШІ ЕТІСТІКТЕР

Негізгі етістіктер дегеніміз – өзіндік лексикалық мағынасы бар, жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алатын немесе күрделі етістіктің негізгі мәнін білдіріп тұратын етістіктер.

Көмекші етістік дегеніміз – жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайтын, тек негізгі етістіктермен, есім сөздермен тіркесіп қолданылатын етістіктер. Мысалы: *Жаманға жүзің салма малды екен деп, жақсыдан күдер үзбе жарлы екен деп (ел аузынан)*. Көмекші етістіктің мәнді, мәнсіз немесе толымды, толымсыз түрлері болады.

Мәнсіз етістіктер: *-е, ет, жазда, де*.

Мәнді көмекші етістіктер – өз алдына лексикалық толық мағына білдіретін, дербес сөйлем мүшесі қызметін атқара алатын түбір етістіктер тұлғасындағы атауыш сөздер (*айтып жіберді, үре бастады*).

Толымды көмекші етістіктер: *ал, бар, бер, баста, бақ, бол, біт, жатыр, жүр, жөнел, жібер, кел, қал, таста, тұр, шық, қыл, ет*.

Толымсыз көмекші етістіктер: *е (еді, екен, емес)*. Бұл көмекшілер өздері тіркескен сөздерге ешқандай да лексикалық мағына я реңк үстемейді, қосымшалар сияқты тек грамматикалық мағына ғана жамайды.

2-тапсырма. Сөйлемді көшіріп жазыңдар. Көмекші етістіктердің қандай грамматикалық мағына беріп тұрғанын және негізгі етістікпен қандай қосымшалар арқылы байланысып тұрғанын көрсетіңдер.

1. Сайлаушы төре жұрт көзіне шешілмейтін бір жұмбақ болып қалды. 2. Егер көңілді кірбің ой баспаса, бүгін Әбіш атқа мініп ап, ағындап шапқылар еді, әлденеге, әлдекімге душар болуды іздер еді. 3. Ұлын үшін сені айыптай алмаймыз. 4. Көкейдегі арманын айта білгенде ғана, мұрат-мақсаттарын көркем кестелегенде ғана ақынның бедел-абыройы арта түспек. 5. Бұл жердің жайын біле бермейтін адамдарға орталықтан шалғай жатқан ауыл сұлбесі тым көңілсіз болып көрінетін. 6. Алматы көктемінің салқындау ауа райы екі-үш күннен бері маужырап тұр. 7. Ұзын тұмсықты, қара коңыр құстар көгілдір айдынды қақ жарып, жағаға қарай қиқулап жүзіп келеді.

3-тапсырма. Мәтінді оқып шығыңдар да, етістіктерді табыңдар. Олардың жасалу жолын айтыңдар.

Күздің таны баяулап атып келеді екен. Қос аншы құстарын ұстап шықты да, белдеудегі аттарын кеп шешті.

Мосқал жасты, бурыл сақал қарт бүркітші Бекбол жуан торы аттың шылбырын беліне қыстырып, енді үзеңгіге аяғын сала бергенде, арт жағынан ат пыскырды. Сұр тонды кеспелтек денесін шапшаң бұрып, сырт айналғанда Бекбол кезең асып келе жатқан

қасқа атты жүргіншіні көрді. Мойнына мылтық асынған, мезгілсіз жүрген жолаушы асығып, жедел келеді екен.

Бекбол ерге қонбай, тор атты сулығынан ¹ тартып, жүргінші келе жатқан жаққа бұрды. Ауыр бүркіт ұстаған оң қолын ердің үстіне салып, таңырқап тосып қалды.

М.Әуезов

Үлгі:

кіріп еді

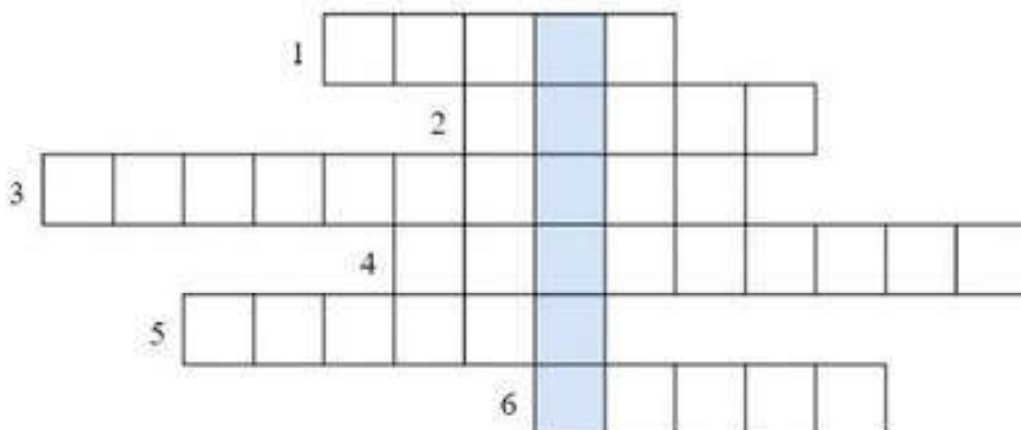
кіріп – негізгі етістік
еді – толымсыз көмекші етістік

асып кетті

асып – негізгі етістік
кетті – толымды көмекші етістік

4-тапсырма. Берілген сөйлемдердің ішінен етістіктерді тауып, тор ішіне жазыңдар. Дұрыс қойылған жағдайда көк түсті тордың ішінде тақырыпқа байланысты сөз шығуы тиіс.

1. Алмас ауылдан келді.	4. Берік пен Марат татуласты.
2. Ұшақ әуежайға қонды.	5. Бүлдіршіндер аулада ойнады.
3. Қымбат әкесіне көмектесті.	6. Асқар үйде қалды.

5-тапсырма. Ребусты шешіңдер. Шыққан сөз бен бүгінгі сабақтың байланысын анықтаңдар.

¹ Сұлғы – жүгеннің сағағындағы темір ауыздық.

4.4. БАЙ БАЛАСЫ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Жолдасың жақсы болса,
Жолым ұзын деме.
Жолдасың жаман болса,
Қолым ұзын деме.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі ойды жалғастырып, ой қорытуды дамытамыз;
- күрделі етістіктердің ережесін меңгереміз;
- берілген сөздерден күрделі етістіктер жасап, әрі қарай сөйлем құрап, тақырыпты толық меңгереміз;
- сөйлем ішіндегі басқа сөз таптарынан етістікті, оның ішінде күрделі етістікті ажырата білуге дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Асан деген бай баласы, Үсен жарлы баласы – екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап жүріп, ескерілмей екеуі жұртта¹ қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жоқ, құр жұрты жатыр.

Асан айқай салып жылай бастайды. Үсен ойланып тұрды да айтты:

- Жылағанна не еш нәрсе өнбес. Көшкен ауылды іздеп табалық.
- Елді қайдан табамыз, қай жаққа кеткенін де көргеніміз жоқ, – деді Асан.

Үсен үндемеді, Асанды ертіп көшкен жұртқа келді. Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығы мен бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүтіріп жүріп көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айырылды. Мұны көріп Асан жылай бастады.

Үсен қарап жүріп біреуіне түсті:

– Мына сүрлеу бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен, малдың жас тезегі бар, – деді...

Ы.Алтынсарин

А Мәтінді еске түсіріп, жалғасын жазыңдар.

¹ Жұрт – көшіп кеткен ауылдың, үйдің орны.

Ә Берілген үзіндіден етістіктерді тауып, сөз құрамына талдаңдар.

Б Шын (Ш) және жалған (Ж) ақпараттарды ажыратыңдар.

Асан Үсенді әрдайым жұбатып жүреді.	
Асан мен Үсен ойнап жүргенде ауыл көшіп кетеді.	
Үсен балықты аумен ұстайды.	
Екеуі үйрек ұстап жейді.	
Оларды малшылар тауып алады.	

КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР

Екі я одан да көп сөзден құралып, бір ғана мағынаны білдіріп, бір сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі қызметін атқаратын етістіктер **күрделі етістіктер** деп аталады.

Мысалы: *Ауылда қосақтағы қойлар да маңырап жатыр екен (М.Әуезов).*

Күрделі етістіктердің түрлері

Құрама етістік, мысалы: *барып кел, кіріп шық, келіп кет.*

Құранды етістік, мысалы: *жәрдем ет, қызмет қыл, адам бол.*

Қосарлы етістік, мысалы: *алдап-сулау, арып-ашып, шаршап-шалдығу.*

Біріккен етістік, мысалы: *апар, әкел, әпер, өйт.*

Тұрақты етістік, мысалы: *ауыз жаласу, жүрек жалғау, опық жеу.*

2-тапсырма. Берілген сөздерді мағынасына қарай бір-бірімен тіркеп күрделі етістікке айналдырып, оларға сөйлем құраңдар.

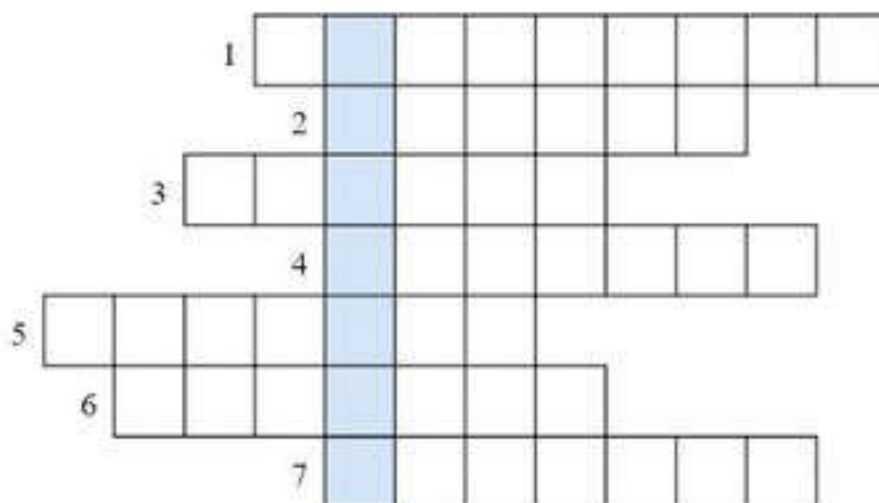
апару, кіру, жинау, ойлау, ұйық-	тастау, келу, отыру, алу,
тау, салу, келу, жүгіру, секіру	

3-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіңдер. Дұрыс шешілген жағдайда көк түсті торларда тақырыпқа байланысты сөз шығуы тиіс.

1. ... ағаштар, алдымнан жел еседі.
2. Етістік негізгі түбір етістік және ... түбір етістік болып 2-ге бөлінеді.
3. Етістіктің сөйлемдегі екі түрлі қызметте жұмсалатын ерекше түрі, жіктеліп етістік қызметін атқаратын, есімдерше түрленіп, яғни септеліп, тәуелденіп, көптеліп есімдердің де қызметін атқаратын түрі.
4. Етістік мағынасына қарай салт және ... болып бөлінеді.
5. Дұшпан күлдіріп айтады,
Дос ... айтады.
6. *Алыстан тау көрінді* .
Сөйлемдегі етістікті тауып жазыңдар.

7. Негізгі қимыл, амалды білдіретін немесе оны айқындай түсіп, қосымша қимыл, амалды білдіру қызметінде жұмсалатын етістіктің түрі.

4-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Күрделі етістіктерді тауып, түрлерін анықтаңдар.

1. Алдарынан шауып-шауып отыз-қырықтай қарулы солдат шықты (*МӘ.*). 2. Тамшыдан тама-тама дария болады (*мақал*). 3. Әкелі-балалы екеуі де үндеместен бір-біріне қарады (*Б.А.*). 4. Кешегі құмды дала жасыл алқапқа айналды (*Н.Ф.*). 5. Орда шанырағын халық көтерген. 6. Көк шалғынның арасындағы бармақтай-бармақтай боп өскен бүлдірген мен жидектен көз тұнады (*І.Е.*). 7. Анда-санда демалып, зытып келем, зытып келем (*Ф.Мұс.*).

4.5. АДАЛ ДОС ПЕН АМАЛ ДОС

Дос жылатып айтады,
Дұшпан күлдіріп айтады.

Мақал

Бүгін сабақта:

- адал дос пен амал дос туралы мәтінді талдап, ондағы негізгі ойды өз сөзімізбен ербітеміз;
- етістіктің болымды, болымсыз түрлерін ажыратып, жасалу жолдарын меңгереміз;
- өз бетімізше сөйлем құрап, шығармашылық қабілетімізді дамытамыз;
- берілген мәтіндерден етістіктің болымды, болымсыз түрлерін анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ертерек те ел ішінде Әйтiмбет деген сөзге шешен кiсi болыпты. Бiр отырыста Әйтiмбет шешендi сынайын деген замандастары: «Достық нешеу?» – деп сұрақ қояды.

Сонда Әйтiмбет тұрып:

– Достықтың екі түрі болады. Бірі – адал достық, екіншісі – амал достық, – деген екен.

Сонда замандастарының ішінен біреуі тұрып:

– Дұрыс-ақ. Енді оларды қалай ажырата аламыз? – депті. Сонда Әйтiмбет :

– Адал достық өмірлік нұсқа болады, амал достықтың өрісі қысқа болады, – деп жауап берген екен. Жауабына тәнті болған замандастары Әйтiмбеттің шешендігін мойындапты.

«Көкжиек» күнтізбесінен

А Мәтіндегі негізгі ойды тарқатып талқылаңдар.

Ә *Адал достық өмірлік нұсқа болады, амал достықтың өрісі қысқа болады* деген сөйлемді көшіріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

БОЛЫМДЫ ЖӘНЕ БОЛЫМСЫЗ ЕТІСТІКТЕР

Етістік мағынасына қарай **болымды** және **болымсыз** болып бөлінеді. Істің болғанын, болып жатқанын, не болатынын білдіретін етістіктің түрін **болымды етістік** дейміз. Мысалы: *Мен сабақ оқыдым. Мен сабақ оқып отырмын. Мен сабақ оқымақпын.*

Істің болмағанын я болмайтынын білдіретін етістіктің түрін **болымсыз етістік** дейміз. Етістіктің болымсыз түрі болымды етістікке жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *Мұны жазған адамның өзін білме, сөзін біл* дегендегі *білме* болымсыз етістігі -*ме* жұрнағы арқылы жасалған. *Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарай кісіні ал* дегенде *алма* болымсыз етістігі оның *ал* деген болымды түрінен *ма* жұрнағы арқылы жасалып тұр.

Болымсыз етістік қимыл, іс-әрекеттің болмауын, жүзеге аспауын білдіреді.

Б Мәтіннен етістіктерді тауып, оған болымсыздық жұрнағын жалғап сөйлем құрап жазыңдар.

2-тапсырма. Сөйлемдерден болымсыз етістікті тауып жазыңдар. Сөз құрамына қарай талдаңдар.

1. Уақыт озып ұзарған сайын олар Таулы Алтайдың жеріне де жақындап қалғандарын жақсы түсініп отыр (С.М.). 2. Көштің алдында бес-алты кісі – Мәдібектер мен біз келеміз (С.Сейф.).

Есте сақтаңдар!

- Болымсыздық мағына етістіктерге емес, жоқ сөздерінің тіркесуі арқылы да жасалады: *барған емеспін, барғаным жоқ.*

3. Екі көзі есікте. Бұл кезде ағасы қорылдап ұйықтап кеткен (Қ.И.). 4. Әдейі таныспайын деп бет-аузын таңып алыпты. Қазір Дәрменді тағы да таңырқата түсіп, оқыс сөйлеп қалды (М.Ә.). 5. Балапандарын ишелік, көбелек сияқты жәндіктермен асырайтын қарлығаш оған тимейді (С.М.). 6. Олар би-старшын емес, бай-бағлан емес, бірақ сын кезендерде ел салмағын тәуекелшіл сом пықпен берік көтеретін өжет жандар (М.Ә.). 7. Өтеш Кенжекейден туғанын біліп ішінен жаны үзіліп тұрса да, анаға деген ыстық сезімін сыртына шығарып көрген емес (Ә.Нұрп.). 8. Қатты өзгеріп, жаны толқынға түскен Абай әлі оналған жоқ (М.Ә.). 9. Жомарттың бүгін жүре қоярлық ниеті жоқ еді және оның ниетіне қарай даяр көлік те болмады (Ғ.Мұст.).

3-тапсырма. Өлеңді әнімен айтып көріңдер.

Жан досым

Сөзін жазған *Т.Малдағалиев*
Әнін жазған *С.Бәйтерехов*

Іздегенде табылатын қасымнан,
Көңілі бар қызғалдақтай ашылған.
Көріспесек, сағыныштан жүдейтін,
Кім бар жақын бала күнгі досыңнан.

Қайырмасы :

Жан досым, үстем болсын мерейің,
Әрқашан жеңісінді көрейің.
Сырымыз да бітпесін,
Жырымыз да бітпесін.

Қос бұтағы секілденіп ағаштың,
Қатар тұрып гүлімізді сан аштық.
Жол тапсақ та бірге жүріп жол таптық,
Адассақ та бірге жүріп адастық.

Өмір өзі арқамызға жүк салып,
Бәрімізді қияларға жұмсады.
Қатар ұшқан құсқа ұқсадық әлде біз,
Қатар жанған екі шамға ұқсадық.

А Өлеңдегі қарамен берілген жолдарды талқылап, ойларыңды ортаға салыңдар.

Ә Достық туралы тағы қандай өлеңдер білесіңдер?

4-тапсырма. Сөйлемдердегі етістікті құрамына қарай талдаңдар.

1. Менменсімейй қонақтардың алдына бар (А.Е.). 2. Нұралы ауылға барғанда шешенсіп сөйлейтін (Қ.Б.). 3. Жанағы келген жігіт Киевте оқып жүрген баласына жолығыпты (Д.И.). 4. Дәрі-дәрмекке қажетті өсімдіктер де азайып барады («Парасат»). 5. Әлия кеткен соң терезенің алдында мұнайып отырды да қойды (А.Ү.). 6. – Жәкеннің үйінен келген соң жылқыларды суар (Д.Д.).

А Сөйлемдердегі етістіктерді болымсыз түрде айтыңдар. Сөйлемдерді жалғастырып, құрмалас сөйлемге айналдырып жазыңдар.

5-тапсырма. Сүйіспеншілік сөзіндегі әріптерді пайдаланып сөздер құраңдар.

Үлгі: Іш, пеш, күй.

4.6. ЖАҚСЫ ДОС – ЖАН АЗЫҒЫ

Адам өміріндегі ең тамаша нәрсе – оның басқа адамдармен қарым-қатынасы.

Абай

Бүгін сабақта:

- өлеңді оқып, мағынасын өз сөзімізбен баяндаймыз, сөйлеу шеберлігін шыңдаймыз;
- мәтіннен етістіктерді тауып, түрлерін ажыратып, тақырыпты пысықтаймыз;
- өткен тақырыптар бойынша тапсырмалар орындап, алған білімімізді бекітеміз.

1-тапсырма. Өлеңді оқып шығыңдар.

Хат жаз амын шын көңіліммен досыма,
Жүрегіммен сағынамын қосыла.
Қол жазған соң, тіл айтқан соң аласыз,
Кетті жүрек еріп, жөңкіп жосыла.
Екі жылдай жолдас болған сырласым,
Айырылғандық біздің ішті тырнасын.
Өтіп кеткен екі жылға қайырыла
Құп білемін екі өмірдің тұрмасын.
Айырылғанын көр сем дағы дененін,
Жүрегіміз мәңгі айырылмас, сенемін.

Біле алмаймын
 Сізге ұнарын яки жоқ,
 Бір мұным бар, айтайын деп келемін:
 Босқа өтіп тұр минут, сағат, күніміз,
 Күндер түгіл, жұма, айымыз, жылымыз.
 Тұздығы ащы, жері жақын, жемісі аз,
 Жолда қалды, жол таба алмай ініңіз.
 Ойға алғанның бәрі түгіл, бірі жоқ,
 Керек білем жәрдеміңіз, пұлыңыз.
 Аяғында жармаспасак үмітке,
 Қанша айтқанмен біз – тағдырдың құлымыз.
 Бұл әншейін досқа жазған сырымыз,
 Деген емес «бұған айла қылыңыз».
 Қол сермеген жемісіңіз тап болып,
 Ұзақ өмір, қош-сәлемет тұрыңыз !

С.Дөнентаев

А Өлеңнен етістіктерді тауып жазып, талдаңдар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, мазмұнын айтыңдар.

Достық – шынайы асыл сезім. Достық сезім адамгершілік жақсы қасиеттерге бөлену екенін бәріміз жақсы білеміз. Достық жүрген жерде жалған сезімге орын жоқ. «Жеке адамдар арасында болатын достықтың биік мұнарасы» деп Карл Маркс пен Фридрих Энгельстің достығын айтуға болады.

Маркс пен Энгельстің ұзақ жыл бойы бірлесіп еңбек еткені, бір тұрмаған жағдайда күнбе-күн хат арқылы хабар үзбегені, бір-біріне деген достық қамқорлығы тарихта аңыз болып қалды. Маркстің қаламақысы шылым алуына да жетпеген сол бір заманда «Капитал» сияқты ұлы еңбегін жазуына Энгельстің достық көмегі шексіз болғаны белгілі. 1857 жылы Энгельс науқастанып қалғанда Маркс ерінбей-жалықпай медицинаны зерттеп, досын дерттен емдеудің жолын іздеген. Ал Энгельс жөкшылықта өмір сүрген досына өмір бойы көмек көрсетумен болған. Жаны жек көретін сауда конторында ол Маркс үшін қызмет істеп, тапқан табысын досының отбасына беріп тұрған. Екі алыптың асқан достықпен, ынтымақтастықпен істеген еңбегі арқасында адам баласы ұлы ғылымға ие болды.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінге ат қойыңдар. Себебін түсіндіріңдер.

Ә Мәтіннен негізгі және көмекші етістіктерді тауып жазып, олардың қандай сөйлем қызметін атқарып тұрғанын айтыңдар.

Б Мәтіннен күрделі етістіктерді тауып жазып, оларды құрамына қарай талдаңдар.

Ғалым болам десеңіз...

Етістік деген лингвистикалық терминді Ахмет Байтұрсынұлы ойлап тапқан. Етістік сөз табының тілдегі қызметі туралы Ыбырай Маманов, Ахмеді Ысқақов, Сейілбек Исаев сынды ғалымдар ғылыми зерттеулер жүргізген. Аталған ғалымдардың жазған кітаптарын тауып оқу арқылы етістік туралы білімдеріңді кеңейте аласыңдар.

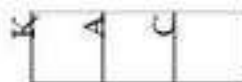
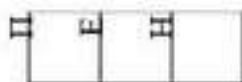
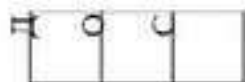

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңдер.

- Етістік қандай мағынаны білдіреді?
- Сөйлемде көбіне қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарады?
- Негізгі және көмекші етістіктер туралы не білесіңдер?
- Негізгі және көмекші етістіктерге мысал келтіріңдер.
- Күрделі етістіктің қандай түрлері бар? Мысал келтіріңдер.
- Болымды, болымсыз етістік тұлғаларына мысал келтіріңдер.
- Етістік сөз табын қандай ғалымдар зерттеген ?

4-тапсырма. 3 топқа бөлініп, берілген сөздерге сөзжұмбақ құрастырыңдар.

4.7. АНА МЕЙІРІМІ

Ата-ананың қарызы –
Ұрпақтың өмірлік парызы.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі негізгі ойды өз сөзімізбен жеткізуге дағдыланамыз, ондағы ойды әрі қарай дамытып эссе жазамыз;
- есімшенің ережесін еске түсіріп, пысықтаймыз;
- фильмді көріп, мазмұнын қарасөзбен жеткізу арқылы ауызша сөйлеу дағдысын жетілдіреміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Бала күнімде отбасы жағдайымыз тым төмен болды. Кедейліктің тақсиреті¹ маған сезілмесе де, шешеме қатты батты. Кнер киім, ішер асқа жарымай жүргенде ол үнемі өз ыдысындағы несібесін маған бөліп беретін еді. «Құлыным жей ғой, менің қарным ашқан жоқ», – дейтін. Бұл оның үнемі айтатын жалған сөзі еді.

Ержете бастаған шағымда базардағы қымбат зат немесе дәрумендер алып беруге шешемнің ақшасы жетпейтін. Үнемі жақын маңдағы өзеннен балық аулап келетін. Мен балық етін жеп, сорпасын ішіп отырған сәттерімде ол үнемі үстел шетінде балық сүйегін мүжіп отыратын. Анам қайнатқан балық сорпасының дәмі әлі күнге таңдайымда. Үнемі шынысына ет салып берсем: «Өзін жей ғой, білесің ғой мен балық етін ұнатпаймын», – деп қайтадан өз ыдысыма салып қоятын. Бұл оның екінші жалған сөзі болатын.

Орта мектепте оқып жүрген кезімде менің оқу және киіміме кететін қаражатымды қамдау үшін үнемі түні бойы мардымсыз ақша үшін тігіншілікпен айналысатын. Түн ортасында ояңсам, бүкшіп киім тігіп отырған анамды көретінмін. «Шеше, ұйықтанызшы, танертен тағы жұмысқа барасыз», – десем: «Ұйықтай бер, құлыным, ұйқым келмеді», – дейтін еді. Ал бұл сәтте таң ағаруға жақын қалғанын іштей сезіп жататын едім. Бұл оның үшінші жалған сөзі еді.

Жоғары оқу орнына емтихан тапсыратын күні мектеп қақпасының алдында, шақырайған күннің астында мені күтіп тұрған анамды көрдім. Өзге ата-аналар секілді дүкеннен салқын су алуға ақшасы жоқ шешем маған қант қосылған қара шай алып келіпті. Үш сағат бойына мені күтіп тұрған байғұс шешемнің ерні кеберсіп кетсе де, әлі нәр татпағанын білдім. «Өзіңіз ішіңіз», – деп ұсынып ем, «Жаңа ғана іштім, әлі шөлдеген жоқпын», – деді. Кесе түбіне анамның мейіршапағаты тұнғанын сездім. Сарқып ішіп, анамды құшақтадым. Бұл оның төртінші жалған сөзі еді.

massaget.kz сайтынан**А** Мәтіндегі ойды төрт құрмалас сөйлемге сыйдырып жазыңдар.**Ә** Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Анашым – жанашырым» тақырыбына эссе жазыңдар.**Б** Мәтіннен есімше тұлғалы сөздерді тауып талдаңдар.¹ Тақсирет – ауыртпалық зардабы, азап, қыншылық.

ЕСІМШЕ

Қимыл-әрекетті білдірумен бірге есім сөздердің де белгілерін білдіретін етістіктің түрі **есімше** деп аталады. Мысалы: *көрген кісі, алған адам, оқылатын кітап, кірер есік, естір сөз, айтылмақ сөз* т.б.

Есімше етістіктің негізгі және туынды түбірлеріне, етіс және болымсыздық етістік тұлғаларына төмендегідей жұрнақтар қосу арқылы жасалады: *-қан/-кен, -ған/-ген, -ар/-ер/-р, -мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек, -атын/-етін, -йтын/-йтін, -с*.

Есімше – етістіктің ерекше түрі. Есімше жіктеліп қимылды, іс-әрекетті белгілі бір шаққа байланысты білдіреді де, сөйлемнің баяндауышы болады. Мысалы: *Сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы кісі болып өсерсің (Ы.А.). Ардақ бағана кетіп қалған (Ғ.Мұст.).*

Бұл – есімшенің етістікке тән қасиеті.

2-тапсырма. Сөйлемдерден есімшені тауып, сөйлемнің қай мүшесі екенін айтыңдар.

1. «Батыр түсінде жау көреді, балықшы түсінде ау көреді» дегендей, мен түсімде қашып келе жатқанымды көрдім (Ғ.Мұст.). 2. Бір әйел қолтығындағы шумакталған көп қағаздан жиылыста отырғандарға бір-бірден беріп жатыр (Б.М.). 3. Құлағын салмас, тілінді алмас көп наданнан түнілдім (Абай). 4. Бакты-ғұл ашу үстінде не де болса барын айтып қалмақ ниетте болатын (М.Ә.). 5. Аузы кемсіген бір кемпір арбадан түсіп жатқан Раушанға бажырая карап, қабағын тыржита түсіп, жанындағы отырған тарғыл бетті әйелге бірдемені сыбырлап айтып екеуі күңкілдеді (Б.М.).

Есте сақтаңдар!

- Есімшеде есімнің де, етістіктің де қасиеті бар. Оның есімге тән қасиеті есімдерше (мысалы, сын есімше) түрленіп, сөйлемнің барлық мүшесі бола алатынынан көрінсе, етістікке тән қасиеті шақтық мәнді білдіретінінен байқалады. Есімше үш шақты жасауға қатысады.

3-тапсырма. М.Жұмабаевтың өлеңін мәнерлеп оқып шығып, мағынасын ашыңдар. Өлеңнен есімшені тауып, оның жасалу жолын түсіндіріңдер.

Өмірімнің қап-қа раңғы түнінде,
Еш не білмес түсім бе я өнім бе.
Оң менен сол, от пенен су айырмас,
Күшсіз, әлсіз, есім білмес күнімде.

Құшағына алдың, сүйдің сен, анам,
Ренжу жоқ, барлық сөзін: «Жан балам!»

Ыстық-суық, желге-күнге тигізбей,
Асырап, сақтап, болдын, анам, баспанам.

Түнде тұрып, түн ұйқынды төрт бөлдің,
Тыныш ұйықтасын деп аз сөйлеп, аз күлдің.
Ыңырансам, я қарным аш, я тонған
Екенімді ойламастан, тез білдің.

«Жаным – дедің, – Қарашығым, құлыным»,
Сүйдің, қыстың, дедің: «Тәтті қылығың!»
Қаз-қаз тұрсам, езу тартсам, құласам,
Я жыласам – бәрі жақты қылығым...

Жаным анам, жібек тілді, ақкөңіл,
Жазу болып, шегер болсам ұзын жол.
Шет жерлерде теріс жолдан сақтарға,
Жан балана ақ батаңды бере гөр!..

4-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, есімшелерді тауып жазыңдар.

Барлығымыз да ұлы достықтың нұрлы сәулесіне бөленіп келеміз. Бұл достықтан ешқашан да айнымаймыз. Бұл достық ұлы еліміздің күшін тасытып, адамдарымызды жаңа, батыл істерге ұмтылдыратын шабытты жігермен қанаттандырып келеді. Бұл істердің ұлылығы қазіргі заманға және ғаламшардағы ең таңдаулы адамдар көздеген басты мақсатқа лайықты.

Д.Қонаев

5-тапсырма. М.Әуезовтің «Көксерек» шығармасы негізінде түсірілген фильмді көріп, Құрмаш пен Көксеректің достығы туралы айтыңдар.

4.8. МЕНІҢ КІШКЕНТАЙ ДОСЫМ

Қыста құсқа жақсылық жасасаң,
Жазда жақсылығын өтеп береді.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтінді түсініп оқу арқылы негізгі ойды анықтаймыз;
- мәтіндегі баяндауыш қызметіндегі етістіктердің қай шақта тұрғанын анықтау арқылы өткен сабақтарды пысықтаймыз;
- есімшенің түрленуі ережесімен танысамыз;
- сөйлем ішінен есімшелерді тауып, түрленуін көрсетеміз;
- берілген үлгі бойынша сөз тіркестері арқылы сөйлем құрай білуді дамытамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Көленкеде қаннен-қаперсіз ұйықтап жатқан жеті-сегіз жасар балаға қарай айыр тілін сумандатып улы жылан жақындап келеді. Күтпеген жерден, қайдан шыға келгені белгісіз, бір құс бала мен жыланның арасына түсіп, кес-кестей берді. Жылан да атылуға айналғандай, шыршық атып, айбат шегіп ысқырып жіберді. Құс аяғын санап басып жақындай түсті. Бала жайына қалды. Екі түз тағысының адам үшін шайқасы басталып кетті. Жылан шабуылды үдете түсті. Бірақ құс тез жалтарып, оның улы тісін бойына дарытатын емес. Міне, жылан тағы да шап берді. Құс құйрығымен жер тіреп жалтара берді де, жылан басын қайтып тартып аламын дегенше өткір тұмсығымен оны төбесінен шокып-шокып алды. Жылан жансауғалап, жиырыла кейін шегінді. Бірақ ашулы құс шаңқылдап үсті-үстіне шоки берді, шоки берді.

Бала оянып кетті. Ол қимылсыз бауыры жалтыраған жыланды, оның жанында ауыр дем алып жатқан, өзі нан қикымын беріп жүрген құсты көріп таңғалды. Бұл екеуіне не болғанын түсінбей, анырап жан-жағына қарап біраз ойланды. Сәлден соң жүрегі әлсіз ғана соғып жатқан мына кішкене досының өзі үшін шайқасқанын бала түсіне қойды.

Т.Дәуренбеков

А Мәтіндегі негізгі ойды табыңдар. Аң-құс пен адам арасындағы достық туралы білгендеріңді ортаға салыңдар.

Ә Мәтіннен баяндауыш қызметіндегі етістіктерді тауып жазып, қай шақта тұрғанын анықтаңдар.

Б Сөйлемдегі қос сөздердің синтаксистік қызметін анықтаңдар.

ЕСІМШЕНІҢ ТҮРЛЕНУІ

Есімше есімдерше көптеледі, септеледі, тәуелденеді және жіктеледі. Көптік жалғауы *-ған/-ген, -қан/-кен және -атын/-етін, -йтын/-йтін* тұлғалы есімшелерге ғана жалғанады: *барған-дар, келген-дер, айтқан-дар, айтатын-дар, беретін-дер, сөйлейтін-дер, қарайтын-дар* т.б. Есімшенің *-ар/-ер/-р, -с* және *-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек* тұлғаларына көптік жалғауы жалғанбайды.

Есімшенің септелуі

А. көрген, келер, бермес, баратын, алмақ

І. көрген-нің, келер-дің, бермес-тің, баратын-ның, алмақ-тың

Б. көрген-ге, келер-ге, бермес-ке, баратын-ға, алмақ-қа

Т. көрген-ді, келер-ді, бермес-ті, баратын-ды, алмақ-ты

Ж. көрген-де, келер-де, бермес-те, баратын-да, алмақ-та

Ш. көрген-нен, келер-ден, бермес-тен, баратын-нан, алмақ-тан

К. көрген-мен, баратын-мен

Есімшенің *-ар/-ер/-р, -с* және *-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек* тұлғаларына көмектес септік жалғауы жалғанбайды.

Есімшенің жіктелуі және тәуелденуі

Жақ	Есімше	Жіктелуі		Тәуелденуі	
		жекеше	көпше	оңаша	ортақ
I	көрген, келер, бермес, кететін, жүрмек	жекеше	көпше	оңаша	ортақ
		-мын, -мін -пын, -пін	-мыз, -міз -пыз, -піз -быз, -біз	-ым, -ім	-ымыз, -іміз
II	көрген, келер, бермес, кететін, жүрмек	-сың, -сің	-сыңдар -сіңдер	-ың, -ің	-дарың, -дерің -тарың, -терің
		сыпайы -сыз, -сіз	сыпайы -сыздар -сіздер	сыпайы -ыңыз -іңіз	сыпайы -дарыңыз, -деріңіз -тарыңыз, -теріңіз
III	көрген, келер, бермес, кететін, жүрмек			-ы, -і	-дары, -дері -тары, -тері

Болымсыз етістіктен (*-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе*) кейін жалғанған есімшенің *-с* тұлғасы жіктелгенде кейде (көбіне поэзияда) I жақта *-с* есімше жұрнағы мен жіктік жалғауы (*-пын/-пін*) тұтасып, қысқарып кетіп *-н* түрінде ғана қолданылады: *айтпа-с-пын – айтпа-н, келме-с-пін – келме-н* т.б. Мысалы: *Бай емен, батыр емен, хан емеспін.*

2-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Есімше жұрнақтарын тауып, талдаңдар.

1. Базаралы науқасынан оналып, қайтадан азамат қалпына келгенде, караша үйлердің үлкен-кішісі түгел қуанды (М.Ә.).

2. Аспанды ызғырық суық сұр бұлт қаптаған (Б.М.). 3. Игілік жігіттерді бөгей тұрмақ еді, бірақ оның реті болмай қалды (Ғ.Мұс.). 4. Болыс ағасы тұрғанда етек-жеңін кең ұстайтын (Ә.Нұрп.). 5. Қасымның ырысы болған «Қос шалқардын» қойнау-қуысын қалдырмастан араладық (Ғ.Мұс.). 6. Мұстафаның ойы бір биені өзі алып, бір биені Мұқанға бермек екен (С.М.). 7. Бұл шырақ өшпес түгіл, лаулап жанар (С.Дөн.).

3-тапсырма. Сөйлемдерден есімшелерді тауып, олардың түрлену ерекшеліктерін түсіндіріңдер.

1. Кішкентай Айдынның жылай беретіні, ұйқы бермейтіні мені үйге сыйғызбады. 2. Өз ішінде жүрген, әлі әкесіне де аспаған бір ойлары болушы еді. 3. Айтқандарының растығын бекітіп, барлық адамдар қолдарын қояды. 4. Өздері неге жатқанын сұраған Баймағамбетке олар қазір-ақ, шай іше сала жүр етіндерін айтты.

4-тапсырма. Кім көп табады? Төмендегі үлгі бойынша сөз тіркесін құраңдар.

1.
2.
3.

А Сөз тіркестерін пайдаланып, достық тақырыбына арнап алты сөйлем құрап жазыңдар.

4.9. ОТБАСЫНДАҒЫ СҮЙІСПЕНШІЛІК

Егер де ең ұлы ашылымдар болмаса, бәрібір адамзат өмір сүрген болар еді. Ал сүйіспеншілік жоқ болса, ол тез арада құрып бітер еді.

Ілияс Есенберлин

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі ойды жалғастырып, эссе жазамыз;
- сөз тіркестерінің мағынасын өз сөзімізбен түсіндіру арқылы сөздік қорымызды молайтамыз;
- есімшенің сөйлемдегі қызметін меңгеріп, мысалдар арқылы білімімізді бекітеміз;
- сөйлем ішіндегі есімшелерді анықтап, өткен тақырыпты пысықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қытай жұртында ескі заң бар екен: біреуді алдағандығы расталса, алдаған кісінің қолын кесетін. Бір төре осындай іспен күнәлі болып, әлгі айтылған жазаны алуға тұрғанда, жас қыз баласы әкем үшін жауап беремін депті. Сөйтіп, қызды патшаға алып келіпті.

– Таксыр, патшам, – деді қыз, – менің әкем жазаға лайық болғаны рас. Сол үшін қолынан айырылуы керек болды. Мінеки, таксыр, әкемнің қолы, – деп өзінің қолын көтереді. – Бұл қол да жазықты болған әкемнің қолы, бірақ мұнымен бала-шағасын асырауға шамасы келмейді. Таксыр, әкемнің осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарайтын, бала-шағасын асырайтын қолын аман қалдыруға бұйырыңыз.

Патша қыздың әкесіне деген мұнша мейірімділігіне рақымы түсіп, төренің күнәсін кешті дейді. Осылайша қыз баланың батырлығы мен мейірімділігі әкесін жазадан аман алып қалыпты.

Ы.А. Атыңсарин

А Мәтіндегі рақымы түсу, күнәсін кешу, аман қалу, жазықты болу, шамасы келмеу тіркестерінің мағынасын түсіндіріңдер.

Ә Мәтіндегі етістіктерді тауып, оларды сөз құрамына қарай талдаңдар.

Б Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Әке мен бала» тақырыбына эссе жазыңдар.

ЕСІМШЕНІҢ СӨЙЛЕМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Есімше әрі есім, әрі етістік мәнінде қолданылатындықтан, ыңғайына қарай сөйлемнің барлық мүшесінің қызметін атқара алады.

1. Есімше жіктеліп келіп сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады. Мысалы: *Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлемейтін (М.Ә.). Сөйлемейтін* (екеуі не істейтін?) III жақта келіп, сөйлемде баяндауыш қызметін атқарып тұр.

2. Есімше зат есіммен тіркесіп келіп немесе ілік септікте тұрып анықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Айтқанның аузы жаман, көргеннің көзі жаман* (мәтел). *Айтқанның* (кімнің аузы?), *көргеннің* (кімнің көзі?) деген есімшелер анықтауыш болып тұр.

3. Есімше атау септікте тұрып бастауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Баланың қытығына тиетіні – осы жері (М.Ә.).* Берілген сөйлемдегі *қытығына тиетіні* деген есімше зат мәнін білдіріп, бастауыш болып тұр.

4. Есімше атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып толықтауыш қызметін де атқарады. Мысалы: *Ұялғанды, жауап айтпағанды кешірмейтін әке*

мінезі Абайға мәлім (М.Ә.). Берілген сөйлемдегі ұялғанды, жауап айтпағанды (нені кешірмейтін?) деген есімшелер табыс септікте жұмсалып, толықтауыш болып тұр.

5. Есімше барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып немесе шылау сөздермен тіркесіп, пысықтауыш қызметін де атқарады. Мысалы: *Осыны сезген сайын Абай тоқтаусыз жыр тереді (М.Ә.). Сезген сайын* (қашан жыр тереді?) деген септеулікпен тіркескен есімше пысықтауыш болып тұр.

2-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Есімшелерді тауып, сөйлемдегі қызметін анықтаңдар, олардың түрлену ерекшелігін түсіндіріңдер.

1. Жел тимеген бозғыл өңі түктеніп, жақ жүні үршіп отырғанды (Ә.Нұрп.). 2. Мектепте оқып жүргенде Ләйла екеуінің арасы өте жақсы еді (Б.Мұқ.). 3. Экипаж командирдің айтқанын орындауға кіріскенде қашқан жаудың қайта оралған ұшағы қала үстіне шүйіліп, бомба тастай бастады (С.Бег.). 4. Рақмет шындаған ақ орақтар күнге шағылысып жарқ-жұрқ етті (Ғ.Мұс.). 5. Жүзі таныс жігіт «аға» деп келгенде бұ да басында іш тартып, үйіріліп қалғанды (Ә.Нұрп.). 6. Отырғандар әлі де дел-сал (М.Ә.). 7. Келіндердің қазан-аяқ ұстағанына ырза болмай, үнемі үй ішін қырына алып, жыландай ысқырып отыратын қытымыр анасының кейде дәл осылай кісінің кісілігі¹ сыналатын жерде қолы ашылып кететіні бар (Ә.Нұрп.).

3-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, тақырып қойыңдар.

Алдияр әрқашан сабаққа ерекше дайындықпен келеді. Өзі үнемі терең ой құшағында жүреді. Ұстазының әр сөзін байыппен, ерекше ынтамен тындап, іштей қайталап отырады. Бүгін мұғалім ерекше тапсырма берді. Оқушыларға «Алтын балық» ертегісін оқып беріп: «Егер сендер алтын балықты ұстап алсаңдар, қандай тілек тілер едіңдер? Ойларыңдағы армандарыңды қағазға жазыңдар», – деді. Барлығы өз арман-тілектерін қуана күбірлесіп жаза бастады. Аздаған үзілістен соң оқушылар жазба жұмыстарын оқып берді. Диас: «Маған мәшине керек», – десе, Жансая: «Әдемі қуыршақ сұраймын», – деді. Аяулым: «Үлкен үй сыйласын, мен әкеммен және анаммен сол үйде бақытты өмір сүргім келеді», – деді. Барлық оқушылар өз ойларын жарыса оқып беріп жатты. Тек Алдияр үндемей отырды.

Мұны байқаған мұғалім: «Алдияр, сен алтын балықтан қандай тілек тіледің?» – деп сұрады. Азырақ үнсіздіктен кейін Алдияр өз жазғанын оқып берді: «Егер де мен алтын балықты ұстап алсам, ең бірінші ата-анама, сонан соң достарыма, жақындарыма денсаулық

¹ *Кісілік* – адамгершілік, азаматтық.

сұрар едім. Жакындарым ауырып қалса, мен қатты уайымдаймын. Содан кейін барлық жер бетінде сүйіспеншілік болса деп сұрар едім. Сүйіспеншілік болса, бейбіт өмір сүрер едік». Мұғалім Алдиярдың болашағына үлкен үмітпен қарады, сыныптастары да ойланып қалды.

С.Абдрахманова

А Мәтіннен есімшелерді тауып жазып, сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

Ә Мәтіндегі қарамен берілген сұраққа жауап беріп, тілектеріңді жазыңдар.

4-тапсырма. Мысал келтіріңдер.

1. Есімше барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктерінің бірінде тұрып немесе шылау сөздермен тіркесіп, пысықтауыш қызметін де атқарады.

2. Есімше жіктеліп келіп сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады.

3. Есімше зат есіммен тіркесіп келіп немесе ілік септікте тұрып анықтауыш қызметін атқарады.

4. Есімше атау септікте тұрып бастауыш қызметін атқарады.

5. Есімше атау мен іліктен басқа септіктердің бірінде тұрып толықтауыш қызметін де атқарады.

5-тапсырма. «Әке туралы жыр» әнінің мәтінін тыңдап, ой өрбітіңдер.

4.10. ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҚ – СҮЙІСПЕНШІЛІКТІҢ БІР КӨРІНІСІ

Үлкенді сен сыйласаң,
Кіші сені сыйлайды.
Кіші сені сыйласа,
Кісі сені сыйлайды.

Нақыл сөз

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, тірек сөздерді анықтап, ішінен етістіктерді, есімшелерді анықтап, өткен материалдарды пысықтаймыз;
- қайталауға арналған тапсырмаларға жауап береміз;
- сөйлем ішінен етістіктерді тауып, оны сөз құрамына талдап шығамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қайырымдылық – адамның асыл қасиеттерінің бірі. Қайырымдылық ізгіліктің анық көрінісі болып табылады. Адамның айналасындағыларға деген ықыласы мен көмегі адамгершілік қарым-қатынастарын білдіреді. Қайырымдылық ұғымының екі қыры бар: бірі – рухани-экономикалық жағы (басқаның басына түскен ауыртпалықты қабылдау), екіншісі – іс-тәжірибелік жағы (іс жүзінде нақты көмек беруге ұмтылу).

Сондай-ақ қайырымдылық этикалық және интеллектуалдық болып та бөлінеді. Этикалық қайырымдылыққа ұстамдылық, бағылдық, жомарттық, әділдік жатады. Ал интеллектуалдық қайырымдылыққа даналық, парасат, ақыл-ой тапқырлығы мен өткірлігі, сезімталдық жатады. Адам өз ұрпағына қайырымдылықты жастайынан үйретіп, адамгершілік қасиеттерге баулуға¹ ұмтылады. Біреуге жақсылық, жан-жануарларға, табиғатқа қамқорлық жасау – қайырымдылықтың көрінісі. Рақымды, мейірімді, жан жылуы мол адамды «қайырымды адам» дейді. Ал ешкімге жаны ашымайтын, жүрегінің жылуы жоқ, қатыгез адамды «қайырымсыз» деп атайды. Қайырымдылықты мүсіркеушілік² және жарылқаушылық деп те түсінуге болады. Ол кейде әлеуметтік жағдайы төмен жандарға көмектесумен, қайыр-садақа берумен де көрініс табады. Қазір біздің елімізде түрлі қайырымдылық қорлары ұйымдастырылған, қайырымдылық іс-шаралары өткізіліп тұрады.

Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігінен

А Мәтіннен басты ойды ашатын үш сөйлемді тауып жазыңдар.

Ә Мәтіндегі есімшелерді тауып, олардың сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

Б Мәтіннен күрделі етістіктерді тауып, талдаңдар.

2-тапсырма. Төмендегі етістіктерді өткен шақта жіктеп, оларға сөйлем құрап жазыңдар.

Тап, кет, сөйле, жаз, сөндір, бар, отыр, теп, бер.

3-тапсырма. Қайталауға арналған тапсырмаларға дұрыс жауап беріңдер.

1. Журнақ арқылы жасалған туынды етістікті анықтаңдар, сондай бес етістік табыңдар.

а) бер; ә) ойла; б) жаз; в) жүр; г) бар.

¹ Баулу – тәрбиелеу, үйрету.

² Мүсіркеушілік – есіркеушілік, аяушылық.

2. Негізгі етістікті белгілеп, қатарын 10 етістікке жеткізіндер.

а) көр ; ә) ойна ; б) ойла ; в) сула ; г) ақылдас.

3. Ненін жұрнағы екендігін анықтаңдар .

көсемше		-у	
етіс		-ған/-ген, -қан/-кен, -ар/-ер/-р, -атын/-етін, -йтын/-йтін	
есімше		-ып/-іп, -а/-е/-й, -ғалы/-гелі	
тұйық етістік		-ыс/-іс, -ын/-ін	

4. Күрделі етістікті сөйлемді табыңдар.

а) Сөз – өмірдің үлкен арқауы.

ә) Көз – қорқақ, қол – батыр.

б) Жарысқа қатысқан жігіт жеңіліп қалды.

в) Тіл қазынасы – ескі сөз.

г) Бұлақты жер – тұрақты жер.

5. Зат есімнен жасалған туынды етістікті тауып, қатарын толтырыңдар.

а) жазған; ә) басқар; б) жүрген; в) отырған; г) жатыр.

4-тапсырма. Сөйлемдерден етістіктерді тауып, оларды құрамына қарай талдаңдар.

1. Ұзын бойлы, әскери киімді, ақ сары кісі қақпа сыртындағы пар ат жеккен тарантасқа мінгізді де, «айда!» дегендей белгі берді (*Б.Тог.*). 2. Іңір¹ түсе қалып еді, құрық үстіне құрық жаудырып, жылқыны әлдеқайда қуып бара жатқандары естілді (*М.Ә.*). 3. Келген қонақтарды үлкен үйге кіргізді. 4. Құлазыған жазық далада аппақ қардан еш нәрсе көрінбейді. 5. Шөлдеп келген жауынгерлер суық қымыздан бір-бір жұтысты. 6. Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді (*Ғ.Мұс.*). 7. «Жігітектен отыз кісі хатқа тізіліпті» деген хабарды естігенде, Байдалы өз ауылына Базаралыны шақыртып алды (*М.Ә.*).

5-тапсырма. Жүсіпбек Аймауытовтың ойын өрбітіп, ана тілі туралы эссе жазыңдар.

Ана тілі – халық болып жасағаннан бергі жан дүниесінің айнасы һәм өсіп, өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі.

Жүсіпбек Аймауытов

¹ *Іңір* – күн батып, қараңғы түсе бастаған кез.

МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

5.1. МУЗЫКА – ЖҮРЕК ТІЛІ

Музыка – адамзаттың әмбебап тілі.

Г. Лонгфелло

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі айтылған ойды әрі қарай жалғастырып, өз ойымызды айту арқылы ой қорытындылай білуге үйренеміз;
- етістіктің көсемше тұлғасын, жасалу жолдарын түсінеміз;
- көсемше тұлғалы етістіктер қолданылған жұмбақтарды шешу арқылы логикамызды дамытамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Музыка – адам жанының үні

Адамдардың міндеті күнделікті өмір салтындағы басты саланың бірі рухани мәдениетті жетілдіру болса, соның бірі әрі бірегейі – музыка. Өзге өнер түрлеріне карағанда музыка өнері ертерек дамыған. Музыка өнерінің бір ерекшелігі сол, онымен дыбыс ырғағы арқылы адам өзінің ішкі жан дүниесін, көңіл күйін, сана-сезімін білдіре алады. Әуен арқылы адамдар ансаған арманын, қуанышы мен қайғысын, өмір сүрген қоғамын әнге қосып толғаған. Олар өздерін қоршаған табиғатты, оның өзен-көлін, орман-тоғайын, асқар таулары мен байтақ даласын жырға қосып, оның әсем көркінен рухани ләззат алған. Қазақ домбырасының қоңыр үні¹ мен кара өлені – осыған дәлел. Қай халықтың болмасын оның тарихи жағдайына, күнделікті өмір салтына, әдет-ғұрпына байланысты дамып жетілген музыка өнері болады. Сол сияқты қазақ халқының да өзіне тән ұлттық дәстүрлі музыка өнері бар. Музыка өнерінің негізін калаушылар, халық арасынан шыққан дарынды өнер иелері – композиторлар. Әр күйді шығарушы әуен иелері болады, бірақ та біз казір күйлерді

¹ *Қоңыр үн* – бірқалыпты ырғақпен айтылатын құлаққа жағымды үн.

«халық күйі» және «халық композиторларының күйі» деп екі топқа бөліп жүрміз. Оның себебі кейбір күйлер ғасырлар өтіп авторларының аты ұмыт болып, дарынды күйшілердің орындауы арқылы халық арасында әуені сақталғандықтан, ол бара-бара «халық күйі» болып аталып кеткен.

kazorta.org сайтынан

А Мәтінде айтылған «музыка – адам жанының үні» деген ойды қалай түсінесіңдер?

Ә Мәтінде айтылған «әр ұлттың өзінің төл музыкасы бар» деген ойды жалғастырып, пікірлеріңді ортаға салыңдар.

Б Мәтіндегі есімшеден жасалған етістіктерді тауып жазып, олардың қай шақта тұрғанын анықтаңдар.

ЕТІСТІКТІҢ КӨСЕМШЕ ТҰЛҒАСЫ

Іс-әрекеттің, қимылдың себебін, амалын көрсететін қосымша қимылды білдіретін етістіктің ерекше түрі **көсемше** деп аталады. Көсемше қайтіп? қалай? не істегелі? қашан? деген сұрақтарға жауап береді. Мысалы: *оқып түсіну, дауыстап оқу, күле сөйлеу, келе кірісу, амандасқалы келу, кеткелі жатыр* және т.б.

Көсемшенің де есімше тәрізді өзіне тән жұрнақтары бар. Көсемше етістік түрлеріне (негізгі және туынды) немесе етіс, болымсыз етістік тұлғаларына мына жұрнақтар жалғану арқылы жасалады:

1) *-а/-е/-й* жұрнағы арқылы іс-қимылдың осы шақта жасалып жатқанын білдіреді. Дауыссыз дыбысқа біткен сөздерге жуан буыннан кейін *-а*, жіңішке буыннан кейін *-е*, дауысты дыбысқа біткен етістікке *-й* жұрнақтары жалғанады: *жаз-а, күл-е, сөйле-й, қара-й* т.б.;

2) *-ып/-іп/-п* жұрнағы арқылы іс-қимылдың өткен шақта жасалғанын білдіреді. Дауыссыз дыбысқа біткен етістіктерге жуан буыннан кейін *-ып*, жіңішке буыннан кейін *-іп*, дауысты дыбысқа біткен етістікке *-п* жұрнақтары жалғанады: *жаз-ып, күл-іп, айт-ып, сөйле-п, қара-п* т.б.;

3) *-ғалы/-гелі, -қалы/-келі* жұрнақтары арқылы іс-қимылдың не өткен шақта орындалғанын, не келер шақта орындалатындығын білдіреді. Дауысты, үнді, ұяң дыбыстарға біткен етістіктерге жуан буыннан кейін *-ғалы*, жіңішке буыннан кейін *-гелі* жалғанады да, қатаң дыбыстарға біткен етістіктерге жуан буыннан кейін *-қалы*, жіңішке буыннан кейін *-келі* жалғанады: *жаз-ғалы, бер-гелі, қара-ғалы, сөйле-гелі, айт-қалы, кет-келі*;

4) *-ғанша/-генше, -қанша/-кенше* жұрнақтары алдыңғы етістікке жалғанып, екі іс-қимылдың арасындағы мезгілдік қатынасты білдіреді: *мен бар-ғанша, сен кел, ол кел-генше мен жұмысты бітіріп қояйын*;

5) *-майынша/-мейінше* алдыңғы етістікке жалғанып, қимылдың орындалу шартын білдіреді: *мен көр-мейінше сен құжаттарды жіберме*.

2-тапсырма. Ж.Аймауытовтың «Әнші» әңгімесінен үзіндіні оқыңдар.

Топ көргенде Әмірқан аруақтанып ¹, көтеріліп кетеді екен. Бұрынғы дауысы астар болмай қалды. Зал жаңғырып, күңгірлеп кетті.

Бір-бірін қнып кете алмай, мұратына жете алмай, қош айтысқан жарға ұқсап, жалғзынан айырылып, канатынан қайырылып, зарлаған бейне жанға ұқсап болмаса жылап егілген, көзден жасы төгілген, бейне бір қайғы-зарға ұқсап, өкінішті, өксікті, қасіретті, мұңды әнді сарнады. Жұрт төмен карап, әркім жүрегімен сырласқандай әншінің бітіргенін де сезбей қалды. Кенет тым-тырыс бола қалды да, шапалақ қайта соғылды. Қалғып кетіп оянған, қызықты тәтті түс көрген, қайтарам деп талпынған кісідей, жанға жаққан тәтті үннің кеткеніне өкініп, өршелене соғылды...

Есте сақтаңдар!

- Көсемше тұлғалы етістіктердің жіктелуі есімшенің жіктелуінен сәл өзгеше:
мен бара**МЫН**
барған**МЫН**
сен бара**СЫҢ**
барған**СЫҢ**
ол бара**ДЫ**
барған**□**

А Мәтіндегі көсемшелерді табыңдар.

3-тапсырма. Мәтіндегі көп нүктенің орнына көсемше жұрнақтарын қойып жазыңдар.

Музыка мәдениетте алғашқы орында тұр...ды. Пифагордың замандасы – Гермияндық Ласа алғашқы музыка туралы арнайы шығарманың авторы санал...ды. Грекиядағы музыкалық білім беру жүйесі тіпті VI ғасырдан бастап дәстүрлі бол... , сауат ашу дәрістерімен бірге тұр... он бес ғасырдың жүзі болды. Бұл беталыс ежелгі ойшылдардың мұрасында тұрақтылыққа айнал...ды және тұлғаны тәрбиелеуге қатысты мәселелерде бірге айтыл... , адам жанын тәрбиелеуге болысатын ғылымдардың қатарына кір...ді.

Ж.Нәжімеденов

4-тапсырма. Берілген тірек сөздерді қолдана отырып, көсемше жұрнақтарын жалғау арқылы сөйлем құраңдар.

Үлгі: Көркем үйірме, ұйымдастыру, шәкірттері, ән кеші, бейсенбі, күні.

Бейсенбі күні көркем үйірме шәкірттері ән кешін ұйымдастырады .

¹ Аруақтанып – рухтанып, жігерленіп.

1. Театр, оқушылар, сенбі күні, бару.
2. Ертең, көру, біз, «Аманат» фильмі.
3. Кітап, сыйлау, әже, балалар күні, маған, отыр.
4. Домбыра, Арман, апта, үйірме, қатысу, келесі.
5. Халық әні, Наурыз мерекесі, орындау, Әмина, жатыр екен.

5-тапсырма. Жұмбақтарды шешіңдер.

9. Бір нәрсе қараңғыда қаймалайды,
Азынаса көмейінде мал жылайды.
Құйрығын кара жерге тіреп алып,
Келеді баяғының әнін салып.
10. Қос қазық, екі желі, сегіз нөқта,
Сөйлейді шежіредей адам соқса.
Тағы да бір мінезі таңғажайып,
Еш уақытта сөйлемейді адам жоқта.
11. Саусақ батпас түтіктен
Сандуғаш құс сайрайды.

А Етістіктерді тауып, көсемше жұрнақтарын ажыратыңдар.

6-тапсырма. Көсемше жұрнақтарын қатыстыра отырып, мағынасы сәйкес сөздермен тіркестіріп жазыңдар.

Домбыра ...	жорғалап тұр
Сыбызғы ...	бұралып би билейді
Әнші ...	күніренеді
Қобыз ...	ән салады
Жетіген ...	күмбірлегелі тұр
Биші ...	сызылып сыр айтады

5.2. ӘН – ХАЛЫҚТЫҢ АЖАРЫ

Ел іші – өнер кеніші.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі ойды қорытындылап, өз ойларымызды ауызша еркін баяндауға дағдыланамыз;
- көсемшенің жіктелу ерекшелігін білетін боламыз;
- көсемшелердің жасалу жолдарын анықтауды үйренеміз;
- көсемшені қатыстырып өз бетімізше сөйлемдер құраймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Әдебиет – ақындар мен жазушылардың дәрегейіндегі ¹ дүние, ал музыка мәдениетін композиторлар жасайды. Қазақтың байырғы, көне халықтық музыкасын да жеке өнерпаздар дүниеге әкелген. Бірақ уақыт өте келе ән мен күйді туған халқына паш етуші авторлардың аты-жөндері ұмытылып, кәрі тарихтың жадынан есімдері өшіп қала берді. Тек XIX ғасырдан бастап халық жадында мәңгілік ұмытылмайтын ұлы таланттар шоғыры дүниеге келді. Атап айтқанда: Құрманғазы, Тәттімбет, Дәулеткерей, Қазанғап, Сайдалы Сары Тоқа, Ықылас, Абыл, Қыздарбек, Есір, Дайрабай, Құлшар, Дина, Мәмен, Боғда, Әбди, Сүгір, Сембек, Сейтек сынды саңлақтар халқымыздың күй өнерін кемелдендірсе, Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай, Балуан Шолақ, Мұхит, Жаяу Мұса, Естай, Жарылғапберді, Мұстафа Бүркітбайұлы, Құлтума, Әсет, Мәди, Ғазиз, Сары, Иманжүсіп, Шашубай, Берікбол Көпенұлы, Тәуке, Иса, Нартай, Кенен тәрізді өнерпаз композиторлар мәңгі тозбас һәм қайталанбас ғажайып ұлы ән дәстүрін дүниеге әкелді.

Жоғарыда аттары аталған «әнді ерттеп, күйді мінген кеменгерлердің» дарын қуаты мен талант тегеуріні ² халқымызды музыка мәдениеті аса кемел биікке көтерілген ұлттардың қатарынан лайықты орнын алдырды.

Е.Төлеутай

А Мәтінде берілген күйшілер мен әнші-сазгерлерді екі бағанға бөліп жазыңдар. Тізімді өздерің білетін әнші-күйшілермен толықтырыңдар.

Ә Мәтінде айтылған «халық өнерін жеке өнерпаздар тудырады» деген ойды жалғастырып, өз пікірлеріңді ортаға салыңдар.

Б Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Халық және өнерпаздар» тақырыбына эссе жазыңдар.

В Мәтіндегі көсемше мен есімшеден жасалған етістіктерді тауып, олардың қай шақта тұрғанын анықтаңдар.

КӨСЕМШЕНІҢ ЖІКТЕЛУІ

Көсемше есімше тәрізді көптік, септік, тәуелдік жалғауларын қабылдамайды, тек жіктік жалғауын ғана жалғайды. Сондықтан көсемшенің түрлену аймағы өте тар. Оның үстіне *-а/-е/-й* және *-ып/-іп/-п* тұлғалы көсемшелер ғана жіктеледі де, *-ғалы/-гелі, -қалы/-келі, -ғанша, -майынша* тұлғалы көсемшелер жіктелмейді.

¹ *Дәрегейі* – құзыры, білігі.

² *Тегеурін* – екпін, қарқын, пәрмен.

Көсемшенің жіктелуі**Жекеше**

I жақ (мен)	жаза-мын	сөйлей-мін	барып-пын	келіп-пін
II жақ (сен) (сіз)	жаза-сың жаза-сыз	сөйлей-сің сөйлей-сіз	барып-сың барып-сыз	келіп-сің келіп-сіз
III жақ (ол)	жаза-ды	сөйлей-ді	барып-ты	келіп-ті

Көпше

I жақ (біз)	жаза-мыз	сөйлей-міз	барып-пыз	келіп-піз
II жақ (сендер) (сіздер)	жаза-сыңдар жаза-сыздар	сөйлей-сіңдер сөйлей-сіздер	барып-сыңдар барып-сыздар	келіп-сіңдер келіп-сіздер
III жақ (олар)	жаза-ды	сөйлей-ді	барып-ты	келіп-ті

2-тапсырма. Сәкен Сейфуллиннің «Тау ішінде» өлеңін оқыңдар.

Мен келем тау ішінде түнделетіп,
Аймақты күнірентіп өлендетіп.
Астымда ақ боз атым сылаң қағып,
Жалтақтап құлақтарын елендетіп.

Ақ боз ат менің тұлпарым,
Шалқыған көңіл сұңқарым.
Көкірек керіп жұттым мен,
Ауаның жазғы жұпарын.
Ә-әй, сүмбіл шаш,
Тәтті-ай сөзің,
Қара көзің,
Білгейсің келгенімді жалғыз өзің.

Өн салдым есіп майда жаяулатып,
Ырғалтып, шырқап, толғап, баяулатып.
Толқынды мың құбылған әнімді естіп,
Тыңдарсың кірпік қақпай ояу жа тып.

А Өлең жолдарын аяқтап тұрған көсемшелерді тауып, көсемшенің жасалу жолын анықтаңдар.

Ә Жоғарыда берілген С.Сейфуллин өлеңінің мазмұнын талқылап, ойларыңды ортаға салыңдар.

3-тапсырма. Төменде берілген көсемшелерді жекеше, көпше түрде жіктеңдер.

Айтып, сұрай, келе, істей, ала.

4-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдердің жалғасын тауып, сәйкес көсемше жұрнақтарын қойып жазыңдар. Мақал-мәтелдердің ұйқасына мән беріңдер.

1. Ақты кара деменіз,
Кәріптің ақын	3. Білім алып құрасын,
Еңбек етіп
2. Ақылды адам ... ,
Қуатты адам сүрінбейді.	4. Тура сөйлейін десем,
Туғаныма

Керекті сөздер: сұрау, жемеу, жақпау, еріну.

5-тапсырма. Төмендегі тірек сөздерді қолдана отырып, көсемшені қатыстырып сөйлемдер құраңдар. Жіктік жалғауын дұрыс қойыңдар.

Үлгі: Мектеп қабырғасы, музыка, құру, ансамблін, Бақытжан Байқадамов, жүріп.

Бақытжан Байқадамов мектеп қабырғасында жүріп музыка ансамблін құрады.

1. Паш ету, «Дударай» әні, орыс, қазақ, пен, достығын.
2. Сүйгеніне, Естай әнші, арнап, «Қорлан» әнін, жазып.
3. Нотаға түсіру, А.В.Затаевич, ән, қазақ, 1000.
4. Біз, сабақ, күйшілер, ертеңгі, арнау, тақырыбына.
5. Айту, күйші, Тәттімбет, жайында, не.

6-тапсырма. Берілген етістіктердің ішінен көсемше тұлғалы етістікті тауып, ән мен музыка жайында сөйлем құраңдар.

Пайда болды, баурап алады, қанаты талмай, домбыра тартпайынша арта түседі, қызметке араласу, көңілі бөлінеді, еңбек сіңірген, көрсеткелі келді, жетістіктерге жетеді, оқыған, ән орындағанша.

5.3. МУЗЫКА БАҒЫТТАРЫ

Адамдарға музыканың барлық түрі қажет.

Д.Д.Шостакович

Бүгін сабақта:

- музыка жанрлары туралы мәлімет ала отырып, айтылған ойды қорытындылап, өз ойымызды еркін жеткізуге дағдыланамыз;
- көсемшенің сөйлемдегі қызметін түсінеміз;
- көсемшелерді қатыстырып сөйлем құрауға дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.**Музыка жанрлары**

Әрқилы кезендерде дүниенің төрт бұрышында музыканың түрлі жанрлары өмірге келді.

Музыкадағы джаз жанры ХХ ғасырдың басында Америка Құрама Штаттарының Жаңа Орлеан штатында туындады. Джазды Батыс Африка мен Еуропа музыкаларының қосындысы деп қарастыруға болады. Бұл – Америка құрлығының алғашқы төл туындысы. Онда саксофон, керней, тромбон, кларнет, пианино, гитара, контрабас, барабан сияқты музыкалық аспаптың алуан түрі қамтылды. Кейін пайда болған блюз және свинг сияқты джаз музыкасы да үлкен танымалдыққа ие болды.

Классикалық музыка, кантри музыкасы, діни әуендер, рок, поп, үнді классикалық музыкасы және электронды музыкалар да танымал музыка жанрларына жатады.

Осылардың арасында қазіргі кезде поп музыка мен электронды музыка көбірек сұранысқа ие. 1950 жылдары Солтүстік Америкадан бастау алған рок-н-ролл бағытына кейіннен «поп музыка» деген атау берілді.

Музыканың түрлі жанрлары әлемнің түкпір-түкпірінде өмір сүретін әртүрлі адамдардың шабыты мен қиялының нәтижесінде пайда болды. Бірақ музыка тілі ортақ. Қай жерде өмірге келгеніне қарамастан, біз оны тыңдап, ләззат аламыз.

«Музыка, би, драма» энциклопедиясынан

А Мәтінде айтылған джаз музыкасы туралы не білесіңдер? Ол барлық адамға ұнай ма? Сендерге қай жанрдағы музыка ұнайды? Ойларыңды ортаға салыңдар.

Ә Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Музыка жанрлары және әлем» тақырыбына эссе жазыңдар.

Б Мәтіндегі жіктік жалғауында тұрған көсемшелерді тауып, қай шақта тұрғанын анықтаңдар.

КӨСЕМШЕНІҢ ЖАЙ СӨЙЛЕМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Көсемше есімше тәрізді бес сөйлем мүшесінің де қызметін атқара алмайды, тек үш сөйлем мүшесінің қызметін атқарады.

1. Көсемше жіктеліп келіп баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: Жақсы жатырқамайды, аңқау аңдамайды, әңгүдік тыңдамайды (мақал). Сондай-ақ

көсемше тұлғалы етістік жіктелмей-ақ бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы қызметін де атқарады. Мысалы: *Жылқышы ұйықтап қалып, жылқы егінге түсіп кетінті.*

2. Көсемше қимылдың, іс-әрекеттің амалын, жай-күйін, мақсатын, себебін, мезгілін білдіріп, пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Ғылым таппай мақтанба, Орын таппай баптанба (Абай). Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі (мақал).*

3. Кейде көсемше тұлғалы етістік жіктеліп келген баяндауышпен, есімшеден болған анықтауышпен, септеліп келген есімшеден, тұйық етістіктен болған толықтауышпен бірыңғай мүше болып келіп те қызмет атқарады. Мысалы: *Мадақтап, асыра мақтап, қошеметтегенді ол ұнатпайды. Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын қоңыр жел қандай рақат! (М.Ә.)*

В Мәтіндегі қарамен берілген көсемше тұлғалы етістіктерді көшіріп жазып, қандай сөйлем мүшесі қызметін атқарып тұрғанын анықтаңдар.

2-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерден көсемшелерді тауып, сөйлемнің қай мүшесі екенін анықтаңдар.

Жаманның қолына бергенше,
Жаксының жолына бер.

Жаксының сөзі ақыл шақырады,
Жаманның сөзі ашу шақырады.

Көре-көре көсем боларсың,
Сөйлей-сөйлей шешен боларсың.

3-тапсырма. Берілген сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Синтаксистік талдау жасап, көсемше тұлғалы етістіктердің қай сөйлем мүшесі қызметін атқарып тұрғандығын анықтаңдар.

1. Нұраш жиналысқа кешікпей келді. 2. Баласы оқудан қайтқалы Дәурен екі мал сойды. 3. Самат таңертең келіп, кешке қайтты. 4. Төрде отырған жігіт жамбастап жата кетті. 5. Қал-жайыңызды білгелі келдік. 6. Мылжындап, малтып, мінгірлегенді місе тұтпайды. 7. Асқар суретке түсуге барғалы жатыр екен. 8. Ол ұрандап тұрып жылады, жылап тұрып күлді.

4-тапсырма. Төмендегі етістіктерге көсемше жұрнақтарын жалғай отырып, сөйлемде баяндауыш, пысықтауыш және толықтауыш қызметін атқаратындай етіп сөйлемдер құраңдар.

Көру, қалу, сызу, айту, табысу, санау.

А Көсемшеден қай сөйлем мүшесін жасау оңай, ал қай сөйлем мүшесін жасау қиын?

5-тапсырма. «Көзіңнің мөлдірін-ай» халық әнінің мәтінін тыңдаңдар.

А Ән мәтінінен алынған келесі үзіндідегі көсемшенің сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

... Осы әнге тамылжытып сала берем,
Көңілім сені ойлап бұзылғанда,
... Аулыңа алыс қалған қарай-қарай,
Қайырылып қаршығадай мойным талды.

6-тапсырма. 3 топқа бөлініп, берілген сөздерге сөзжұмбақ құрастырыңдар.

М
У
З
Ы
К
А

Д
О
М
Б
Ы
Р
А

Ж
А
Н
Р
Л
А
Р

Есте сақтаңдар!

- Көсемшелер тілімізде етістіктің шақ мағынасын береді. Сонымен қатар күрделі етістік жасау, пысықтауыш қызметін атқару, бірыңғай баяндауыш жасау және құрмалас сөйлемдерді сабақтастыру қызметтерін де атқарады.

5.4. МУЗЫКА АСПАПТАРЫ

Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді.

Г.Н.Потанин

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріп, айтылған ойды түсініп, қорытындылай білуге дағдыланамыз;
- тұйық етістіктің ережесімен танысамыз;
- сөйлем ішінен тұйық етістіктерді тауып, сөйлемдегі қызметін анықтай білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақта отыз бестен астам музыкалық аспап түрі бар. Олар: домбыра, кобыз, сыбызғы, дауылпаз, нарқобыз, шанқобыз, қылқобыз, желқобыз, асатаяқ, дабыл, данғыра, жетіген, шертер, адырна, сыбызғы, сазсырнай, сазген, коңырау және т.б.

Домбырамен немесе кобызбен орындалатын музыкалық пьесаны *күй* деп атайды. Дәстүр бойынша күй орындаушының суырыпсалма қиялынан туады. Қазіргі күнге жеткен ең ежелгі күйдің атасы – Қорқыт ата. Ол бұдан 1200 жыл бұрын дүниеге келген.

Атақты халық композиторларының бірі – Құрманғазы Сағырбаев. Ол алпыстан астам күй шығарған.

Аспапты музыкаға ең үлкен үлес қосқан – Тәттімбет Қазанғапұлы. Оның күйші-композитор ретінде данқы шыққан. Домбыраға тамаша күйлер шығарып әрі оны шебер орындауымен ерекшеленген.

Сармалай күйші сыбызғыға арналған классикалық күйлер шығарған әрі өте тамаша орындаған.

Композитор Ықылас Дүкенұлы кобыз классикасының дамуына үлкен ықпал жасаған.

А.Исанова

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақта қандай музыкалық аспап түрлері бар?
2. Күй дегеніміз не?
3. Ең алғашқы күйдің атасы кім? Қай ғасырда өмір сүрген?
4. Құрманғазы Сағырбаев қандай композитор?
5. Тәттімбет Қазанғапұлының музыкалық композицияны орындаудағы ерекшелігі қандай?
6. Сыбызғы мен кобызда кімдер күй орындаған?

Ә Мәтінде кездесетін музыкалық аспаптар туралы мәлімет жазып келіңдер.

Б Мәтіндегі көсемше тұлғалы етістіктерді табыңдар.

ТҰЙЫҚ ЕТІСТІК

Тұйық етістік – іс-қимылдың атауын білдіретін етістіктің ерекше түрі. Тұйық етістік барлық етістік негіздеріне, яғни түбір етістіктерге, етістерге және күрделі етістіктерге -у жұрнағының жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: жазу, айту, қабылдау, сұрыптау, бөгеу, шегелеу, бару, бармау т.б. Аталған етістіктер жазу, айту, қабылдау, сұрыптау, бөгеу, шегелеу, бару, бармау іс-әрекеттерінің қимылдың атын білдіріп, солардың атауы болып отыр. Сондықтан да тұйық етістік зат есім мәнінде жиі қолданылады.

Барлық етістікті қимыл деп бір сөзбен айтсақ, әрбір жеке қимылдың атын білдіретін етістердің атауыш түрі қазақ тілінде осы тұйық етістігі арқылы беріледі.

Тұйық етістік тұлғасындағы кейбір сөздер әрі етістік, әрі зат есім ұғымын білдіретін омоним сөздерге айналып кеткен. Мұндай сөздер мынадай топтарға бөлінеді:

1) үй бұйымдары мен құрал-саймандар: жасау (қызға жасалған дүние-мүлік), сабау (жүнді сабайтын құрал), бояу (бояғыш зат), көсеу (отты көсейтін құрал) және т.б.;

2) мекенжай атаулары: қыстау, жайлау, күзеу, бастау, асу және т.б.;

3) дерексіз ұғымды білдіретін зат есімдер: тілеу, оқу, тергеу, жоқтау, нұсқау және т.б.;

4) грамматикалық терминдерді білдіретін зат есімдер: үстеу, қалау рай және т.б.

В Мәтіннен тұйық етістіктен жасалған сөздерді табыңдар.

2-тапсырма. Төменде берілген сөздерге тұйық етістіктің жұрнағын жалғап жазыңдар.

Оқы, биле, кемі, баста, қос, тасы, сүрт, шыркат, алғыс ал, сатып бер, терге, қайтпа, сындыр, тоқтаттыр, қимылда, кенес, ашулан, кетіп қал, қанағаттандыр, тыңда, ұялып келме, қорқып қаш.

А Қай етістіктердің буын саны өсті? Неліктен? Сұраққа жауап беріңдер.

Ә Жасалған сөздердің қайсысы етістік те, зат есім де бола алады? Дәлелдендер. Мәселен, қосу дегеніміз – математикалық термин, сондықтан ол зат есім бола алады.

3-тапсырма. Абай атамыздың өлеңін оқып, тұйық етістікті табыңдар.

Жетіліп жаз жайлауға кана алмай жүр,
Күз күзеуде жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс қыстауың – қып-қызыл ол бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр.

А Өлеңді көшіріп жазыңдар. Өлеңдегі басқа қандай етістіктер тұйық етістік бола алады?

Ә Кім көп табады? *Жайлау, күзеу, қыстау* етістіктеріне есімшенің, көсемшенің жұрнағын жалғап жазып көріңдер. Қанша есімше мен көсемше шықты?

4-тапсырма. Мақал-мәтелдердегі тұйық етістіктерді теріп жазыңдар.

Істеу қиын, сынау оңай.	Кедейлік жаны тәтті жалқауға үйір,
Еріншекке «жок» сылтау.	Енбек ете білмейтін аңқауға үйір.
Ауруда шаншу жаман,	Халыққа қарсы жүру,
Сөзде қанқу жаман.	Ағысқа қарсы жүзу.

А Тұйық етістіктердің қайсысы етістік те, зат есім де бола алады? Өз дәлелдеріңді айтыңдар.

5-тапсырма. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» әні үзіндісінің ұйқасына мән беріңдер. Етістіктің қандай түрі кең қолданылған? Қалай ойлайсыңдар, ақын неге бұл етістіктің формасын көп қолданған? Бұл әнді Абайдың «Сегіз аяқ» әнімен салыстырып көріңдер.

Бұл ән –
Бұрынғы әннен өзгерек .
Бұған –
Ұйқасты өлең, сөз керек
Өзіне орайлы.

Денен –
Жан нұрлы болса жөнделмек,
Өлең –
Әнге өлшеп айтса өңделмек,
Ұйқасқа қолайлы...

Ауыр –
Осы әнге тауып сөз салмақ .
Тәуір,
Татымды ұйқас жиналмақ
Тереннен толғанып.

Сырын
Бұл әннің айтып қарайын,
Түрін
Сипаттап, тізіп санайын,
Өлең тап ойланып...

5.5. ДОМБЫРА – ҚАЗАҚТЫҢ РУХЫ

Нағыз қазақ – қазақ емес,
Нағыз қазақ – домбыра.

Қадыр Мырза Әлі

Бүгін сабақта:

- домбыра туралы мәлімет ала отырып, сұрақтарға жылдам әрі дұрыс жауап таба білуге дағдыланамыз;
- тұйық етістіктің түрленуін түсінеміз;
- сөйлем ішінен тұйық етістіктің қалай түрленгенін анықтай білуді үйренеміз;
- тұйық етістікті қатыстырып сөйлем құрауға машықтанамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Домбыра

Домбыра – қазақтың ең көп тараған ішекті, көп пернелі музыкалық көне аспабы. Дыбыс өткізгіштігі жоғары карағай, дыбыс жанғырту қасиеті күшті тұт, қатты жынысты үйенкі, емен секілді ағаштардан, негізінен, екі түрлі әдіспен құралып не ойылып жасалады. Сыртқы нұскасына, бөлшектеріне, ішек санына, дыбыс ауқымы мен ерекшеліктеріне қарай «үш ішекті», «кең шанақты», «желбезекті», «тұмар», «қуыс мойын», «қос мойын», «бүктемелі», «қос шанақты», «үшем» аталатын түрлері бар.

Домбыраның құрылыс бөліктері: басы, екі құлағы, пернелері, мойын, шанақ, бетқақпақ, ішек, ілгек; қосымша бөліктері: үш түрлі тиек, кемер ағаш, тұжым ағаш, бастырма, ойық, қалқа, түйме, өрнек, желкелік.

Ән, жыр айтуға арналған домбыраның пернелері 8-9, көп болғанда 14-15, күй тартуға арналғандарында перне саны жиырмадан асады. Ішек қағыстары да түрлі: сермеп ойнау, іліп ойнау, шертіп ойнау. Құлақ күйі әуен сазына сәйкес оң және теріс бұрау арқылы түсіріледі.

Ж.Кейкін

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Домбыраның қандай түрлері бар? Неге олай аталады?
2. Домбыраның құрылыс бөліктері қандай?
3. Домбыраның неше пернесі бар?

4. Домбыраның қандай ішек қағыстары бар?
5. Домбыра аспабы қандай ағаштардан әрі қалай жасалады?

Ә Халқымызда басқа қандай ұлттық аспаптар бар? Өткен сабақтан еске түсіріңдер.

Б Қадыр Мырза Әлінің домбыра туралы өлеңін оқып, «Домбыра – қазақтың рухы» тақырыбына эссе жазыңдар.

В Мәтіндегі тұйық етістіктерді табыңдар.

ТҰЙЫҚ ЕТІСТІКТІҢ ТҮРЛЕНУІ

Қазақ тілінде тұйық етістік зат есімдерше септеліп, тәуелденіп, көптеледі, алайда жіктелмейді. Тұйық етістікке көптік жалғауы жалғанса, одан кейін тәуелдік жалғауы жалғанып қолданылады.

Септелу үлгісі

Атау	бару	сөйлеу	айтуы	көрулері	келуім
Ілік	барудың	сөйлеудің	айтуының	көрулерінің	келуімнің
Барыс	баруға	сөйлеуге	айтуына	көрулеріне	келуіме
Табыс	баруды	сөйлеуді	айтуын	көрулерін	келуімді
Жатыс	баруда	сөйлеуде	айтуында	көрулерінде	келуімде
Шығыс	барудан	сөйлеуден	айтуынан	көрулерінен	келуімнен
Көмектес	барумен	сөйлеумен	айтуымен	көрулерімен	келуіммен

Тәуелдену үлгісі (жекеше)

	келу	бару
I жақ (менің)	келуім	баруым
II жақ (сенің) (сіздің)	келуің келуіңіз	баруың баруыңыз
III жақ (оның)	келуі	баруы

Көпше

	келу	бару
I жақ (біздің)	келуіміз	баруымыз
II жақ (сендердің) (сіздердің)	келулерің келулеріңіз	баруларың баруларыңыз
III жақ (олардың)	келулері	барулары

Көптелу үлгісі

Тұйық етістік	бару	келу	жүгіру	жарысу
Көпше түрі	барулар	келулер	жүгірулер	жарысулар

Тұйық етістік көптік жалғауының тек *-лар/-лер* жалғауын ғана қабылдайды.

2-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, тұйық етістіктерді табыңдар. Тұйық етістіктердің түрленуіне мән беріңдер.

Домбыраның пайда болуы

Аңыздардың бірінде домбырадағы жоғарғы тиектің қалай пайда болуы жайында айтылады. Жаумен шайқасып, одан соң алыс сапар шегіп, әбден қалжырап келе жатқан батыр жолшыбай¹ демалуға аялдайды. Сайдың ішіндегі саялы жерде жайғасып отырған соң талдан бір шыбық кесіп алып, оған жылқының қылын керіп байлайды да, дыбыс шығармақ болып көреді. Бірақ қолдан жасалған тым жұпыны аспаптан ешқандай үн шығуы мүмкін емес еді. Тым-тырыс, меніреу күйінде қала береді. Батыр оны жанына тастай салады да, өзі қисайып ұйықтауға кетеді. Ол жанындағы өзі жасаған аспаптан шығып жатқан дауыстан оянады. Қолына алып қараған батыр аспаптың мойын тұсынан тигтей ағаш тиекті көреді, оны әлдебіреу ішектің астынан келтіріп орнатып қойған екен. Батыр: «Е, бұл шайтанның ісі болуы мүмкін ғой», – деп ойлайды. Бәлкім, халық арасында жоғарғы тиекті «шайтан тиек» деп атауына осы оқиға себеп болған болар.

today.kz сайтынан

A Мәтінде қолданылған есімшенің түрлерін көрсетіңдер.

3-тапсырма. Мәтіндегі тұйық етістіктерді дұрыс түрлендіріп жазыңдар.

Домбырамен ән айту... жолы бөлек. Қазақтың әндеріндегі «Домбыра екі ішекті қолға алайын», «Домбыра – ер жігіттің қолғанаты» деген сөздер текке айтылмау... тиіс. Яғни, әннің домбырамен орындалу... әннің төресі екендігін білдіреді. Домбыраның екі және үш ішекті түрі сал-серілерде кенінен қолданыста болған. Арқа әншілерінде бұл аспап болмады деу... реті жоқ, әйткенмен екі ішекті домбыраның қолданылу... басым болды.

Т.Әсемқұлов

4-тапсырма. Төменде берілген тұйық етістіктерді түрлендіре отырып сөйлем құрап жазыңдар.

Шерту, үйрену, ойнау, байлау, күмбірлеу, күркіреу.

¹ *Жолшыбай* – жол бойы, жол-жөнекей.

А Жоғарыда берілген сөздерден екі сөзді таңдап алып, әуелі көптік жалғауын, кейін тәуелдік жалғауын жалғай отырып сөйлемдер құрап жазыңдар.

Ә Жоғарыдағы тұйық етістіктерді пайдалана отырып сөз тіркестерін жасаңдар. Мәселен: *күн күркіреу, күрмеп байлау* т.б.

5-тапсырма. «Домбыра туралы баллада» әнінің мәтінін тыңдап, етістіктерін теріп жазыңдар.

А Төменде аталған әннің үзіндісі берілген. Қарамен берілген етістіктерді тұйық етістік тұлғасына айналдырыңдар.

Домбыра бұл үнсіз қалып көрмеген,
Қуаныш та, қайғы-мұң да кермеген.
Үзіледі, үзіледі, үзіледі әуендер,
Ғашықтардың көз жасындай пернеден.

5.6. КҮЙ – ХАЛҚЫМЫЗДЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Қазақ өнеріндегі ең күрделісі, ең толғаулысы, ең сырлысы – күй өнері.

Мұхтар Әуезов

Бүгін сабақта:

- күй туралы мәлімет алып, сұрақтарға жауап беру арқылы өз бетімізше ой қорыта білуге дағдыланамыз;
- тұйық етістіктің емлесін түсінеміз;
- тұйық етістік жұрнағы жалғанған етістіктің мағынасын аша білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Күй – әуені белгілі бір сюжетке негізделген, домбыра, кобыз, сыбызғы сияқты аспаптарда орындалатын ұлттық музыка өнерінің көне жанры. Күй өнері – тек қазақ халқына ғана тән өнер түрі. Күй әр музыка аспабының мүмкіндігіне негізделген көркем ойлау жүйесінің көрінісін саз түрінде жеткізеді.

Домбыра аспабында орындалатын күйлер табиғатына қарай «төкпе күйлер» және «шертпе күйлер» деп бөлінеді.

Дәстүрлі таным-түсінік бойынша, күй – өткен өмірдің тілсіз шежіресі. «Күй түсінгенге – жыр, түсінбегенге – дыр» деп келетін халық

мәтелі осындай себептерден айтылса керек. Яғни, қазақтың бұрынғы дәстүрлі тыңдаушысы күйдің сарыны мен сазына ғана елтіп қоймаған, іштей сол әуеннің мәнін ашатын сөздің емеурін-ырғағын да тап басып тани білген. Кейбір күйшілердің күйдің басында ғана емес, керек жерінде күй әуенін кідірте тұрып, аңыздың желісін жалғастырып баяндап отыруы күйге ерекше тарихилық сипат береді. Сондықтан күйші өз елінің тарихынан хабары мол әрі өткені мен бүгінгіне терең талдау жасай алатын зерделі адам болды.

Этнографиялық энциклопедиядан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Күй дегеніміз не?
2. Күй қандай ұлттық аспаптарда ойналады?
3. Күйдің қандай түрлері бар?
4. «Күй – тарихи хабар» дегенді қалай түсінесіңдер?

Ә Қазақтың күй өнері туралы не білесіңдер? Күй өнері неге әлем бойынша тек қазақ халқына ғана тән?

Б Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Қазақтың ұлттық күй өнері» тақырыбына эссе жазыңдар.

В Мәтіндегі тұйық етістікті табыңдар.

ТҰЙЫҚ ЕТІСТІКТІҢ ЕМЛЕСІ

Жазу кезінде есте ұстайтын тұйық етістікке қатысты бірқатар емле ережелері бар.

1. Дауыссыз дыбыстарға аяқталған етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы дауысты болып жалғанады: *бар-у, қайт-у, көр-у, кел-у*. Дауысты дыбыстарға біткен етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы дауыссыз болып жалғанады: *ойна-у, сөйле-у, барма-у, келме-у, сана-у*.

2. Дауысты -ы/-і дыбыстарына аяқталған етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы жалғанғанда түбірдің соңындағы *ы, і* дыбыстары жазылмай -у дыбысының құрамына еніп кетеді де, ол (у) дауысты дыбыс болып есептеледі. Мысалы: *оқы + у – оқу, тасы + у – тасу, кемі + у – кему, ері + у – еру*.

3. Қатаң *п, қ, к* дыбыстарына аяқталған етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағы жалғанғанда түбір соңындағы *п* дыбысы *б* дыбысына, *қ, к* дыбыстары

ғ, ғ дыбыстарына айналады. Мысалы: *ақ + у – ағу, кеп + у – кебу, тап + у – табу, үк + у – үгу* т.б.

4. *И* дыбысына біткен етістікке *-у* жұрнағы жалғанғанда екі дыбыс *й + у*, яғни *ю* дыбысына айналып кетеді. Мысалы: *сый + у – сью, тый + у – тью* т.б.

2-тапсырма. Төменде берілген мақал-мәтелдерді толықтырыңдар.

Кетпен (шап) өлгем жоқ, Кемтаршылық көргем жоқ.	Балық жеген «Су, су!» дейді, Көлік айдаған «Ш...у, ш...у!» дейді.
Талаптыға нұр (жап).	Тауық құсқа (үш) жоқ, Там үйлерге (көш) жоқ.
Көпті жамандаған (Көму) калар.	Өнер (тап) – өрге (шап).
Балғын гүлде соя... жоқ, Қас сұлуда боя... жоқ.	Бұрау, бұраудың түбі – (сұра).
Жол мұраты – (жет).	

3-тапсырма. Төменде берілген сөздерді тұйық етістікке айналдырып жазыңдар.

Оқы, жап, сат, зерік, құлазы, сұрас, жық, күй, ой, үнде, тұр, жи, байы, жекі, көш, жақ, бер, ақ, шап, так, ұял, күй, жина.

А Тұйық етістікке айналғаннан кейін буын саны өзгере ме? Анықтаңдар.

4-тапсырма. Төменде берілген етістіктерден тұйық етістік жұрнағы жалғанған сөздерді бір бағанға, тұйық етістік жұрнағы жалғанбаған сөздерді бір бағанға теріп жазыңдар.

Талдау, тұмау, жылауық, жалқау, белбеу, ағызып-тамызу, бейімделу, жау, әперу, гүрілдеу, ажуа, бу, тулау, азын-аулақ, жу, ауру, жуу, бұзу, ку, бұзау, сұрау, оқу, қисаю, қуу, буу, ту, жеу, жылап-сықтау, егеу, бейнелеу.

А Етістік те, зат есім де болып тұрған сөздерді тауып, лексикалық мағынасын түсіндіріңдер.

5-тапсырма. Тұйық етістіктерді теріп жазып, түбірі мен қосымшаға ажыратыңдар.

1. Құмар ек кобызшыны қолкалауға, Жақсы едік жалынуға, аталауға. Қобыздан құздың күйін, мұздың күйін, Құмартып келуші едік біз тыңдауға (*ІЖ*). 2. Бекет күшті жарқылдан кейін шаңқ

ететін ашы күркіреуден сескеніп, құнысып ¹ бұға түскен (P.T.).
 3. Қалжың бір басқа, қағыту бір басқа. Өмір бойы кате ісімді
 кешірумен келесің (З.Қ.). 4. Болмысынан тыс ебелектеудің барлығы
 жарға жығар жалған (О.Б.). 5. Сол бір баққа көрік беріп, сен
 құлпырып сайраушы ең, Құлпырғанын қызық көріп, мен құбылып
 сайраушы ем (Қ.А.).

6-тапсырма. «Дайдидау» әнінің мәтінін тыңдап, ән туралы ойларыңды айтып беріңдер.

А Тұйық етістіктерді теріп жазыңдар.

5.7. МУЗЫКА ӨНЕРІНІҢ МАЙТАЛМАНДАРЫ

Музыканы халық тудырады, ал суреткерлер оны тек музыкалық аспаптармен орындауға бейімдейді.

М.И.Глинка

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру арқылы айтылған ойды қорытындылай білуге дағдыланамыз;
- етістіктің сөйлемдегі қызметін түсінеміз;
- өлеңдегі айтылған ойды өз сөздерімізбен айтып беруге дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Парижде өткен ЭКСПО көрмесіне қатысқан тұңғыш қазақ

Париж аспаны астында қазақ әнін әуелетіп, төрткіл дүниенің өнер сарапшыларын тамсантқан Әміре Қашаубаев өмірден озғалы 82 жыл өтіпті (1888–1934).

Ол 1925 жылы Франция астанасында болған сонау әлемдік көрмеде «Балқадішша», «Ағаш аяқ», «Жалғыз арша», «Қос балапан», «Қанапия», «Үш дос» сияқты әндерді орындап, екінші бәйге алады. Сол сапар «Париж апталығы» газеті мен «Ле мюзикаль» журналы өңіріне күміс медаль

¹ Құнысу – денені тік ұстамай бүкірею, бүкшію.

таққан қазақ дүлдүлінің сирек ұшырасатын талант екенін тамсана жазған екен. Сондай-ақ 1927 жылы Германияның Майндағы Франкфурт қаласында өткен Халықаралық музыкалық байқауда қазақтың халық әндерін шырқаған жезтаңдай әншінің өнерін ірі мәдениет өкілдері Ромен Роллан, Анри Барбюс сынды майталмандар аса жоғары бағалаған.

«Қазақ үні» газетінен

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақтың белгілі әншісі Әміре Қашаубаев қай жылдары өмір сүрген?
2. ЭКСПО дегеніміз не? Астанадағы «ЭКСПО-2017» көрмесі жайлы не ойлайсыңдар?
3. Әміре Қашаубаев Франция астанасында қандай әндерді орындады?
4. Еуропа жұртшылығы қазақ әншісі жайында қандай пікірде болды?
5. «Балқадмша» кімнің әні?
6. Мәтін қай жылы жазылған?

Ә Қазақтың атын әлемге танытқан қандай өзге әншілерді, музыкалық ұжымдарды білесіңдер?

Б Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Әнші Әміре» тақырыбына эссе жазыңдар.

В Мәтіндегі көсемше, есімше формаларына мән бере отырып, оқиғаның қай шақта орын алғанын анықтаңдар.

ЕТІСТІКТІҢ СӨЙЛЕМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Етістік тұлғасы мен мәтіндегі мағынасын өзгерту арқылы барлық сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады.

1. Етістіктер жіктеліп келіп баяндауыш болады. Мысалы: *Жартаққа бардым, күнде айғай салдым!* (Абай.)

Тұйық етістік жатыс септігінде немесе басқа тұлғаларсыз-ақ сөйлемнің баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Қонақтар көрмені көруде.*

2. Етістік есімше мен тұйық етістіктің атау септігінде тұрып бастауыш болады. Мысалы: *Көрмес – түйені де көрмес (мәтел). Іздеген жетер мұратқа (мақал). Оқу – білім бұлағы (мақал).*

3. Етістік есімше не тұйық етістік тұлғаларында септеліп келіп, атау мен іліктен басқа септіктерде толықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Ұстаздық қылған жалықпас, үйретуден балаға. Білгенге маржан, білмеске арзан.*

4. Етістік есімше тұлғасында немесе ілік септігіндегі тұйық етістік зат есімдермен тіркесіп, анықтауыш қызметін де атқарады. Мысалы: *Өсер елдің жігіті бірін-бірі «батыр» дейді (мақал). Ақыл – тозбайтын тон, білім – таусылмайтын кен (мақал).*

5. Етістік көсемше тұлғасында келіп, қимылдың амалын, себебін, мақсатын білдіріп, сөйлемде пысықтауыш болады. Мысалы: *Ақырындап атты алтын таң (Қ.Аманжолов). Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын біле тұра тексермедім (Абай).*

6. Тұйық етістік септеліп (барыс, жатыс, шығыс, көмектес), кейбір шылаулармен тіркесіп келіп сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Сауысқанның тамағы шоқуменен табылар (Ы.А.). Оқу үшін осында кел.*

Г Мәтіндегі баяндауыш қызметінде жұмсалған етістіктерді белгілеңдер.

2-тапсырма. Төмендегі Абай атамыздың ән өнері туралы айтқан ойларын түсініп оқып, мағынасын ашыңдар.

1. Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Оның тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар...
...Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар...
...Мұнмен шыққан, оралған тәтті күйге,
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?..
2. Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы...

А Есімшенің қандай сөйлем қызметін атқарып тұрғанын анықтаңдар.

Ә «Әннің де естісі бар, есері бар» деген ойдың мағынасын ашып, өз ойларыңды ортаға салыңдар.

3-тапсырма. Төменде Тәттімбет күйші туралы мағлұмат берілген. Мәтінді оқып, деректерді есте сақтаңдар.

Тәттімбет Қазанғапұлы – Қазақстанның орталық, шығыс, оңтүстік өңіріне кең тараған қоныр күйлер мен бойлауық күйлерді шығарушы күйші-композиторлардың ең дарындыларының бірі. Тәттімбет өз кезінде ел ісіне араласқан, өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу лауазымды азаматы болған. **II Александр патшанын таққа отыру тойына барған.** Тәттімбет, ең алдымен, дәулескер күйші. Ол домбырада он бұрау, теріс бұрау, шалыс бұрау, калыс бұрау, қосақ бұрау (тел бұрау) күйлерін шығарған. «Тәттімбет шығармашылығы қазақтың музыка тарихында ерекше орын алады. Қанша уақыт өтсе де, қанша ғасыр артта қалса да, оның

әсем күйлері талай буынның рухани азығы болады», – деп жазды академик Ахмет Жұбанов.

«Қазақстан композиторлары» кітабынан

А Қарамен берілген сөйлемді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар. Етістіктердің сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

Ә Мәтіндегі оң бұрау, теріс бұрау, шалыс бұрау, қалыс бұрау, қосақ бұрау, тел бұрау тәрізді тіркестер етістік пе әлде зат есім бе? Қалай ойлайсыңдар?

4-тапсырма. Етістіктерден бастауыш, баяндауыш, толықтауыш, пысықтауыш, анықтауыш қызметін атқаратын сөйлемдер құрап жазыңдар.

Сөйлепті, су ішу, қалдырған екен, амандасқалы жатыр, жігерленген, көруден, жүгіру.

5-тапсырма. Ілияс Жансүгіровтің «Күйші» поэмасынан үзіндіні оқыңдар.

Келгенде осы араға қиял мұқап,
Жүйрік ой тоқырады жарға тақап.
Қаңғыбас қиялға ерген адасқан күй,
Сүмендеп балдырғандай қакты шоқақ...

Төпелеп тағы шапты дүбірлетіп,
Ақсады тойтырақтап, кібірлетіп.
Түсінген күй тіліне ханшайым,
«Қой, күйшім, жетер!» деді жымың етіп...

А Үзіндіде етістіктің қай формасы жиі қолданылған? Неге автор етістіктің осы түрін қолданып отыр деп ойлайсыңдар?

Ә Өлең жолдарын сөйлемдерге айналдырып жазыңдар. Ондағы етістіктердің сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

5.8. МУЗЫКА – ӘЛЕМДІ БІРІКТІРУШІ КҮШ

Музыканың сұлулығы оның жеңілдігі мен табиғилығында.

П.И.Чайковский

Бүгін сабақта:

- музыка туралы ұлы тұлғалардың пікірлерін біліп, білімдерімізді кеңейтіп, ойтолғау жазуға дағдыланамыз;
- сөйлемдегі етістіктердің тұлғасын ажырата білуге үйренеміз;
- сөйлемнен етістіктердің есімше немесе көсемше тұлғаларын ажыратуды үйреніп, жалпы етістікті қайталаймыз.

1-тапсырма. Төменде танымал тұлғалардың музыка өнері туралы пікірлері берілген. Мұқият оқып шығындар.

Музыканың үш түрі бар. Біріншісі жай ғана рақат сезімін туғызады, екіншісі құмарлықты, ынтықтықты білдіреді, үшіншісі біздің қиялымызға бағытталады. Жағымды сезім оятатын музыка демалыс үшін қолданылады, ол бізді жақсы тынықтырады.

Әл-Фараби

Музыка адам жанын жарқындатып, жалындатуға тиіс.

Л.Бетховен

Музыка тамшы сияқты, там-тұмдап жүрекке енеді де, жанды желпіндіреді.

Р.Роллан

А Пікірлерден етістіктерді тауып, түбір мен қосымшаға ажыратындар.

Ә Мәтіндегі етістіктерді пайдаланып, «Музыка әлемі» тақырыбына шағын ойтолғау жазындар.

2-тапсырма. Төменде 1931 жылы жазылған мәтін берілген. Мәтінді түсініп оқып, идеясын ашындар.

Біздің ән-күй – тың жанды нәрсе. Ән-күй өнері білімді, тәжірибені тексеруді керек қылады. Әсіресе әр ұлттың өз маманын керек қылады. Біз тек осы мәселені қозғаудың керектігін, ән-күй жасаудың, ән-күй иелерін шығарудың керектігіне пікір алысуды қолға алудың мезгілі жеткендігін айтпақшымыз. Сондықтан ән-күй туралы тешілеп тігісін сөге айтпай, әр жерін түрткілей, тұспалдай тартпақпыз. Көктеп өтпекпіз және осы жолы күйден әнді айырып алып, соны ғана айтпақшымыз.

Әнді айтқанда, әзірге бізде үлгілі ән, өнерлі ән, жаңа ән жоқ. Қолдағы бар мәзіріміз – елдікі. Ендеше біздің сөзіміздің басы ел әнінен басталады. Ел әндері қандай, қалай туған, осы күнде не күйде, осы күнгі жұртшылыққа жанаса ма, заманға үйлесе ме, келешегі бар ма, осыны жұрт алдына салмақпыз.

el.kz сайтынан

А Мәтінде етістіктің қай түрі жиі қолданылған?

Ә Мәтіндегі есімше тұлғалы етістіктерді көшіріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Мәтінде айтылғандай, музыка өнерін зерттеп, зерделейтін кәсіби мамандардың аздығы қазіргі қазақ қоғамында да белең алып отыр ма? Аталған мәселеге пікірталас ұйымдастырындар.

3-тапсырма. Берілген мақал-мәтелдерді көшіріп жазып, есімше мен көсемшенің жұрнақтарын анықтаңдар.

Ақыл көпке жеткізер,
Өнер көкке жеткізер.

Саусағы ұзын биші болар,
Құлағы үлкен күйші болар.

Өнерлі өрге жүзеді .

Бак ауысады, ырыс жұғысады.

Өнер білсең, өлмейсің.

Алтынды ала білген бөле де біледі.

4-тапсырма. Берілген тірек сөздерді қолдана отырып сөйлем құраңдар.

1. Жаз, Астана, ендігі, бару. 2. Үй тапсырмасы, мен, жасау, сенбі күні. 3. Апта, жиналыс уақыты, өзгеру, келесі. 4. Бұл кітапты, оқу, демалыста, сен. 5. Қазақстан, жеңіске жету, футбол, тағы да, команда. 6. Базар, ертен, аралау, бару, әпкем. 7. Жаңбырлы, жаз, суық, болу. 8. Кітап дүкені, таба алу, Әліхан?

A Құрған сөйлемдеріңе синтаксистік талдау жасаңдар. Етістіктің баяндауыш қызметі туралы баяндаңдар.

5-тапсырма. Берілген етістіктердің тұлғасын өзгертіп, сәйкес сөйлемге қойып жазыңдар.

1. Жатқа сырынды айтпа, түбіне 2. Сөз жүйесін тапса, мал несін 3. Көре-көре көсем ... , сөйлей-сөйлей шешен 4. Ат ерінді ... , ер мұрынды 5. Жақсы жерге жатса, жақсы-жақсы 6. Ұялақ сыбағасынан 7. Әркім өз ойынан 8. Сендер әнді

Керекті сөздер: табу, түс көру, жету, болу, жаттап айту, келу, құр калу, хабар беру.

A Мақал-мәтелдердің көпшілігі етістіктің қай түрінен жасалған? Неліктен етістіктің дәл осы формасы мақал-мәтелдерде жиі кездеседі? Қалай ойлайсыңдар?

6-тапсырма. Берілген сөздермен сөзжұмбақ құрастырыңдар.

Е	Т	Т	С	Т	Т	К	
---	---	---	---	---	---	---	--

К	Ө	С	Е	М	Ш	Е	
---	---	---	---	---	---	---	--

7-тапсырма. Халел Досмұхамедұлының ұлағат сөзін талдап, ойларыңды ортаға салыңдар.

Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – сүйініш; ана тілін білмей тұрып, бөтенше сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып, жат тілге еліктей беру – зор қате.

Халел Досмұхамедұлы

6-бөлім

ҒАЛАМТОР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

- ◆ Шақ ұғымы. Шақ туралы түсінік
- ◆ Осы шақ. Түрлері. Нақ осы шақ
- ◆ Ауыспалы осы шақ
- ◆ Келер шақ. Түрлері. Болжалды келер шақ
- ◆ Мақсатты келер шақ
- ◆ Ауыспалы келер шақ
- ◆ Өткен шақ. Түрлері. Жедел өткен шақ
- ◆ Бұрынғы өткен шақ
- ◆ Ауыспалы өткен шақ

7-бөлім

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ

- ◆ Етістік райлары. Рай туралы түсінік. Ашық рай
- ◆ Бұйрық рай
- ◆ Бұйрық райдың жіктелуі
- ◆ Шартты рай
- ◆ Қалау рай

8-бөлім

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ. ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

- ◆ Еліктеу сөздер
- ◆ Еліктеуіш сөздер
- ◆ Бейнелеуіш сөздер
- ◆ Еліктеу сөздердің сөйлемдегі қызметі
- ◆ Шылау сөздер
- ◆ Шылау түрлері. Септеулік шылаулар: атау септік шылаулары
- ◆ Септеулік шылаулар: барыс, шығыс, көмектес септіктерінің шылаулары
- ◆ Жалғаулық шылаулар: ыңғайлас және қарсылықты түрлері
- ◆ Жалғаулық шылаулар: талғаулықты, себеп-салдарлық, шарттық
- ◆ Демеулік шылаулар

ҒАЛАМТОР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

6.1. БҮКІЛӘЛЕМДІК ЖЕЛІ – ҒАЛАМТОР

Көзді ашып-жұмғанша,
Айшылық алыс жерлерден
Жылдам хабар алғызды.

Ыбырай Алтынсарин

Бүгін сабақта:

- мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беру арқылы өз ойларымызды тиянақты жеткізе білетін боламыз;
- шақ туралы түсінік аламыз;
- ғаламтордың пайдасы мен зияны туралы ойымызды ортаға салып, талқылаймыз;
- өз бетімізше сөйлем құрап, шақтық мағынаны ажырата білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ғаламтор тарихы

Біздің күнделікті өмірімізге байланысты ақпараттарды алудағы маңызды құралдың бірі – ғаламтор (интернет).

1957 жылы Кеңес Одағы Жердің жасанды серігін ұшырып, ғарыштық кеністікте бірқатар алға шыққан болатын. Бұл өз кезегінде АҚШ-та біршама аландатушылық тудырып, АҚШ Қорғаныс министрлігі ақпаратты тасымалдаудың сенімді жүйесін құру туралы шешім қабылдады. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін АҚШ-тың алдыңғы қатарлы жобаларды зерттеу агенттігі компьютерлік желі құруды ұсынды. Бұл желіні құру ісі Лос-Анджелестегі Калифорния университеті, Стэнфорд зерттеу орталығы, Юта штатының университеті және Санта-Барбара қаласындағы Калифорния штатының университеттеріне тапсырылды. Компьютерлік желі «ARPANET» деп аталып, 1969 жылы аталған төрт

ғылым орталықтарын біріктірді. Барлық жұмысты АҚШ Қорғаныс министрлігі қаржыландырып отырды. «ARPANET» желісінің даму қарқыны өте жылдам болды, оны әртүрлі ғылым саласындағы зерттеуші ғалымдар да кеңінен қолдана бастады.

«ARPANET» желісінің алғашқы сервері 1969 жылдың 1 қыркүйегінде Лос-Анджелестегі Калифорния университетінде орнатылды. Сервер ретінде орнатылған «Honeywell 516» компьютерінің оперативті жад көлемі небәрі 12 Кб болатын.

1971 жылы желі арқылы электронды пошта әртүрлі хабарламалар жіберуге мүмкіндік беретін алғашқы компьютерлік бағдарлама жасалып, кеңінен тарала бастады.

talimger.kz сайтынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Ғаламтор дегеніміз не?
2. 1957 жылы қандай оқиға болды?
3. АҚШ мемлекеті қандай әрекет жасады?
4. Компьютерлік желіні құру жұмыстары қай ғылыми ұжымдарға тапсырылды?
5. «ARPANET» деген не?
6. 1971 жылы қандай оқиға орын алды?

Ә Ғаламтордың пайдасы мен зияны туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

Б «Ғаламтор және әлем» тақырыбына эссе жазыңдар.

В Мәтіндегі есімшеден жасалған етістіктерді табыңдар.

ШАҚ ҰҒЫМЫ. ШАҚ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Шақ белгілі бір әрекетті немесе қалыпты көрсетеді. Мысалы: *Екінші дүниежүзілік соғыс 1945 жылы аяқталды. Арман мектепті былтыр бітірді. Ертең ата-аналар жиналысы болады.*

Бірінші сөйлемде Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталу шағы нақты сан есім арқылы белгіленсе, екінші, үшінші сөйлемдерде Арманның мектепті бітіруі, ата-аналар жиналысының болуы мезгіл үстеулері арқылы (былтыр, ертең) нақты көрсетілген.

Етістіктің шақ формалары сөйлеу кезінен бұрын, сөйлеу кезінен кейін және сөйлеу кезінде болған қимылдың, оқиғаның уақытын жалпы түрде көрсетеді.

Шақ формалары қимылдың, оқиғаның дәл өту мезгілін сөйлемде нақты түрде мезгіл үстеулерімен және сан есімдермен тіркесу арқылы ғана білдіре алады.

Қазақ тілінде шақтың үш түрі бар: *осы шақ, келер шақ және өткен шақ.*

Г Мәтінде сипатталған оқиға қай шаққа тән? Есімше, көсемше тақырыптарын өткен кездегі білімдеріңді қолданыңдар.

2-тапсырма. Төмендегі мәтінді мұқият оқып шығыңдар.

Ғаламтор... Ескі мен жаңаның, өткен мен болашақтың, қатыгездік пен мейірімділіктің, бар мен жоқтың мидай араласқан ортасы. Өз қасыңдағы оқиғаға, іске, түрлі тағдырға назар салмауың мүмкін, бірақ өзге қырдағы қилы тағдырға көз саласың. Ең бастысы, қандай ақпарат оқысаң да, соған сай жауап қалдыруына, пікір білдіруге құқың бар. Саясаттанушы, мәдениеттанушы, болмаса философ, яки әлдебір саланың ғалымы болуың шарт емес. Көзқарасың өзіңе, жаз, қалдыр, шамына ти, сына, міне, алғыс айт – ерік алдындағы компьютердің пернетақтасына басылған саусақтарыңда.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінде қандай мәселе көтеріліп отыр? Өз ойларыңды айтыңдар. Мәтінде сипатталған құбылыстар саған таныс па?

Ә Мәтінде қолданылған уақытты білдіретін сөздерге мән бере отырып, әрекеттің қай шақта тұрғандығын анықтаңдар.

Б Мәтіндегі етістіктерді көшіріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Берілген уақыт көрсеткіштері мен етістіктерді пайдаланып сөйлемдер құраңдар.

ертеде, өмір сүру	алдағы, орындау
ол күні, айту	биыл, бастау
жаз, бару	былтыр, шығу
жақында, жайғасу	

4-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерді өткен шақ, келер шақ, осы шаққа бөліп жазыңдар.

1. Трактор жаңа ғана жер жырты.
2. Қазақстан өткен ғасырдың 90-жылдарында өз тәуелсіздігін жариялады.
3. Кеше кешке Нұрлан хат жазып кетті.
4. Ертең сабақ айтамыз.
5. Қазіргі уақытта ғаламтор желісі бүкіл әлемге тараған.
6. Содан бері ол келмеді.
7. Мал өріске жайылуға шықты.

8. Мал жайлаудан күзде түседі.
9. Келесі айда қазақ тілінен ашық сабақ болады.
10. Соңыра қарап шығамын.

5-тапсырма. Абайдың «Көзімнің қарасы» өлеңінен үзіндіні тыңдаңдар. Онда автордың қай шақты баяндап отырғанын анықтаңдар.

6.2. ҒАЛАМТОРДЫҢ ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

Кезінде адам қалада өмір сүретін,
енді ғаламторда...

«Әлеуметтік желі» фильмінен үзінді

Бүгін сабақта:

- ғаламтордың пайдасы туралы ақпарат ала отырып, өз ойларымызды ашық жеткізе білуге, пікірталасқа түсуге дағдыланамыз;
- осы шақтың ережесімен танысамыз;
- сөйлемдер арасынан осы шақта тұрған сөйлемдерді ажырата білуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ғаламтор желісінің пайдасы өте көп. Себебі өмірдің кез келген саласына қажетті ақпаратты жылдам алуға, басқа қолданушылармен ақпарат алмасу мүмкіндігіне ие боласың. Ақпаратты алу немесе беруде белгілі уақытқа тәуелді болмайсың, керек уақытыңда қарауға, жіберуге болады. Ғаламторда ұзақ уақыт отыру, басқа да зияны туралы айтсақ, ол адамның өзіне байланысты. **Ол өзіне-өзі кесте қоюы керек.** Белгілі бір уақыт мөлшерінде отыру, қажетсіз ақпараттарды карамау тәрізді өзіне шектеу қойған жағдайда адамға зияны аз болады. Әрине, кез келген дүниені шектеусіз пайдаланса, оның зияны да шектеусіз. Мысалы: тамақтың өзін қалыптан көп ішу, кітапты өте көп уақыт көз алмай оқу, көп ұйықтау және т.б. Сондықтан ғаламтордың тек жақсы жақтарын пайдаланған жөн.

Өркеннет өркен жайған бүгінгі өскелең дәуірдегі өрелі жаңалықтардың бірі, тіпті бірі болғанда бірегейі – ғаламтор техникасы. **Қазіргі таңда осы техника біздің күллі тұрмыс-тіршілігімізге дендеп енді.** Сан алуан қызмет өтеу түрлерінің әрі тез, әрі өнімді, әрі икемді

жүруін компьютерсіз, компьютерлер өзара тұтасқан ғаламторсыз көз алдымызға елестету қиын. Әлемді дүр сілкіндірген ғаламдану үрдісінің өзі – ақпарат технологиясы, яғни ғаламтор арқылы жүріп жатқан ықпалы күшті үлкен құбылыс.

talinger.kz сайтынан

А «Ғаламтордың пайдасы мен зияны» тақырыбына эссе жазындар.

Ә Мәтіндегі етістіктерді тауып, оларға морфологиялық талдау жасаңдар.

ОСЫ ШАҚ. ТҮРЛЕРІ

Осы шақ – сөйлеу кезінде болып жатқан қимылды білдіретін етістіктің тұлғасы. Осы шақ: 1) сөйлеп тұрған кездегі іс-әрекеттерді білдіреді: *трактор жер жыртып жүр, Ерасыл сабағын қарап отыр*; 2) әрдайым қайталанып тұратын дағдылы іс-әрекеттерді көрсетеді: *трактор жер жыртады, Ерасыл сабағын қарап тұрады*. Мұндағы *жыртып жүр, қарап отыр* етістіктері – сөйлеп тұрған сәттегі қимылдар.

Осы шақтың екі түрі бар: *нақ осы шақ және ауыспалы осы шақ*.

НАҚ ОСЫ ШАҚ

Нақ осы шақ қимылдың іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтте істеліп, болып жатқанын білдіреді. Нақ осы шақ етістіктің құрамына қарай *жалаң және күрделі* болып екіге бөлінеді.

1. Нақ осы шақтың жалаң түрі *отыр, тұр, жатыр, жүр* деген етістіктердің жіктелуі арқылы жасалады. Бұл 4 етістік *қалып етістіктері* деп аталады.

Қалып етістіктердің жіктелуі

Жақ	Отыр	Тұр	Жүр	Жатыр
I	отырмын	тұрмын	жүрмін	жатырмын
II	отырсың	тұрсың	жүрсің	жатырсың
III	отырсыз	тұрсыз	жүрсіз	жатырсыз
	отыр	тұр	жүр	жатыр
I	отырмыз	тұрмыз	жүрміз	жатырмыз
II	отырсыңдар	тұрсыңдар	жүрсіңдер	жатырсыңдар
	отырсыздар	тұрсыздар	жүрсіздер	жатырсыздар
III	отыр	тұр	жүр	жатыр

2. Нақ осы шақтың күрделі түрі етістіктің *-ып (-іп, -п)* және *-а (-е, -й)* тұлғалы көсемше түрі мен *отыр, тұр, жүр, жатыр* деген қалып етістіктерінің көмекші етістік мәндес тіркесінен жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы көмекші етістіктердің (отыр, тұр, жүр, жатыр) жіктелуі арқылы шақтық мағына беріледі. Мысалы: *Мен оқып отырмын. Сен ойнап жүрсің. Оқушы кітап оқып тұр.*

Б Мәтіндегі қарамен берілген сөйлемдерді нақ осы шаққа айналдырыңдар.

Үлгі: Ғаламтор желісінің пайдасы өте көп болып отыр.

2-тапсырма. Ә.Кекілбаев шығармаларынан алынған сөйлемдердегі нақ осы шақ тұлғасында қолданылған етістіктерді табыңдар.

1. Адамдар мен түйелер міз бакпай, сап түзеп тізіліп тұр.
2. Ертең күзде Хиуаға жылқы сатуға жүргелі отырмын.
3. Орнынан ыршып атып тұрды.
4. Өз ақылы өзіне зекіп тұр.
5. Мейман сол баяғы сұлқ қалпы үнсіз жатыр.
6. Су бойының қалың жалбызын ¹ дар-дар жыртып бір құла ат жүр.
7. Шеке тамыры әдеттегідей білемденіп тұр.
8. Тайқазандарда бұрк-бұрк күрт қайнап, орта қазандарда буы бұрқырап ірімшік пісіп жатыр.

3-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерге сәйкес қалып етістіктерін қойып, жіктік жалғауын дұрыс жалғап жазыңдар.

1. Балалар ғаламторды актарып
2. Ғаламтор бүкіл әлемді жаулап
3. Ғаламторға кіру үшін компьютерде
4. Қазіргі таңда ғаламтор әлемдік қауымдастықтың негізгі ақпараттық құралына айналып
5. Қазіргі тұста біз дәстүрлі тәсіл мен электронды техника өзара тоғысқан тоғыспалы дәуірде
6. Бұны ойланып-толғанып, уақыт ұттырып
7. Сен уикипедияның орнына энциклопедияны оқып
8. Балалар ғаламтордың құрбанына айналып
9. Алдымен денсаулықты сақтауымыз керек деп

А Уикипедия дегеніміз не? Уикипедияны қараған дұрыс па, энциклопедияны оқыған дұрыс па? Қалай ойлайсыңдар?

Ә Қалып етістіктерін бірінің орнына бірін қолдануға бола ма? Сөйлемнің мағынасын өзгертуге әсерін тигізе ме? Сұрақтың жауабын мысалдар арқылы дәлелдендер.

¹ *Жалбыз* – сулы жерде, көбіне бұлақ бойында өсетін хош иісті, көпжылшық өсімдік.

4-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздерді қолдана отырып сөйлем құрап жазыңдар.

1. Көшіріп, үй жұмысын, берген, жазу.
2. Жүктеген, таба алмай отырмын, бағдарламаны, өткенде.
3. Атқарып, міндеттеліп, жүру, отырған, тапсырманы, абыроймен.
4. Кешеден бері, жаумай тұр, жаңбыр.
5. Жер, ластанып, ғаламшары, екі ғасыр бойы, жату.

5-тапсырма. Берілген жұмбақтарды шешіп, нақ осы шақты сөйлемді табыңдар.

12. Табан, табан, табан ақ,
Табаны жалпақ қоян ақ.
Күлген көзі күмістен,
Келе жатыр қоян ақ.
13. Айдалада ақ шатыр,
Ақ шатырдың ішінде
Қызыл көзді шал жатыр.
14. Бес адам бір есекке мінгесіп жүр,
Мінгессе де, талай жермен тілдесіп жүр.
15. Өңкей сығай екі топта,
Таласып жүр бір допка.

6-тапсырма. Нақ осы шақ жасауда *отыр, тұр, жатыр, жүр* қалып етістіктерінің қайсысы белсенді және әмбебап? Тұжырымдарыңды мысал келтіре отырып дәлелдендер.

7-тапсырма. Ребусты шешіндер. Шыққан сөзбен сөйлем құраңдар.

6.3. ҒАЛАМТОРДАҒЫ ТАНЫМАЛ САЙТТАР

Ғаламтор – әлемдегі ең үлкен кітапхана.

Дж.Аллен Паулос

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріп, өз ойларымызды білдіріп, баяндама жасау арқылы мәтінді жан-жақты талдауға үйренеміз;
- ауыспалы осы шақтың ережесін түсінеміз;
- өз бетімізше сөйлемдерді ауыспалы осы шаққа айналдыруды үйренеміз;
- өз бетімізше сөйлем құрау арқылы ауыспалы осы шақты дұрыс қолдануға дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

«Гугл» сөзі ғаламтор терминімен бірге қалыптасып кеткен. Өйткені әйгілі Гугл торабын қолданбайтын ғаламтор қолданушысы кемде-кем. Ал бұл жобаның авторлары қарапайым студенттер екенін бірі білсе, бірі білмейді.

Гугл жобасының авторлары – Стэнфорд университетінің студенттері Ларри Пейдж бен Сергей Брин. Google сөзі оның жүз дәрежесі дегенді білдіреді. Артынан бұл сөздің googol деп жазылатыны анықталды. Дегенмен «Google» сөзі қолданысқа еніп кеткеннен кейін әйгілі компания «Google» атымен аталып кетті.

Компания жұмысын 1998 жылдың қыркүйек айында бастады. Қазіргі таңда Гугл іздеу жүйесі – миллиондаған адамның көмекшісі. Бұрын Гугл басшылығы Yahoo компаниясына коммерциялық ұсыныс жасаған еді. Гуглды 1 000 000 \$-ға сатпақшы болған жоба иелері теріс жауап алады. Алайда 2005 жылы компанияның жалпы құны 80 000 000 000 \$-ға жетіп, жылдық табысы 1,5 миллиард долларды құрады. Әлемдегі ғаламтор қолданушыларының 60 пайызы осы компанияның қызметіне жүгінеді. Бүгінде Гугл компаниясында 20 мыңға жуық адам еңбек етеді. Компания тарихындағы елеулі оқиғалардың бірі 2006 жылы болған. Сол кезде Гугл Youtube компаниясын 1,65 миллиард долларға сатып алған болатын. Тіл ғылымын зерттейтін мамандардың пайымдауынша, әлемдегі ең танымал сөз осы Гугл болып тұр.

massaget.kz сайтынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Гутл жобасының авторы кімдер?
2. Гутл сөзі қандай мағынаны білдіреді?
3. Компанияның тарихы қандай?
4. 2005 жылы компанияның құны мен жылдық табысы қанша болды?
5. 2006 жылы қандай елеулі оқиға болды?

Ә Мәтіннен етістіктерді тауып, қай жақта және қай шақта тұрғандығын анықтаңдар.

Б «Менің ғаламторлық жобам» тақырыбында баяндама жасаңдар. Ғаламтор кеңістігінде, сеніңше, қандай сайт және қосымша түрлері жетіспейді? Сол туралы деректер жинап, өз бизнес-жобаларыңды жазыңдар.

АУЫСПАЛЫ ОСЫ ШАҚ

Осы шақтың екінші түрі – **ауыспалы осы шақ**. Ауыспалы осы шақ қимыл, іс-әрекеттің дағдылы қалыпта болып тұруын білдіреді. Ауыспалы осы шақ *-а/ -е/ -й* тұлғалы көсемшенің жіктелуі арқылы жасалады. Мысалы: *Мен кел-е-мін. Сен ойна-й-сың. Ол бар-а-ды.*

Ауыспалы осы шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	айтамын, келемін, сөйлеймін	айтамыз, келеміз, сөйлейміз
II	айтасың, келесің, сөйлейсің	айтасындар, келесіндер, сөйлейсіндер
III	айтасыз, келесіз, сөйлейсіз	айтасыздар, келесіздер, сөйлейсіздер
	айтады, келеді, сөйлейді	айтады, келеді, сөйлейді

Ауыспалы осы шақ тұлғасы сөйлемде екі түрлі мәнде қолданылады: бірде дағдылы қимылды білдіріп, осы шақ мағынасын берсе, енді бірде келер шақ мағынасын береді. Сондықтан осы шақтың бұл тұлғасы ауыспалы деп аталады.

В Мәтіндегі барлық етістік баяндауыштарды ауыспалы осы шаққа қойып айтыңдар.

2-тапсырма. Мәтінді оқи отырып, осы шақтағы іс-әрекеттің қимылдың қалай сипатталғанына мән беріңдер. Қай сөз табының қатысымы ерекше байқалады?

Ширатылып түгін ұшады, ит үреді. Өрістен түйе боздап, көлбей беткейде жылқы кісінейді. Қонсы қонған ауылдар бір-біріне барып, «қоныс құтты болсын» айтысады. Көлеңкеде күрс-күрс мес¹ шайқалады. Үй ішінде пыс-пыс саба пісіледі. Шүңкіл-шүңкіл әйелдер

¹ Мес – ешкінің бітеу терісінен қымыз, айран құю үшін жасалған ыдыс.

сөйлеседі, сылқ-сылқ қыздар күледі. Күнгеі бетке шыпта¹ төселіп, жүн сабалады. Көленке бетке қазық қағылып, өрмек құрылады. Әйелдер ұршық піреді, қыздар көрпе құрайды.

Ә.Кекілбаев

А Ауыспалы осы шақ тұлғалы етістіктерді табыңдар, жіктік жалғауларын бөліп көрсетіңдер.

3-тапсырма. Сөйлемдерден осы шақ тұлғалы етістіктерді теріп жазып, олардың жасалу түрлерін көрсетіңдер.

1. Әлім арбаның үстінде кірпігін әзер қозғалтып жатқан Витядан көз алмай келе жатыр (Ә.Ш.). 2. Қақпақты әлі аштырмай отыр (Ғ.Мұс.). 3. Таң атса бала біткен қолдарына жүген ұстап, жылқыға қарай жүгіреді (Ә.К.). 4. – Мұрат жақсы сөйлейді, балалар. Мен әлі қалада ешкімнен естімеген, білмеген хабарымды осы Мұраттан біліп отырмын, – деді (М.Ә.). 5. Мұндай жындар күнде бола бермейді (Д.Ә.).

Есте сақтаңдар!

- Қазақ тілінде жіктелудің төрт үлгісі бар:
 - 1-үлгі: а) қалып етістік; ә) есімше тұлғалары; б) есім тұлғалары.
 - 2-үлгі: көсемше тұлғалары.
 - 3-үлгі: а) жедел өткен шақ; ә) шартты рай.
 - 4-үлгі: бұйрық рай тұлғасы.

А Қарамен берілген сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Ә Қарамен берілген сөздері бар сөйлемдерді ауыспалы осы шаққа айналдырыңдар. Сөйлемнен қандай сөзді алып тастауға тура келеді?

4-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздерді қолдана отырып, ауыспалы осы шақта тұрған сөйлемдер құрап жазыңдар.

- Адам санасына, әсер ету, кері, ғаламтор.
- Ойындарын, 4-5 жасында-ақ, бала, үйреніп алу, компьютер.
- Ұзақ отырған, жотасы, алдында, ауыру, компьютер, адамның.
- Сайын, компьютер, 2 есе, 18 ай, үдерісі, көбейіп отыру.
- Бойынша, халықтың, ғаламторды, 89 пайызы, дүниежүзі, пайдалану.
- Тәуелді, 5–10 пайызы, тұтынушыларының, ғаламтор, келу, компьютер.
- Жақтарын, жақсы, ғаламтор, тек, пайдалану.

¹ Шыпта – үй тұрмысы қажетіне лайықталып ішден, қамыстан тоқылған бұйым.

5-тапсырма. Төменде берілген сөздермен жалпы шақтық мағына мен нақты шақтық мағына беретін сөйлемдер құрап жазыңдар.

Үлгі: Ұшқыш ұшады (жалпы). Ұшқыш қазір ұшады (нақты).

өртсөндіруші	футболшы	ұшак	жылкы
ұшқыш	мұғалім	домбыра	қой
дәрігер	бағдарламашы	ит	көлік
әнші	құрылысшы	әтеш	шыбын
журналист	аспазшы	есік	жылан

6.4. ҒАЛАМТОР ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ

Ғаламтор әлемдегі барлық құбылысты өзгертуге қабілетті.

Дж.Эллис

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, сол бойынша өз ойларымызды еркін білдіруге дағдыланамыз;
- келер шақ және оның түрлері, болжалды келер шақ туралы түсінеміз;
- сөйлемдердің қай шақта қолданылып тұрғанын ажырата білуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Атақты әлеуметтанушы Эрик Куалман «Социалномика» кітабында 50 миллион аудиторияны баурап алу үшін радиоға 38, теледидарға 13, ал ғаламторға бар болғаны 4 жыл қажет болғанын айтады. Осыдан-ақ ғаламтордың ғаламат күшін бағамдай беріңіз. Алайда біз ойын баласына электронды тәрбие беру тетігін әлі толығымен іске қоспадық. Ал ғаламтор қолданушыларының саны күн санап артуда. Мәселен, өткен жылы ғаламторға қосылғандардың қатары 20-ға артып, әрбір 100 тұрғынның 53-і желіге тіркеліпті.

Елімізде мектеп жасына дейінгі 2,2 миллион, мектеп жасындағы 2,5 миллион бала бар екен. Ғаламторда еркін «жүзетін» компьютербасты балалар көбейіп келеді. Ендеше оларға арналған қазақтілді санаулы веб-сайттардың бас-аяғын түгендеп көрсек. Өткен жылы «Балбұлақ» балалар электронды журналының www.balbulaq.kz порталы ашылды. Балапан телеарнасының сайты мен www.balalar.ucoz.com, www.balalaralemi.kz, бірнеше балалар мен жасөспірімдер

басылымын біріктірген www.zhasorken.kz сайттары тұрақты жұмыс істеп тұр. Балалар құқығына қатысты мәліметтерді www.balazan.kz контентінен таба аласыз дар.

tonykok.kz сайтынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Эрик Куалманның зерттеу нәтижесі не дейді?
2. Ғаламтор қолданушылары қалай өсіп жатыр?
3. Қазақстандағы балалар саны қанша?
4. Мәтінде балаларға арналған қандай сайттар аталады? Бұл сайт туралы сендердің хабарларың бар ма?
5. Өздерің қазақ сайттарының қайсысын тұрақты пайдаланасыңдар?

Ә Көтеріліп отырған мәселе төңірегінде сендер не ойлайсыңдар? Ақпаратты қай тілде алғанды қалайсыңдар?

Б «Қазақтілді ғаламтор дамып жатыр» және «Қазақтілді ғаламтор ақсап жатыр» деген 2 түрлі пікірді қолдайтын 2 топқа бөлініп, пікірталас ұйымдастырыңдар. Қазақтілді ғаламтор жайында мәлімет іздеп, ойларыңды қорытыңдар.

КЕЛЕР ШАҚ. ТҮРЛЕРІ

Келер шақ сөйлеу кезінен кейін болатын істі, қимылды білдіреді. Қазіргі қазақ тілінде келер шақтың үш түрі бар: *болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ, ауыспалы келер шақ.*

БОЛЖАЛДЫ КЕЛЕР ШАҚ

Болжалды келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің болу мүмкіндігін айқын көрсетпей, болжай ғана айтылуын білдіреді.

Болжалды келер шақ етістіктің түбіріне есімшенің *-ар/-ер/-р* және болымсыз етістіктен кейін *-с* жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы үстелуі арқылы жасалады. Мысалы: *біз бар-ар-мыз, сен оқы-р-сың, сіздер кел-мес-сіздер.*

Болжалды келер шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	бар-ар-мын, кел-ме-с-пін	бар-ар-мыз, кел-ме-с-піз
II	бар-ар-сың, кел-ме-с-сің бар-ар-сыз, кел-ме-с-сіз	бар-ар-сың-дар, кел-ме-с-сің-дер бар-ар-сыз-дар, кел-ме-с-сіз-дер
III	бар-ар, кел-ме-с	бар-ар, кел-ме-с

Болжалды келер шақ *-с* жұрнағы арқылы болымсыз етістіктен жасалғанда қимыл, іс-әрекеттің болмауын болжай, күмәнмен айтудан, білдіруден гөрі жігерлі, үзілді-кесілді мән беруге бейім болады: *бар-ма-с-пын, кел-ме-с-пін.*

В Мәтінде қарамен берілген сөйлемдерді болжалды келер шаққа айналдырып жазыңдар. Сөйлемнің мағынасы қалай өзгерді?

2-тапсырма. Болжалды келер шақ формасында қолданылған етістіктерді тауып жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

Ашу деген – ағын су,
Алдын ашсаң, арқырар.
Ақыл деген – дария,
Алдын тоссаң, тоқырар.
Көп шанды құлан көтерер,
Боранды тұман көтерер.

Арғымақтың белгісі – арығанын білдірмес,
Асыл заттың белгісі – қайғырса да бүгілмес.

«Ел аузынан» кітабынан

3-тапсырма. Берілген нақыл сөздер тағылымын өз сөздеріңмен түсіндіріңдер. Етістіктің шағы мен жағын анықтаңдар.

1. Жердің соны шөбін киік білер, жайылым жердің көгөрай шалғынын құлан білер. 2. Айырым-айырым жол сүрлеуін түйе білер, жеті бұлақтың көш пісін түлкі білер. 3. Ердің батқанын ат білер. 4. Ауыр жүктің тауқыметін тұлпар білер, қай жерде сулы саз барын бөкен білер.

Қорқыт ата сөздерінен

А Болжалды келер шақтың мақал-мәтелдерде, ұлағатты сөздерде көп келетінін байқадыңдар ма? Мұның себебі неде деп ойлайсыңдар?

4-тапсырма. Берілген тірек сөздерді қолдана отырып, болжалды келер шақта тұрған сөйлемдер құрап жазыңдар.

1. «Көшпенділер» фильмі, аптада, көру, келесі, мен.
2. Футбол ойнау, ешқашан, қоймау.
3. Келесі жолы, көп отырмау, ғаламторда.
4. Мүмкін, бару, дүкен, аралауға.
5. Қолға алу, үй салуды, олар.
6. Көлік, әкем, қаражат, алуға, жинау.
7. Дүкен, кітап, бұл кітап, сатылмау.
8. Компьютер ойнау, зиян, денсаулыққа, аса, болу.

5-тапсырма. Кім көп табады? Болжалды келер шақтың болымды түріне 5 сөйлем, болымсыз түріне 5 сөйлем құрап, мағыналарына назар аударыңдар. Болымсыз сөйлемдерде қандай мағына байқалды?

6.5. ҒАЛАМТОРҒА ТӘУЕЛДІЛІК – ҒАЛАМ ДЕРТІ

Ендігі уақытта ғаламторда орналасқан бизнес қана табысты болмақ.

Билл Гейтс

Бүгін сабақта:

- мәтіндегі ойды жалғастыра отырып эссе жазамыз;
- мақсатты келер шақтың ережесін түсінеміз;
- мақсатты келер шақтағы сөйлемдерді ажырата білуді және сөйлемдерді мақсатты келер шаққа айналдыруды үйренеміз;
- жұмбақтарды шешу арқылы ойлау қабілетімізді дамытып, ондағы шақ түрлерін ажырата білетін боламыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ғаламторға тәуелділік

Бұл терминді алғаш рет 1995 жылы америкалық профессор-психиатр Айвен Голдберг ұсынған болатын. Ғаламтор ғасырының алғашқы жылдарында-ақ ол Бүкіләлемдік ғаламтор жүйесіне тәуелділікті құмар ойындарына тәуелді адамда пайда болатын белгілермен салыстырды: бәрінен бұрын бұл – әлеуметтік, кәсіби, материалдық және отбасылық құндылықтардың адам үшін маңыздылығының төмендеуі. Алғашында бұл терминді ғалым әзіл ретінде айтқан, ал қазіргі таңда бұл «әзіл» күлкілі болатындай жағдайда емес. Халықаралық аурулар классификациясына атауы енгізілмегенмен, бұл аурудың салдары өте қиын жағдайға әкелуі мүмкін екендігін ақ халаттылар ескертіп отыр.

Компьютер не ноутбүгінді көре қалған жағдайда «поштамды тексере салайыншы» деп кіріп, кейін бірнеше сайттарды аралау мен чатта сөйлесу арқылы көп уақытыңды сарп еткенінді сезбей де қаласын. **Сөйтіп, көп уақытың өзіңе кері жұмыс істеп, ғаламтор денсаулығыңа да кері әсер етеді.**

Ғаламторға тәуелділіктен арылуды пошта тексеруге арнайы уақыт арнаудан бастап, сол ережеден ауытқымау керек. **Уақыт көп мәселені шешуге көмектеседі.** Өзіңе жаңа қызығушылық не хобби аш.

Түрлі қауымдастықтар мен клубтарға бар, спорт, музыка, би, ән айтумен және т.б. өзіңе қызықты істермен шұғылдан. Досыңды ертіп, дененді шынықтыр. Кинотеатрға, концертке бар, кітап оқы. Жалпы ғаламтордың орнын баса алатын бір қызығушылық тап. Бос уақытыңды тиімді пайдалану үшін ақыл-ойды дамытатын үйірмелер мен білім беру орталықтарына жазыл. Әйтпесе «батпандап кірген аурудан» құтылу қиындық тудырмасына кім кепіл?!

talimger.kz сайтынан

А Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңдар.

Ә Мәтіндегі ойды жалғастырып, «Мен ғаламторға тәуелді емеспін» тақырыбына эссе жазыңдар.

Б Мәтіннен етістіктерді тауып, морфологиялық талдау жасаңдар.

МАҚСАТТЫ КЕЛЕР ШАҚ

Мақсатты келер шақ қимылдың, іс-әрекеттің келешекте мақсат етіле орындалатынын білдіреді.

Мақсатты келер шақ етістіктің түбіріне есімшенің *-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек* және *-мақшы (-мекші, -бақшы/-бекші, -пақшы/-пекші)* жұрнақтары жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы үстелуі арқылы жасалады. Мысалы: *Мен ауылға бар-мақ-пын. Сіз ерте кет-пек-сіз.*

Мақсатты келер шақтың болымсыз түрі *-мақ/-мек, -бақ/-бек, -пақ/-пек* және *-шы/-ші* тұлғалы негізгі етістікке *емес* деген көмекші етістіктің тіркесуі арқылы жасалады. Ондайда жіктік жалғау *емес* көмекші етістігіне жалғанады. Мысалы: *кел-мек-ші емес-пін, бар-мақ емес-сің.*

Мақсатты келер шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	бармақпын, бармақшымын	бармақпыз, бармақшымыз
II	бармақсың, бармақшысың бармақсыз, бармақшысыз	бармақсыңдар, бармақшысыңдар бармақсыздар, бармақшысыздар
III	бармақ, бармақшы	бармақ, бармақшы

В Мәтінде қарамен берілген сөйлемдерді мақсатты келер шаққа айналдырыңдар. Сөйлемнің мағынасы өзгере ме? Анықтаңдар.

Г Достарыңа бос уақытта немен айналысуға кеңес бересіңдер? Өздерің немен айналысасыңдар?

2-тапсырма. Мақсатты келер шақ формасында қолданылған етістіктерді тауып жазыңдар. Жасалу тәсілдерін анықтаңдар.

1. Ертеңгі күні он шақты кісі жолдас ертіп, Абай Қарамолдаға аттанбақ (М.Ә.). 2. Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз (Абай). 3. Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ (мәтел). 4. Жаман ба, жақсы ма, тарих бәрібір өлмек емес (I.E.). 5. Қатардан ассаң да, халықтан аспақ жоқ (мәтел). 6. Тері сүйреткендей сұрықсыз түзде үйректер орнына қарғалар қаркылдамақ. Қошақандар орнына борсықтар домаланбақ (Т.Ә.).

А Қай сөйлемде есімше зат есімнің қызметін атқарып тұр? Мән беріңдер.

3-тапсырма. Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінен берілген үзінділерден мақсатты келер шақта тұрған сөйлемдерді тауып жазыңдар.

...Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір Құдайдан басқаның бәрі өзгермек.
Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездігінен көпке көнбек...

А Есімшенің жұрнағынан жасалған сөздер мен сөз тіркестерінің қайсысы бастауыш қызметінде тұрғандығын айтыңдар.

4-тапсырма. Төмендегі жұмбақтарды шешіп, ондағы етістіктердің жұрнақтарын мақсатты келер шақтың жұрнағына ауыстырып көріңдер. Мағынасы өзгере ме? Анықтаңдар.

16. Жылдам барып қайтады,
Не айтсам соны айтады.
Жатырқамайды ешкімді,
Бекер деп кім айтады.

17. Тамыр-тамыр тамаша,
Тұрған бойы аласа.
Дүниенің жүгін бігіреді,
Адамға барып жанаса.

18. Сөйлейді жан жоқ кеудесінде,
Қызықты мағына бар кеңесінде.
Суретін шежіре етіп тартып берер,
Болғанын қанды майдан егесінде.

5-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздер арқылы мақсатты келер шақта тұрған сөйлемдер құрап жазыңдар.

біз, сатып алу
мектеп аланы, тазалану
сіздер, бағдарлама, алмау

ол, тіл курсы, менгеру
мен, кітапхана, кітап оқу
мен, уақыт, құр өткізбеу

6-тапсырма. «Құнанбай» фильмін көріп, Құнанбайдың сөздеріне мән беріңдер. Айтқан байламдары мен ой-тұжырымдарының өсиет сөздерінің ішінен ұнағанын жазып келіңдер.

7-тапсырма. Абай атамыздың үшінші қарасөзінен үзінді тыңдаңдар.

А Мәтіндегі мақсатты келер шақтың қай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын анықтаңдар.

6.6. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ – ЕҢ ҮЛКЕН ҒАЛАМТОР

Біз қазір нағыз технологиялық төңкеріс заманында өмір сүріп жатырмыз.

Дж.Эллис

Бүгін сабақта:

- мәтіннің мазмұнын түсініп, сұрақтарға жауап береміз;
- ауыспалы осы шақ туралы түсінеміз, ережесін мысалдар арқылы бекітеміз;
- ауыспалы осы шақта тұрған сөйлемдерді ажырата білуді үйренеміз;
- көркем сөйлеу мәнерін дамытамыз, шақ тұлғаларын орынды қолдана білуді үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Әлемді алаңдатқан әлеуметтік желілер

Күн санап өміріміз экранға тәуелді болып барады. Ақпарат, ғылым, үкімет, нарық та ғаламторға телміріп отыр. Ал енді адамдар арасындағы қарым-қатынасты да ғаламтор шешеді. Қазірдің өзінде әлем халқының 57 пайызы бетпе-бет тілдесуден гөрі әлеуметтік желілерде «әңгімелеседі». Әлеуметтік желі – адамдардың бір-бірімен ғаламтор арқылы өзара байланысын қамтамасыз ететін ғаламтор ресурсы.

Әлемде қазіргі күнде ұзын саны 50 мыңдай әлеуметтік желі түрі бар екен. Соның ішінде белсенді қолданушылары 100 миллионнан

асатын 10 ең ірі әлеуметтік желі түрі бар: *Facebook, Google, Tumblr, Twitter, LinkedIn, Tencent Qzone, Sina Weibo, ВКонтакте, Одноклассники, Renren*. Бұл әлеуметтік желілер қатарындағы ең көп қолданушысы бар Фейсбук (Facebook) желісі болып отыр. Оның қолданушыларының саны 1,5 миллиардқа жеткен. Қазақстандағы ең танымал әлеуметтік желілер қатарына *ВКонтакте, Инстаграм, Мой мир, Фейсбук, Одноклассники, Твиттер* жатады.

Қазіргі таңда әлеуметтік желі арқылы танысатындар жеткілікті. Бір жағынан, бұл – екі адамның танысуы үшін өте қолайлы әдіс. Мысалы, бір қалада немесе бір ауданда тұратын адам ең көп дегенде қанша адаммен араласа алуы мүмкін? Бәрімен сөйлесе беруге уақыт та жетпейді. Ал әлеуметтік желі арқылы миллиондаған адамдардың ішінен өзіңізге «жүзі жылы» көрінгеніне «достық» ұсынысын жасап, сөйлесуге мүмкіндік бар. Әлеуметтік желілер ең ынғайлысын таңдауға белгілі бір дәрежеде көмектеседі. Бірақ виртуалды өмір шынайы өмірге ешқашан жетпейді. Виртуалды жақындық, виртуалды әңгіме сіз қолданатын жалғыз әдіс болмауы тиіс. Оның да басталу және аяқталу кезін білген жөн.

aikyn.kz сайтынан

А Мәтін мазмұны бойынша келесі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Әлеуметтік желі» дегеніміз не?
2. Мәтінде әлеуметтік желілерге қатысты қандай статистикалық мәліметтер берілген?
3. Мәтінде айтылған әлеуметтік желілер туралы не білесіңдер? Өзара ақпарат алмасындар.
4. «Виртуалды өмір шынайы өмірге ешқашан жетпейді» дегенді қалай түсінесіңдер?

Ә «Әлеуметтік желі және шынайы өмір» деген тақырып төңірегінде пікір таластырыңдар.

АУЫСПАЛЫ КЕЛЕР ШАҚ

Ауыспалы келер шақ та ауыспалы осы шақ тәрізді *-а/-е/-й* жұрнақты көсемшенің жіктелуі арқылы жасалады. Ал бұл екі шақ түрін бір-бірінен ажырату үшін сөйлемдегі уақыт пен мезгіл белгілеріне қараймыз. Мәселен, *ол нағашысының қолында тұрады* десек, ауыспалы осы шақ болады, ал *ол ертең ерте тұрады* десек, ауыспалы келер шақ болады.

Осы шақ	Келер шақ
Ол мектепте оқиды. Бұл жерде ағаш өседі. Мен ылғи ерте тұрамын. Ол өлең жазады.	Ол сабағын кешке оқиды. Ағаш бұл жерде күтсе ғана өседі. Мен ертең ерте тұрамын. Ол өлеңді есейгенде жазады.

Ауыспалы келер шақ пен ауыспалы осы шақта I жақ жіктік жалғауы (-мын/-мін) кейде ықшамдалып -м түрінде жалғанады: *айт-а-мын – айта-м, кел-е-мін – кел-е-м.*

Б Мәтінде қарамен берілген сөйлемдерді ауыспалы келер шаққа айналдырыңдар. Сөйлемнің мағынасы өзгере ме? Анықтаңдар.

2-тапсырма. Берілген сөйлемдердің қайсысы ауыспалы келер шаққа (жалпы шақтық мағына), ал қайсысы осы шаққа (нақты шақтық мағына) жататындығын анықтаңдар.

1. Біресе жаңбыр себелейді, біресе қар ұшқындайды. 2. Келесі айда сессия басталады. 3. Қазір сені көрдім. 4. Көктемнің зәрсіз желінен ауа дірілдеп тұр. 5. Дүйсен үйде кітап оқып жатыр. 6. Көзі көлденең қарайғанды шалыс жібермейді. 7. Қайта кетіп барады. 8. Баймағамбет сөйлеп отыр. 9. Отқа өртенсем де, өкінбеймін.

3-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерден ауыспалы келер шақта тұрған етістікті тауып жазыңдар, оған морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Ән салады. 2. Енді кім шығады? 3. Кешке алтыбақан құрамыз. 4. Өзінің азамат екенін, мойнында борышы барын неге ойламайды? 5. Өкінесін деп ойлаймын. 6. Екеуі тағы да үлкен қатерге түскелі тұр. 7. Қазір біздерді де айтатын шығар. 8. Олар бұрын кірмек. 9. Бүгін асханада балық пісірілмек. 10. Біз оған қашан жетеміз? 11. Суыт жүрсек, таң ата жетеміз. 12. Саған рұқсат етпейді. 13. Соны тындырмай тұрып демалуға болмайды. 14. Жоқ, апа, мен сені ұмытпаймын. 15. Оқимын әлі, оқимын.

Есте сақтаңдар!

- Ауыспалы келер шақ формасы етістік негіздеріне көсемшенің -а/-е/-й жұрнағы, сонан соң жіктік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Яғни, етістіктің ауыспалы келер шақ формасы келер шақ көсемшенің жіктелген түрі болып табылады.

4-тапсырма. Төменде берілген сөйлемдерді ауыспалы келер шаққа айналдырып жазыңдар.

1. Сурет қою сәнге айналды. 5. Баспасөз тоқтатылды.
2. Картадан көрсетіп берді. 6. Артта қалдырды.
3. Ақпарат жинау үшін жасалды. 7. Ғаламтордың әдісі болды.
4. Мұрағаттан көруде.

А Етістіктердің жұрнақтарын мақсатты келер шақтың жұрнағына ауыстырып жазыңдар. Мағынасы өзгере ме? Анықтаңдар.

5-тапсырма. Төменде берілген мезгіл үстеулер мен етістіктерді пайдалана отырып, әлеуметтік желіде істейтін әрекеттеріңді рет-ретімен жазыңдар. Берілген үстеулердің қатары сақталуы тиіс. Сөйлемнің ауыспалы келер шақта тұруы керектігін ұмытпаңдар.

енді ғана, қазір, жақында, алда, таңертең, кешке, келесі күні

тіркелу, лайк басу, хабарлама оқу, ән тындау, достық жіберу,
пікір жазу, форумға қатысу, парақша ақтару

6-тапсырма. Ребусты шешіңдер. Шыққан сөз бен бүгінгі сабақтың байланысын анықтаңдар.

6.7. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ ТАРИХЫ

Ғаламтордан іздеген нәрсеңнің бәрін табуға болады.

А.Руманофф

Бүгін сабақта:

- мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріп, ойларымызды ортаға саламыз;
- өткен шақтың ережесін түсініп, өткен шақтың түрлерін ажырата білуді үйренеміз;
- сөйлемдердегі етістіктің шақтарын анықтай білетін боламыз;
- өлең тыңдап, ондағы оқиғаның қай шақта баяндалғанын ажырата білеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ғаламтордағы әлеуметтік желінің бірінші баламасын 1995 жылы Рэнди Конрадс іске қосқан. Ол «Classmates» деп аталады, яғни «Сыныптастар». Сайттың мақсаты – сыныптағы және бір мектепте оқыған достарды табуға мүмкіндік жасау. Бүгінде ол сайт жұмысын жалғастыруда. Әлем бойынша бұл сайтты 50 миллион адам қолданады екен.

Ал 2004 жылы Марк Цукерберг «Фейсбук» әлеуметтік желісінің негізін қалады. 2008 жылы бұл әлеуметтік желі әлемдегі ең танымал желіге айналды.

2006 жылы Джек Дорси «Твиттер» жобасын іске қосты. Ол тез дамып келе жатқан жаңа әлеуметтік желіге айналды. Твиттердің ерекшелігі – тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жаза аласың. 2010 жылдан бастап сайттан видео, фото көру мүмкіндіктері пайда болды. Бүгінгі таңда «Твиттер» әлем бойынша ең көп қаралатын сайттардың ондығына кіреді. Инстаграм желісі 2010 жылдың қазан айында іске қосылған. Оның басқа желілерден артықшылығы сол, қолданушы түрлі суреттерімен осы желі арқылы бөлісе алады. Алғашында Инстаграм iPhone мен iPad-тарда ғана жұмыс жасаған, кейін 2012 жылдың сәуір айынан бастап Андроид арқылы да қосылатын мүмкіндікке ие болды.

Әлеуметтік желілердегі әрбір екінші адам өзі жайында өтірік мәлімет жазатын көрінеді. Тарқатып айтсақ, олардың 29 пайызы есімі мен жасын, 23 пайызы отбасылық жағдайын, 22 пайызы түр-әлпеті және қызығушылықтары туралы, 17 пайызы білімі мен жұмысына қатысты жалған ақпарат беретін болып шыққан.

inform.kz сайтынан

А Мәтін қандай стильмен жазылған? Стильдің қандай түрлерін білесіңдер?

Ә Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Алғашқы әлеуметтік желіні кім ойлап тапқан? Ол әлеуметтік желінің мақсаты қандай?
2. Мәтінде Фейсбук әлеуметтік желісі туралы қандай деректер айтылады?
3. «Твиттер» жобасының авторы кім? Ерекшелігі неде?
4. Инстаграм желісі қашан пайда болды? Ерекшелігі неде?
5. Мәтінде айтылған әлемдік әлеуметтік желілерді қолданасындар ма?

6. «Әлеуметтік желілердегі әрбір екінші адам жалған ақпарат береді» дегенге қалай қарайсындар? Шындыққа жанаса ма? Өздеріңнің тәжірибелеріңнен мысалдар келтіріңдер.

Б Мәтіндегі етістіктерге морфологиялық талдау жасаңдар.

В Әлеуметтік желі адамдарды жалған айтуға үйрете ме? Неге адамдар әлеуметтік желіге келгенде өздеріне жалған бейне жасап алады? Бұл адам психологиясымен байланысты ма? Ойларыңды ортаға салыңдар.

ӨТКЕН ШАҚ. ТҮРЛЕРІ

Өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәттен бұрын істеліп кеткенін білдіреді. Мәселен: *Мен бұл кітапты оқыдым. Ол кезде сен оннан асқансың. Әжемнің жеті баласы болыпты. Демалыста оқушылар саябаққа баратын.*

Өткен шақтың 3 түрі бар: *жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ауыспалы өткен шақ.*

ЖЕДЕЛ ӨТКЕН ШАҚ

Жедел өткен шақ іс-қимылдың жақын арада, таяуда ғана болғанын білдіреді және етістіктің түбіріне *-ды/-ді, -ты/-ті* жұрнағы жалғану арқылы жасалып, жіктеліп қолданылады. Мысалы: *Асан домбыра тартты, мен өлең айттым. Сен үйге келмедің.*

Жедел өткен шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	келдім, айттым, алмадым	келдік, айттық, алмадық
II	келдің, айттың, алмадың келдіңіз, айттыңыз, алмадыңыз	келдіңдер, айттыңдар, алмадыңдар келдіңіздер, айттыңыздар, алмадыңыздар
III	келді, айтты, алмады	келді, айтты, алмады

Жедел өткен шақтың басқа формаларынан бір өзгешелігі, мұның бірінші жақ көпше түрінде жақ жалғауы *-қ /-к* түрінде жалғанады. Мәселен: *біз келдік, біз айттық, біз алмадық.*

Жедел өткен шақтың жұрнағы *(-ды/-ді, -ты/-ті)* мен III жақтың жіктік жалғауын *(-ды/-ді, -ты/-ті)* шатастырмау керек. Мәселен, *келді, айтты, алмады* деген етістіктердегі *-ді, -ты, -ды* қосымшалары жіктік жалғауы болып табылмайды. Олар жіктік жалғауына жату үшін арасында көсемше жұрнағы тұруы керек: *кел-е-ді, айт-а-ды, алма-й-ды.*

2-тапсырма. Жедел өткен шақтағы етістіктерді табыңдар.

1. Ол еш уақытта қарсыласпайды.
2. Таңдайы қатқан Тастан қосқа кеп сусындайын деп еді, дәнене табылмады (С.М.).
3. Көкжиекке кемерлеген қара бұлт аспан төріне қарай жөңкіле сырғып келеді.

4. Маңына жолатқысы келмей, әдейі зілді етіп айтты (*Ғ.Мұс.*).
5. Тобылғы сапты қамшы ат бауырына орала тартылды (*Б.М.*).
6. Тәттімбет томағасы сыпырылған қырандай қиянды шола бастады.
7. Ақан сері сергіп сала берді (*Т.Ә.*).

3-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерге мағынасына қарай жедел өткен шақтың жұрнақтарын, жіктік жалғауларын қойып көшіріп жазыңдар.

1. Келген ізіммен қаладан қайта шығып кет... .
2. Әділжан-ау, сен не айт... ?
3. Өз көзіммен көр... ғой.
4. Оны білмей қал... , көңілшектікке салын... .
5. Осында келуге асық... .
6. Екеуіңіз де бір жерден шық... .
7. Аман-сау кел... бе?
8. Жұрттың барлығы соған қарай дүрлік... .
9. Талғардан бес-алты шақырымдай ұзап шық... .
10. Келін деп кем көрмей, тең адамдарша сырласып, ұзақ сөйлес... .
11. Апасы үйіме табақ еттің үстіне көк жуа тураған тұздық құй... .
12. Қай жерге дейін жарысатынымызды межеле... .
13. Халықтың қайратынан шәрбат іш... .
14. Бәріміз ертенгі күнгі жиналысқа дайындал... .

4-тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерге сәйкес сөздерді тауып, оған жедел өткен шақтың жұрнақтарын жалғап жазыңдар.

Спыр баққанда бірге ... ,
Жанғақ шаққанда

ұшу

Өзім асыраған күшігім өзімді

қату

Бір жебемен қос нысана оққа

бөліну

Мал балада ... ,

қабу

Бай далада

еді

5-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздер арқылы шағын мәтін құраңдар.

1. Әлеуметтік желі, қалыптасу.
2. Ғаламтор кеңістігі, жаулап алу.
3. Қоғамда, пайда болу.
4. Дербес компьютер, сату.
5. Уақыт, бос өту.
6. Бүгінгі күні, зияны тиіп жату.
7. Алғашқы, жасау.
8. Тіркелушілер саны, өсіп отыру.

6-тапсырма. М.Мақатаевтың «Ей, менің қиын өткелім» өлеңінен үзінді тыңдаңдар.

А Жедел өткен шақтағы етістікті анықтаңдар. Ұйқас құрап тұрған етістіктердің тобын бөліп көрсетіңдер.

7-тапсырма. Сөзжұмбақ құрастырыңдар.

Ғ	А	Л	А	М	Т	О	Р
---	---	---	---	---	---	---	---

С	А	Й	Т
---	---	---	---

Ж	Е	Л	І
---	---	---	---

6.8. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

Ғаламтордың қолы тиген жердің барлығы да өзгеріп салады.

Дж.Эллис

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, әр азатжолға тақырып қоямыз;
- бұрынғы өткен шақтың ережесін түсінеміз;
- етістіктерге морфологиялық талдау жасау арқылы бұрынғы өткен шақта қолданылған етістіктерді ажырата білетін боламыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Әлеуметтік желі арқылы сен таныстарыңды, достарыңды, әріптестеріңді тауып, олармен байланыста бола аласың. Сондай-ақ желідегі әртүрлі топтарға тіркеліп, өз қызығушылықтарыңмен, ойларыңмен, көзқарасыңмен бөлісе аласың. Сонымен қатар қазір әлеуметтік желі арқылы өз бизнесін дөңгелетіп отырғандар баршылық. Өйткені бұл – ақпарат алмасудың тиімді әрі арзан жолы. Ақын-жазушылар шығармаларын жариялап жатса, өндірушілер өз тауарларын, жұлдыздар суреттерін жариялап әлек. Тіпті қазір осы желі арқылы кімнің қайда, кіммен отырғанына дейін білеміз. Сондай-ақ компаниялар өздеріне жұмыскер іздеуде осы әлеуметтік желінің көмегіне жүгініп жүр.

Ал енді зиянды жақтарына келсек, әлеуметтік желі адамдарды шынайы өмірден алыстатады. Бұл әсіресе жастар арасындағы күрделі мәселе болып отыр.

Әлеуметтік желілер – уақыт ұрлаушылар. Адамның желіге тәуелділігі сондай, уақыттың қалай жылжып кеткенін байқамай да қалады. Күнүзаққа желіде отыратын бала адамдармен шынайы араласа алмайды, тұйықталып, ғаламторға тәуелді болады.

inform.kz сайтынан

А Мәтіндегі әр азатжолдағы негізгі ойды бір сөйлеммен баяндаңдар.

Ә Әр азатжолға тақырып қойыңдар. Қойған тақырыптарыңды түсіндіріңдер.

Б *Күнүзаққа желіде отыратын бала адамдармен шынайы араласа алмайды, тұйықталып, ғаламторға тәуелді болады* деген сөйлемді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

БҰРЫНҒЫ ӨТКЕН ШАҚ

Бұрынғы өткен шақ қимылдың, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда әлдеқайда бұрын болғандығын білдіреді. Мысалы: *Сен мектепті бітіргенсің. Ол ауылға барыпты.* Бұрынғы өткен шақ екі түрлі жолмен жасалады.

1. Бұрынғы өткен шақ *-ған/-ген, -қан/-кен* тұлғалы есімшенің жіктеліп келуінен жасалады: *мен бар-ған-мын, сен кел-ген-сің, ол айт-қан.*

Жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	айтқанмын, келгенмін	айтқанбыз, келгенбіз
II	айтқансың, келгенсің	айтқансыңдар, келгенсіңдер
III	айтқансыз, келгенсіз	айтқансыздар, келгенсіздер
III	айтқан, келген	айтқан, келген

2. Бұрынғы өткен шақ *-ып/-іп/-п* тұлғалы көсемшенің жіктеліп келуінен жасалады: *мен бар-ып-пын, сен кел-іп-сің, ол кел-іп-ті.*

Жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	айтыппын, келіппін	айтыппыз, келіппіз
II	айтыпсың, келіпсің	айтыпсыңдар, келіпсіңдер
III	айтыпсыз, келіпсіз	айтыпсыздар, келіпсіздер
III	айтыпты, келіпті	айтыпты, келіпті

Бұрынғы өткен шақ *-ған* (*-ген, -қан, -кен*) тұлғалы есімшеге немесе *-ып* (*-іп, -п*) тұлғалы көсемшеге *е* (*еді*) көмекші етістігі тіркесуі арқылы да жасалады: *оқыған едім, жазған едім, жазып еді, айтып еді*. Есімше түрінде *е* көмекші етістігі екен түрінде де тіркеседі: *жазған екен, айтқан екен*.

B Мәтіннен бұрынғы өткен шақта тұрған сөйлемдерді табыңдар.

2-тапсырма. Төмендегі мәтінді толықтырыңдар. Көсемшенің, есімшенің жұрнақтарын қойып, қай сөйлем бұрынғы өткен шақта тұрғанын анықтаңдар.

Ұялы телефонның зияны жайында көп айтыл... . Жңі қолданатын адамды ми ісігіне ұшыратуы мүмкін деген сияқты қорқынышты мәліметтерді ғалымдар алға тарт... баст...ды. Ал ғаламтордан келетін қауіп одан да қорқынышты. Қазіргі таңда ғаламтор жастардың басты ермегіне айнал... . Әлеуметтік желілерде байланыс орнатудың түрі көбей... сайын оған қызы ға түскендердің қатары арт... .

stud.kz сайтынан

3-тапсырма. Төменде бұрынғы өткен шақтың ерекше түрлері жасалған. Соларға ұқсас сөйлем құрап жазыңдар. Етістіктерді тауып, морфологиялық талдау жасаңдар.

1. Шеген үндеген де жоқ (*БІА*). 2. Қия бір соғып ас етсем, Тамағыма қылқаның кетер демес ем (*МӨ*). 3. Көп жыл бұрын Гималайдың баурайында жүріп мен бір жолбарыс аулаушыға жолыққам... (*МШ*)

A *Е* көмекші етістігінің түрленуін сипаттап беріңдер.

Ә Бұрынғы өткен шақтың болымсыз түрі қандай жолдармен жасалған?

4-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздер арқылы сөйлемдер құрап жазыңдар.

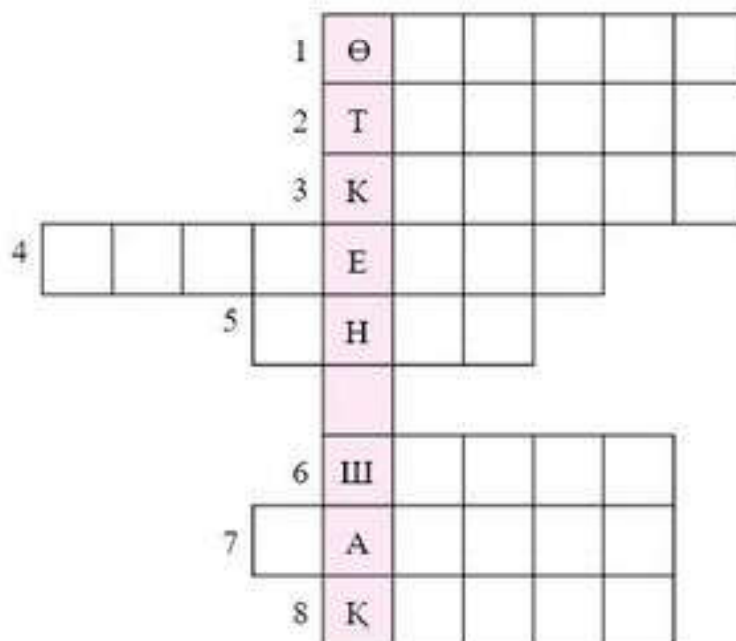
- 1945, соғыс.
- Өткен ғасыр, ғарыш, Байқоңыр.
- Абай, дүниеге келу.
- Ыбырай, болу, алғашқы.
- Ерте, ерте, ертеде
- Тәуелсіздік, Қазақстан.
- Орналасу, жер көлемі, еліміз.

5-тапсырма. Кім көп табады? Қазақ ертегілерінің ішінен бұрынғы өткен шақ тұлғасында тұрған сөйлемдерді тауып жазып келіңдер.

6-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Мақтаншақтық өтірік айтқызады,
... көңіл қайтқызады.	5. ... – таусылмас азық,
Жұтамас байлық.
2. Мал үшін таласпа,
Ар үшін	6. Қалыптан шықсан да,
Халықтан
3. ... болма, епшіл бол.	7. Жаксы – арына құл,
Жаман – ... құл.
4. Кісінің ... ісін көргенше,
Өзінің түйедей ісінді көр.	8. Өнер алды – ... тіл.

6.9. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

Егер сіздің бизнесіңіз ғаламторда болмаса, онда сіз бизнесте жоқсыз.

Билл Гейтс

Бүгін сабақта:

- мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріп, ой қорыта білуді жетілдіреміз;
- ауыспалы өткен шақтың ережесін түсініп, мысалдар арқылы бекітеміз;
- тірек сөздер арқылы өз бетімізше ауыспалы осы шаққа сөйлем құраймыз;
- «Сұлтан Бейбарыс» фильмін көріп, оқиғаларды ауыспалы өткен шақта баяндай білуге дағдыланамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.**Қазақстандағы әлеуметтік желілер**

Қазақстанда 7 миллионға жуық адам әлеуметтік желілерді күнделікті пайдаланады екен. Елімізге алғашқы әлеуметтік желілер келе бастаған сәтте «Менің әлемім» («Мой мир») әлеуметтік желісі, кейін 2011 жылдан бастап «ВКонтакте» желісі танымалдылыққа, кең қолданысқа ие болды. Ал қазіргі уақытта Инстаграм желісінің қолданушылары күрт артып отыр. 2016 жылдың мәліметтері бойынша, **ВКонтакте** желісіне 1,945 миллион қазақстандық тіркелген екен. **ВКонтакте** желісінің қолданушыларының басым көпшілігі – 18 жасқа дейінгі тұтынушылар, яғни мектеп оқушылары.

Қазақстанда сұранысқа ие келесі әлеуметтік желі – **Инстаграм** парақшалары. Сервисті 1,336 миллион қазақстандық қолданады. Бұл желі әсіресе әйел адамдардың арасында аса танымал. Инстаграм аккаунттарының 71,9 пайызы әйелдердің үлесіне тиесілі. Ал қалған 28,1 пайызын ер адамдар құрайды.

Қазақстандағы келесі сұранысы жоғары желі – «**Менің әлемім**». Бұл желіге 155,3 мың қазақстандық тіркелген. Олардың арасында 59,5 пайызы – әйелдер, 40,5 пайызы – ер адамдар. Желідегі негізгі жас категориясы – 25 пен 34 жас аралығы.

Қазақстандағы келесі желі – **Фейсбук** желісі. Жазылушылар саны – 125,8 мың адам. Оның ішінде әйелдер 60,3 пайызын құрайды. Мұнда 18 жастан төменгі аудитория жоқтың қасы, небәрі 0,1 пайызын ғана құрайды. Аудиторияның ең үлкен көрсеткіші – 45,4 пайызын 25 пен 34 жас аралығындағы адамдар құрайды. **Фейсбук** желісінің 5 пайызын 55 жастан асқан қолданушылар тұтынады. **Фейсбукті** көбінесе қоғам қайраткерлері, журналистер, ғалымдар мен саясаткерлер қолданады.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстанға әлеуметтік желілердің келу үрдісін айтыңдар.
2. Еліміздегі ең танымал шетелдік әлеуметтік желілер қандай?
3. **ВКонтакте** желісінің негізгі қолданушылары кімдер?
4. **Инстаграм** желісі туралы не айтылған?
5. «Менің әлемім» және «Фейсбук» желілерін сипаттап беріңдер.
6. **Фейсбук** қолданушыларының ерекшелігі не?

Ә Фейсбукті көбінесе қоғам қайраткерлері, журналистер, ғалымдар мен саясаткерлер қолданады деген сөйлемді көшіріп жазып, кешенді (фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік) талдау жасаңдар.

АУЫСПАЛЫ ӨТКЕН ШАҚ

Ауыспалы өткен шақ – қимыл иесінің дағдысына айналған іс-әрекетін, қимылын білдіретін етістік формасы. Есімшенің *-атын/-етін, -йтын/-йтін* жұрнақтары арқылы жасалып, бірде өткен шақ, бірде келер шақ мағынасында жұмсалады. Сондықтан да оны ауыспалы өткен шақ деп атайды. Мысалы: *Асан ауылға жиі баратын. Сен кітапханаға қашан баратын едің?* Бірінші сөйлемде бару қимылының болып кеткенін байқасақ, екінші сөйлемде бару қимылының әлі болмағанын, бірақ болуға тиіс екенін аңғарамыз.

Ауыспалы өткен шақ жіктеліп те, *еді* көмекші етістігімен тіркесіп кетіп те (онда *еді* етістігі жіктеледі) жұмсалады. Мысалы: *баратынмын, баратын едім.* Ал ауыспалы келер шақ тікелей жіктелмейді, тек *еді* көмекші етістігімен тіркесіп қолданылады: *баратын едім.* Екі шақтың мағыналарын айыруда тағы да мезгіл мәнді сөздерге иек артамыз. Мысалы: *Ол ауылға жиі баратын еді. Ол ауылға бүгін (ертең) баратын еді.* Алғашқы сөйлем ауыспалы өткен шақты білдірсе, екінші сөйлем ауыспалы келер шақты білдіреді.

Ауыспалы өткен шақтың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	көретінмін, қарайтынмын, баратын едім	көретінбіз, қарайтынбыз, баратын едік
II	көретінсің, қарайтынсың, баратын едің көретінсіз, қарайтынсыз, баратын едіңіз	көретінсіңдер, қарайтынсыңдар, баратын едіңдер көретінсіздер, қарайтынсыздар, баратын едіңіздер
III	көретін, қарайтын, баратын еді	көретін, қарайтын, баратын еді

Б Мәтіннен ауыспалы өткен шақты табыңдар.

2-тапсырма. Ауыспалы өткен шақта тұрған етістіктерді табыңдар. Шақ жұрнағын, жіктік жалғауын ажыратыңдар.

1. Апасы бәрін түсінетін.
2. Қараша қара сойылға мықты болатын.
3. Сен айт менің ойымды, айта алмаған.
4. Басында өлендері әжептәуір, әп-әд емі болатын.

5. Ел болатын жігіттер, ел намысын жыртады,
Ел болмайтын жігіттер, елін ұрлап құртады.
6. Шынға келгенде, сұрауға бата алмайтын да.
7. Мен бақытты көрсем деуші едім.
8. Өзі мақтануды сүймейтін.
9. Үйден сирек шығатын еді.
10. Тістейтін жылқы тісін көрсетпес.

3-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнын соңғы сөйлеммен үйлесетіндей өткен шақта баяндап беріңдер.

Баяғы дарқан көңіл тарылған ба екен, қазір біз болмашы нәрседен мейірім іздейтін болдық. Ғаламтордан жолдан өте алмай тұрған әлдебір әжені жолдың ар жағына жетелеген бала туралы видеоны көрсек, елжіреп кетеміз. Бір жігіттердің махаббатта жолы болмай жүргенін баяндаған мұнға толы жазбасын оқып, оған кеңес береміз. Қарияға қол ұшын созған балақайға «Әп, бәрекелді!» дейміз. Аттандаған ағайындарға «Дұрыс, мен сендерді қолдаймын!» деп сенім білдіреміз. Бірақ... Осының бәрі де виртуалды әлемде, шынайы өмірден алыс мекенде жүзеге асып жатады. Жанында жүрмеген соң, жанашырлық болмайды. Жалаң пікірлер мен пафос сөздер адамға шынайы өмірдегідей жылу сыйлай алмайды.

Ал қазір бәрі басқаша... Адамдар бір-бірімен бетпе-бет сөйлеседі, өзара шынайы қарым-қатынастан ләззат алады...

Р.Әрен

4-тапсырма. Төмендегі сөздерге ауыспалы өткен шақ жасайтын есімшелерді жалғап жазыңдар.

Тұр, оқы, соқ, жап, көрінбе, алып-салу, ақ, істеліп жату, бақ, әңгімеле, төк.

5-тапсырма. Төменде берілген тірек сөздер арқылы ауыспалы өткен шақта тұрған сөйлемдер құрап жазыңдар.

«Менің әлемім», танымал болу
XX ғасыр, әлеуметтік желі, болмау
аз жариялау, қазақша мәліметтер
парақшалар, қор жасау
электронды кітаптар, оқу
смартфон, жөндеу
желі қолданушылары, пайдалану

6-тапсырма. Орта ғасырларда Мәмлүктер империясын құрған Бейбарыс бабамыз туралы «Сұлтан Бейбарыс» фильмін көріңдер.

А Фильмдегі Бейбарыстың ерліктері жайында ауыспалы өткен шақта баяндап беріңдер.

6.10. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІ ІГІЛІКТІ ПАЙДАЛАНУ

Өзіміз қандай қарым-қатынасты қаласақ, басқаларға да сондай қарым-қатынаста болайық.

Аристотель

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріп, әлеуметтік желілер туралы өз ойларымызды еркін жеткізе білуге үйренеміз;
- сөйлемдердің қай шақта тұрғанын анықтай білеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Поляк жазушысы Януш Вишневский өзінің «Желідегі жалғыздық» деп аталатын романында: «Ғаламтор адамдарды жақындатпайды. Ол – жалғыздықтардың жиынтығы. Былай қарасаң, бәріміз бірге секілдіміз. Бірақ бәрібір жалғызбыз», – деп жазады. Роман неліктен танымал? Бүгінгі оқырман осы шығарманы неге іздеп жүріп оқиды? Өйткені қазір «желідегі жалғыздықты» ғаламторға қолжетімді аймақта тұратын ағайынның біразы бастан кешіп жүр.

Алайда бес саусақ бірдей емес. Әлеуметтік желіні игілік үшін қолданатын адамдар да жетерлік. Бір қолданушылар желіде

үнемі тек игілікті хабар мен адамдарды ізгілікке шақыратын жазбалар жазып отырады. Мәселен, шымкенттік Жүрсін Кәрім есімді дәрігер ағамыздың «Фейсбуктегі» парақшасында адамды сабырға, ақылға, парасаттылыққа жетелейтін жазбалары жазылады. Жүрсін аға диалогке ашық, жұрттың қойған сұрағын жауапсыз қалдырмайды. Бастысы, бұл қолданушы негативті ойлардан, даурықпа сөздерден ада. Белгілі жырау, фольклортанушы Берік Жүсіпов өз парақшасында танымдық дүншелерді көп жариялайды. Жырау қазірге дейін «Фейсбук» бетінде қазақтың халық ауыз әдебиетіне, тарихы мен өнеріне, мақал-мәтелдеріне, пайымдарына қатысты пайдалы жазбалар жазып үлгерді. Пайдалы жазба жазатын мұндай қолданушыларды іздеп жүріп оқуға болады.

Соңғы кезде сатирик Мұхтар Шерімнің әзіл-шыны аралас дүншелері, жас жазушы Бейбіт Сарыбайдың езуіне еріксіз күлкі үйіретін постылары, журналист Арман Сқабылұлының әдемі естеліктері оқырмандар арасында сұранысқа ие болып тұр.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Я.Виншевскийдің шығармасында қандай әлеуметтік мәселе көтерілген? Жазушының көтеріп отырған мәселесі сендерге таныс па? Тәжірибелеріңді бөлісіп баяндаңдар.
2. Әлеуметтік желіні қалай игілікті пайдалану керек?
3. Ғаламторға тәуелділік дегеніміз не? Өткен сабақтардан еске түсіріңдер.

Ә Мәтінде аты аталған адамдардың парақшаларын оқып, қарап көріңдер. Қазақстанда сендер парақшаларын оқитын қандай өзге де танымал тұлғалар, жазушылар, саясаткерлер бар?

Б Мәтіннен болжалды келер шақты табыңдар. Қандай шақ түрі жиі қолданылған?

В Жырау қазірге дейін «Фейсбук» бетінде қазақтың халық ауыз әдебиетіне, тарихы мен өнеріне, мақал-мәтелдеріне, пайымдарына қатысты пайдалы жазбалар жазып үлгерді деген сөйлемді көшіріп жазып, кешенді талдау жасаңдар.

2-тапсырма. Төмендегі сөздерді етістікке айналдырып, сөйлем құраңдар.

Қол, аяқ, бас, шынтақ, тізе, құшақ, нек, пық, желке, арқа.

А Кім көп табады? Осы туынды етістіктерге есімше жұрнақтарының барлық түрін жалғап сөйлем құраңдар.

3-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, сөйлемдердің қай шақта тұрғанын анықтаңдар.

Шоқанды Көкше өзінің сұлулығымен әрдайым таңғалдырушы еді. Бұл жолы да Көкше кербез, сол маңғаз қалпында қарсы алды. Оның тіп-тік найза шындары, биік құздары бұрынғысынша көкке қол созады. Олардың арасында Окжетпес ерекше көзге түседі.

Көкшетаудың маңында кел де көп.

Шоқан Алатау, Сарыарқа саяхатынан іштей байып, жаңарып, түлеп қайтты. Ел тіршілігімен, қазақ сахарасының өзі бұрын білмеген көленке жақтарымен танысты. Андамай келген сан ғажайып дүниелерді аңдады.

Бүгін, міне, осының бәрін ойша шолып, қорытындылап отыр.

Н.Березин

А Қарамен берілген сөздерді жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

4-тапсырма. Жіктеудің 4 үлгісін жатқа айтып беріңдер.

1-үлгі : а) қалып етістік;
ә) есімше тұлғалары;
б) есім тұлғалары.

3-үлгі : а) жедел өткен шақ;
ә) шартты рай.

4-үлгі : бұйрық рай тұлғасы.

2-үлгі : көсемше тұлғалары.

5-тапсырма. Төменде берілген өлең жолдарынан етістіктерді теріп жазып, қай шақта тұрғандығын анықтаңдар.

Тумақ, өлмек, қартаймақ болмай қоймас,
Қанша қызық көрсе де, пенде тоймас.
Сол тоймастық – дүннені жамандатқан
Сен сөкті деп тағдырды қайта жоймас.

Шәкәрім

Талай тұлпар зорықты,
Талай гүлдер солыпты.
Талай таулар шөгіпті,
Талай жұлдыз сөніпті.
Талай көлдер суалған,
Талай емен қуарған...
Жебелі садақ толғаған,
Желекті найза қолға алған
Батырлар да өтіпті.

Қ.Аманжолов

Білдірдік елдің сырын, ердің құнын,
Еліріп ерегеске екі-үш күндік.
Кіреді тентек есі түстен кейін,
Мүшкілін халқымыздың жаңа білдік.

А.Байтұрсынұлы

А Е көмекші етістігін қатыстыра отырып, осы шақта, келер шақта және өткен шақта болатындай етіп сөйлемдер құрап жазыңдар.

6-тапсырма. Мағжан Жұмабаевтың ойын қалай түсінесіңдер?

Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сыры, тарихы, мінезі айнадай көрініп тұрады.

Мағжан Жұмабаев

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ

7.1. МЕЙМАНДОС ҚАЗАҚ – ТАТУЛЫҚТЫҢ ЖАРШЫСЫ

Қазақ халқы – ең бір бейбіт халықтардың бірі.

Шоқан Уәлиханов

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқи отырып мазмұны бойынша өз ойларымызды түйіндеп, татулық жайлы түсініктерімізді кеңейтеміз;
- етістіктің райларын, оның ішінде ашық райдың ережесін меңгереміз;
- сөйлем ішінен етістіктерді анықтап, рай түрін ажыратуды үйренеміз;
- тыңдау мәтінінен етістіктің шақтарын табамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ – татулықтың кәдірін білген, ынтымақтың ырысын бағалаған халық. Халқымыз өзінің татулығы мен ерлігінің арқасында осынау дарқан даланың несі атанды. «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді», «Ырыс алды – ынтымақ», «Бірлік түбі – береке», «Ынтымақ түбі – игілік», «Бірлік түбі – тірлік», «Күш – бірлікте», «Төртеуі түгел төрге шығар» тәрізді ұлағатты сөз айтып, өсиет қалдырған. Ұрпағын береке-бірлікке, достыққа, адамды сыйлауға, татулыққа жетелейтін меймандостық тәрбие берген.

Қазақтың алыстағы ағайынмен жөн сұрасқанда, ең алдымен, «Ел аман, жұрт тыныш па?» деп қалың жұрттың есендігін сұрауында үлкен мән бар. Алыстағы ағайынның амандығын естіп, есендігін білгеннен соң жон арқасын кенге салып маркайып қалады. Адам болмысы әрдайым тыныштықты, берекелі, баянды ғұмырды аңсайды. «Бірлігі бар ел озады, бірлігі кеткен ел тозады». Кезінде үш жүздің басын қосқан Абылай ханға ақылшы болған Бұқар жырау:

Мұсылманның баласы,
Сірә, бір кенес құрыңыз,
Бірауызды болыңыз! –

деп халықты бәрінен бұрын ынтымақшыл, ұйымшыл болуға шақырған.

Ал жыр алыбы Жамбыл атағы арындап тұрған от ауызды, орақ тілді акын Құлмамбетті:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт! –

деген екі ауыз сөзімен жеңіп, татулық пен тыныштықтың қадірін ұқтырып кеткен...

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінді оқи отырып, татулық, бірлік пен ынтымақ туралы өз ойларыңды айтыңдар. Қазақ халқының татулық туралы айтқан тұжырымдарын келтіріңдер.

Ә Мәтіндегі есімшеден және көсемшеден жасалған етістіктерді тауып, оқиға қай шақта баяндалғанын анықтаңдар.

ЕТІСТІК РАЙЛАРЫ. РАЙ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Етістіктің рай формасы сөйлеушінің болған немесе болып жатқан іс-қимылға, әрекетке деген көзқарасын, ойын, ниетін, істің болу-болмауы туралы тұжырымын, пікірін білдіреді. Қимыл иесінің іс-қимылға деген көзқарасы әртүрлі болуы мүмкін: тілек, қалау, бұйрық, шарт, ниет, өтініш т.б.

Қазақ тілінде райдың 4 түрі бар: *ашық рай, бұйрық рай, қалау рай, шартты рай.*

АШЫҚ РАЙ

Ашық рай – осы шақта, келер шақта және өткен шақта бір істің, қимылдың болу-болмауы туралы сөйлеушінің шындық деп баяндауын білдіретін етістіктің формасы. Ашық райдың мәні етістіктің шақ мағынасын білдірумен тікелей байланысты. Өтіп кеткен қимыл, іс-әрекет болсын (өткен шақ), болып жатқан іс-әрекет, қимыл болсын, әлі бола қоймаған, бірақ келешекте болуға тиісті қимыл, іс-әрекет болсын етістік белгілі шақта жұмсалғанда сол қимылдың болуы арқылы сөйлеушінің ақиқат шындықты баяндауын білдіреді. Мысалы: *Әркім өз ойымен отыр (Ғ.Мүс.). Келемін тау ішінде түнделетіп (С.Сейф.). Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шаппақ (Абай). Жер жырттық, қайнады еңбек, егіс салдық (Ж.Ж.).*

2-тапсырма. Төмендегі халықтар достығын жырлаған Жамбыл атамыздың жырынан үзіндіні оқып шығыңдар.

Енді бүгін қарасам,
Айналам бақыт кең жатыр.
Бірімен-бірі туысқан
Қол ұстасқан ел жатыр.
Қырғыз, қазақ, өзбектер,
Моңғол, ұйғыр, дүнгендер,

Армян, калмак, грузин,
Орыс пенен украин
Терезесі тең жатыр.
Алатау, Кавказ ұласып,
Баурайы бұйрат кең жатыр.
Бақыттың әні асқақтап,
Құлаққа даусы кеп жатыр.

А Ақынның болып жатқан оқиғаға деген көзқарасы қандай? Ақынның сезімі мен толғанысын, көңіл күйін сипаттап айтыңдар. Ақын тарихтың қай кезеңін сипаттап отыр?

Ә Мәтіндегі етістіктерді тауып, қай шақта тұрғанын және райдың қай түріне жататындығын айтыңдар.

Б Халықтар достығы жырланған тағы қандай өлеңдерді білесіңдер?

3-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерден рай формасында жұмсалған етістіктерді тауып жазыңдар.

1. Маужырап атқан мамыр айының шапағы ал қызыл тудай шай-кала қалған екен. Қызыл шапақ астынан күн төбесі көріне бастады. Мөлдір айдың бетінде құбылып күрең сәуле ойнайды. Көз ұшында шағаладай шанқан ақ желкендер көрінеді. Аршын мойындарын құрықтай іріп, жұп-жұбымен аққулар жүр. Теңіз толқыны оларды ақырын ғана тербеп қояды. Көгілдір кеністікте шоршып сары сазандар ойнайды. 2. Бұдан қалса, түс ауа дауылданатын шығар. 3. Алдында тұрса да, түсесің, не батасың, не шығасың. 4. Осы бір таза ауаны кеуденді толтыра жұта бергің келеді.

Ә.Сәрсенбаев

4-тапсырма. Ашық рай етістіктерін шақтың түріне қарай жіктеп жазыңдар.

1. Мендегі доспен достасқын, Сендегі доспен дос болып сонда тұрмақпын (ММ). 2. Әрқашан дос, біргеміз, ажырамас іргеміз (ХТ). 3. Соғыс дегеніміз зорлық болып табылады, ал бұл зорлықтың көрінісінде шек болмайды (РА). 4. Біз жазушылық күшімізді ұлттық татуласу саясатын насихаттауға арнадық (КС). 5. Қыл өтпестей татулықты бір ашуға сатпас болар (ӘБ). 6. Ынтымақ істі бітірер (мәтел). 7. Тек тыныштық болса ғана «төбедегі төртеу» түгенделеді деп ойлаймын (НН).

5-тапсырма. Төменде берілген мақал-мәтелдерді керекті сөздерді пайдаланып аяқтап жазыңдар. Етістіктерді тауып, тұлғасына қарай талдаңдар.

1. Досы көпті жау 2. Өсер елдің баласы бірін-бірі
3. Ынтымақ қайда болса, ырыс сонда барамын 4. Қадір тұт, бір-біріне құрмет көрсет, тірлікте сыйластыққа бар ма 5. Алақанмен күннің көзін 6. Ынтымақ болмай іс 7. Адам ... , мал үйіршіл.
8. Айырылған азады, қосылған 9. Бөлінген

Керекті сөздер: жетер, алмас, жаба алмайсың, батыр дер, озады, депті, ұйымшыл, онбас, бүлінеді.

А Қазақтың ынтымақ пен бірлікке қатысты мақал-мәтелдерін, ұлағатты сөздерін пайдалана отырып, ынтымақ, бірлік, татулық сөздерімен мәндес сөздерді табыңдар. Мәселен, мұндай мағыналас сөздердің 40-қа жуығын табуға болады екен. Ал сендер қаншасын таба аласыңдар?

6-тапсырма. «Атамекен» әнінің мәтінін тыңдаңдар. Әнін білсеңдер, айтып көріңдер.

А Ән мәтініндегі етістіктердің шағын табыңдар.

7-тапсырма. Түсіндірме сөздіктен *рай* сөзінің мағынасын тауып, түрлі қолданыстарына мысалдар келтіріңдер.

7.2. БАУЫРМАЛДЫҚ – ТАРИХИ ТАҒДЫРЫМЫЗ

Игілік басы – ынтымақ,
Ынтымақты елде күншуақ.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтінмен танысып, мазмұнына қатысты сұрақтарға жауап береміз;
- бұйрық рай ережесімен танысып, тапсырмалар орындау арқылы бекітеміз;
- бұйрық райдың болымды, болымсыз түрін ажыратуды жаттығулар орындау арқылы үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

... Біз бір класта жеті қазақ баласы, екі орыс, екі неміс, бір шешен, бір татар – бес ұлттың балалары оқитынбыз . Бәрі де соғыс басталғаннан бері жаңадан көшіп келгендердің балалары. Келген кездерінде бірауыз қазақша білмейтін балалар бірер жылдан кейін-

ақ өзімізді сөзден жаңылдыратындай боп сайрап шыға келді. Ауылымыз – қазақ ауылы, сондықтан күнделікті тірліктің бәрі қазақша: ойын қазақша, мектептегі оқу қазақша, демек, қазақ тілі – бүкіл ауылға ортақ тіл және қазақ тілі үйренуге онай тіл сияқты. Мысалы, Отто көшіп келген соң үш күннен кейін көшеде өзімізбен бірге «Түлкі-тазы» ойнап, қазақша айтқанымыздың бәрін айна қатесіз түсініп, ойын үстінде біздің сұрақтарымызға «бар, жоқ» деп жауап қайтарып, лезде тобымызға қосылып кетті. Орыс баласы Петке мен шешен баласы Бәкке де солай болды. Ала жаздай өзімізбен қосылып ойнап жүрді де, күзде мектепке қазақ кластарына кеп өзімізбен бірге партаға отырды.

Мұқан ағай әуелде: «Әй, бұл балаларға қиын болды-ау», – деп біраз абыржыған. Артынан әлгі балалардың оқуға деген ынтасын көріп: «Ойпыр-ай, мына балалар зерек екен», – деп сүйсіне мақтаған. Сөйтіп, әліппені бірге үйреніп, хатты бірге таныған балалар қайсысымыздың қай ұлт екенімізді еске алып, сөз етіп көрген емеспіз. ..

Қысқасы, бүгінде Петке де, Отто да, Бәкке де, майданға хат жазғанда өзімізден кем түспейтін, қазақша мақал-мәтеліне де, қарасөз бен өлең сөзіне де желдей есіп тұрғандар. Ал кейбір балалар бұлардай емес, тілге әлі де болса шорқақ болатын. Көптеген сөздердің мағынасын түсіне алмай, дұрыс айта алмай қиналатын кездері бар. Сондай балалардың бірі Бели еді. Өзі мінезі аңқылдақ, айтқаныңды тез үйрене қойғысы кеп тұратын елгезек-ақ бала. Бірақ ылғи күлкіге қап жүреді. ..

С.Мұратбеков

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Бір сыныпта қандай ұлттың балалары білім алуда?
2. Балалардың есімдері кім?
3. Өзге ұлттың балалары қазақ балаларымен қалай етене араласып кетті?
4. Балалардың зеректігі неден байқалды?
5. Оқиға қай тарихи кезеңді сипаттап отыр?

Ә Мәтіннен етістіктерді тауып, морфологиялық талдау жасаңдар.

БҰЙРЫҚ РАЙ

Қимылдың іс-әрекеттің орындалуын талап ету мағынасын білдіретін етістіктің түрі **бұйрық рай** деп аталады.

Бұйрық рай қимылдың іс-әрекеттің тыңдаушыға (II жақ) я бөгде біреуге (III жақ) немесе өзіне (I жақ) қаратылып, бұйыра, талап, тілек етіле айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Тыңда, дала, Жамбылды (Жамбыл). Қызсын*

еңбек, қайнасын күш майданда (И.Б.). Мен жазайын сізге хат, Оқып көрсін ол шындап (Абай).

Мысалдардағы *тыңда, қызсын, қайнасын, жазайын, көрсін* деген етістіктер белгілі бір жаққа қаратыла бұйыра, талап етіле айтылып тұр: *сен тыңда, ол қызсын, ол қайнасын, ол көрсін, мен жазайын*.

Етістіктің бұйрық рай тұлғасы бұйрықтық мағынамен бірге талап, тілек ету, ниет мағыналарын да білдіреді. Әдетте, бұйыру, талап ету мағынасы II және III жақтарда анық көрінеді де, I жақта ол көбіне ниет ету мәнінде келеді.

2-тапсырма. Төменде Төле бидің бірлік пен ынтымақ туралы айтқан ойлары жинақталған. Мұқият оқып шығып, мағынасын түсіндіріңдер.

1. Жалғанда, ойлап тұрсаң, бірлік керек,
Бірлікті ойлаған соң тірлік керек.
Ағайынға алакөз бола қалсаң,
Аузынан несібеңді біреу жемек.

2. Бейбіт елде сән бөлек,
Бүлінген елде дау бөлек.

3. Тұсау ат сақтайды,
Ат ер сақтайды,
Ер жер сақтайды.

4. Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол!
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол.

5. Ел билеу үшін алдымен елді ауыз-
бірлікке, ынтымаққа шақыра біл.

Есте сақтаңдар!

• Бұйрық рай сөйлемде айтылу сазына қарай бұйрық мәнде, өтініш мәнде және кеңес беру мәнде де айтылады: *Жаңабай тез жетсін!* – деді Оңғар (Ғ.С.). Бұл сөйлемде *тез жетсін* сөзі бұйрық мәнінде айтылып тұр. «*Бақытты, өмірлі болсын, мұратына жетсін!*» дегенде бұйрық жоқ, мұнда тілек, алғыс мәнінде айтылып тұр.

А Бидің «ел билеу үшін алдымен елді ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл» дегенін қалай түсінесіңдер? Тарқатып айтып беріңдер.

Ә *Шақыра біл, қатал бол* етістіктерін бұйрық райдың жіктелу жүйесі бойынша жекеше, көпше түрде жіктеп жазыңдар.

3-тапсырма. Бұйрық рай етістігінің болымды, болымсыз түрін ажыратып, жасалу жолын анықтаңдар.

- Қара, кара, тілінің ащысын карашы!
– Токта, тындайық.
- Ау, су әкеліңдер! Өрт салушыны іздендер.
– Бермендер, лақтырыңдар өзін.

3. – Шегін кері! – дейді автоматчик, көпірге көтеріле берген мәшинені кең кеудесімен тіреп.

– Шегіне алмаймын, бөгеме жолымды (Ә.С.).

4. – Аяғыңды еш уақытта кестіруші болма! – деп Володя қасымда отыр (F.Мұс.).

4-тапсырма. Сөйлемдерді болымсыз түрге айналдырып жазыңдар.

1. Ертең үйге барыңдар. 2. Көлікке отырыңдар. 3. Аялдамада тұрыңдар. 4. Сен дүкенге барып қайт. 5. Ұлттық кітапхананың алдында күтіндер. 6. Күн суық, жылы киініңдер. 7. Жау тылында қалайық. 8. Мен досымның қасына барайын. 9. Ертеңгі сабаққа дайындалайық.

5-тапсырма. Мақал-мәтелдерді аяқтап жазыңдар.

1. Ауыл болсаң, қауым 2. Достың санына ... , жанына қара. 3. Дос тұтқанды 4. Қырық атан ұстама, қырық тамыр 5. Өзбектің кигенін ал, қазақтың ... ал. 6. Көпке күл 7. Берекені көктен ... , бірлігі мол көптен тіле. 8. Мынның түсін танығанша, бірдің атын 9. Тайып бара жатқанға 10. Күшіне қарай жүк көтер, Мінезіне қарай дос

Керекті сөздер: біл, бол, ұста, мінгенін, танда, шашпа, таяныш бол, қарама, тілеме, қадірле.

6-тапсырма. «Елім менің» әнінің мәтінін тыңдаңдар. Әнін білсеңдер, айтып көріңдер.

А Ән мәтініндегі бұйрық райлы етістіктерді табыңдар.

7.3. ҚАЗАҚСТАН ЭТНОСТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Бірлікті ел бұзылмас.

Мақал

Бүгін сабақта:

- мәтінді оқып, мазмұны бойынша сұрақтарға жауап береміз;
- бұйрық райдың жіктелуін меңгеріп, оны басқа жіктеу түрінен ажыратамыз;
- даналық сөздерді мәнерлеп оқып, мазмұнын аша білуді үйренеміз;
- морфологиялық талдау жасай отырып тақырыпты пысықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Мемлекетіміздің негізін қалаушы халық – қазақтар. Республикада қазақтардан басқа 131 ұлыстың өкілдері тұрады. 2013 жылы өткізілген халық санағының қорытындысы бойынша, халқы 100 мыңнан

асатын 8 этнос бар екені белгілі болды. Олар: қазақтар, орыстар, өзбектер, украиндер, ұйғырлар, татарлар, немістер, кәрістер. Осы 8 ұлт бірігіп Қазақстан халқының 96 пайызын құрайды. Одан өзге саны 30 мыңнан асатын 8 этностың орналасқанын байқауға болады. Олар: түріктер, әзірбайжандар, белорустар, дүнгендер, күрдтер, тәжіктер, поляктар, шешендер.

«Қазақстан этностары» кітабынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстанда қанша ұлттың өкілдері тұрады?
2. Қазақстанда тұратын ұлттардың 96 пайызын 8 ұлт құрайтын болса, 4 пайызын қандай ұлттар құрайды?

Ә Мәтіндегі бол етістігін ашық және бұйрық рай тұлғасында жіктеп шығыңдар.

БҰЙРЫҚ РАЙДЫҢ ЖІКТЕЛУІ

Бұйрық райдың ерекшелігінің бірі – арнайы жұрнақтар арқылы емес, жіктік жалғауы арқылы жасалуында. Жіктік жалғауы сөзге ерекше екпін беріп тұрады. Мысалы: *келсін, барсын, санасын, барайық, барыңдар, көрмеңдер* т.б.

Екінші ерекшелігі – бұйрық райдың II жақ анайы түрінің арнайы қосымшасы болмайды. Мысалы: *кел, ойла, барғызба, мақтанба, сөйлетпе*. Ал екінші жақ

анайы көпше түрінде *-ың/-ің/-ң* жалғауының үстіне *-дар/-дер* көптік жалғауы үстеледі: *сендер кел-ің-дер, бар-ың-дар, сөйле-ң-дер*.

Бұйрық райдың екінші жақ сыпайы түрі етістік түбіріне *-ңыз/-ңіз, -ыңыз/-іңіз* жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *(сіз) кел-іңіз, бар-ыңыз, сөйле-ңіз*. Екінші жақ сыпайы түрінің көпшесі осы жекеше түріне *-дар, -дер* көптік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *(сіздер) кел-іңіз-дер, бар-ыңыз-дар, сөйле-ңіз-дер*.

Бұйрық райдың III жағы (жекешесі де, көпшесі де) етістік түбіріне *-сын/-сін* жалғауы жалғануы арқылы жасалады. Мысалы: *(ол) кел-сін, бар-сын, сөйле-сін*.

Бұйрық райдың I жағы етістік түбіріне (жекеше) *-айын/-ейін, -йын/-йін*, көпше *-айық/-ейік, -йық/-йік* жалғаулары жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *(мен) кел-ейін, бар-айын, (біз) кел-ейік, сөйле-йік, бар-айық*.

Бұйрық райдың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	барайын, келейін, санайын, көрмейін	барайық, келейік, санайық, көрмейік
II	бар, кел, сана, көрме барыңыз, келіңіз, санаңыз, көрмеңіз	барыңдар, келіңдер, санаңдар, көрмеңдер барыңыздар, келіңіздер, санаңыздар, көрмеңіздер
III	барсын, келсін, санасын, көрмесін	барсын, келсін, санасын, көрмесін

2-тапсырма. Төменде бірлік пен ынтымақ, береке-бітім туралы даналық сөздер берілген. Мұқият оқып, мағынасын ашыңдар.

Балаларыма өсиет:
Қылмаңыздар кешет.
Бірлігіңнен айырылма,
Бірлікте бар қасиет.
Татулық болар береке,
Қылмасын жұрт келеке.
Араз болсаң алты ауыз,
Еліне кірген әреке¹.

Ақтамберді жырау

Халайықтар, жарандар,
Халқынменен тату жүр.

Дулат Бабатайұлы

Есте сақтаңдар!

- Бұйрық мағынасы әртүрлі реңкте білдіріледі: егер бұйыру қатал талап мағынасында жұмсалса, дауыс көтеріңкі айтылады; ал өтініш, тілек мағынасында айтылса, бәсең айтылады.

¹ Әреке – бүлік, лаң.

Ағайының көп болсын,
Бірлігі оның бек болсын!

Шал ақын

Қой, жігіттер, күн болды ойланарлық,
Білім, әдет, ақылды ойға аларлық!
Бірлік пен талапты еңбекке салындар,
Өнерлі елдерден өнеге алындар.

Шәкәрім

Ел болам десен, бесігіңді түзе.

М.Әуезов

А М.Әуезовтің «Ел болам десен, бесігіңді түзе» деген сөзін тарқатып айтып беріңдер.

Ә Үзінділерден бұйрық райдың қай жақта тұрғанын анықтаңдар. Бұйрықтан басқа қандай мағыналық реңктер байқалатынын айтыңдар.

3-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазып, бұйрық рай формасында қолданылған етістіктерді тауып, талдаңдар.

1. – Сәлмен, астықта жұмысын болмасын, осы жер бетінде тірі жүргін келсе, тиіспе! – деп Омар сілкініп шыға келді. 2. – Кәне, баланың жолын бір сынайық! 3. Әскерде болғаныңды тірі жанға тісіннен шығарушы болма! 4. Бұдан былай оның бір сабақ жібін әкелуші болма! 5. – Қарағым, атаң апарса, бар, жолың ондалсын.

4-тапсырма. Көп нүктенің орнына жіктік жалғауын жалғап жазыңдар.

1. Біз ертен Көктөбеге бара... . 2. Ол ертен Шымбұлаққа барма... .
3. Сіздер Достық сарайына бар... . 4. Сендер үйде отыр... . 5. Біз сыныптасымыздың туған күніне кел... . 6. Біз бірге шық... . 7. Сіздер автобуспен кел... . 8. Сіздер жиналыста сөйле... . 9. Біз оған бәрін айт... . 10. Олар сағат екіде осында бол... . 11. Біз сөмкемізді алып бара... . 12. Сендер ақ көйлектеріңді ки... . 13. Олар тамақтарын іш... .

5-тапсырма. Төмендегі сөздерді көшіріп жазып, морфологиялық талдау жасаңдар.

Келісімпаздық, мәмілегерлік, уағдаластық, мәмілешілдік, бітімгершілік, ымырашылдық, келісімділік, төзімділік, бейбітшілік, достастық, ынтымақтастық, бәгуаластық, бейбітсүйгіштік, татуластық, келіссөз, біртұтастық, сүйіспеншілік, берекесіздік, тұрақтылық, тепе-теңдік.

6-тапсырма. «Бейбітшілік сақталады» әнінің мәтінін тыңдаңдар.

А Ән мәтініндегі рай тұлғасында тұрған етістіктерді тауып, қай жақта тұрғанын анықтаңдар.

7-тапсырма. Кім дұрыс жіктейді? *Сен қайт* деген тіркесті бұйрық райдың жіктелу үлгісімен көпше түрде жіктеп шығыңдар.

7.4. ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ – ТАТУЛЫҚ БАСТАУЫ

Халық Ассамблеясы – әрі іргетас, әрі бейбітшілік, рухани келісім.

Нұрсұлтан Назарбаев

Бүгін сабақта:

- Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы мәтінді оқып, мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беру арқылы ой қорытамыз;
- шартты райдың жіктелуімен танысып, оны қазақ тіліндегі басқа жіктелу үлгілерімен салыстырамыз;
- өз бетімізше мәтін құрап, шығармашылық қабілетімізді арттырамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақстан халқы Ассамблеясы – еліміздің ұлттық саясатын жүзеге асыру міндеті жүктелген орган. Ол 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған. Бұл бірегей мекеме еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, елдегі тұрақтылықты сақтау мен ел дамуына айтулы үлес қосып келеді.

Ассамблея қызметінің арқасында Қазақстанда ұлттар мен ұлыстар арасында бейбітшілік, тату қарым-қатынас орнап отыр. Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеті, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті жағдай жасалған. Ұлт мәдениетін дамытатын бірлестіктердің саны тұрақты өсуде. Қазір олар 800-ден асады, оның ішінде 28-і республикалық. Сонымен бірге 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар, 7 тілде телебағдарламалар шығады.

Ассамблеяның мақсаты – қазақ халқының топтастырушылық рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизмді қалыптастыру.

Ал 2015 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылғанына 20 жыл толды. Соған орай 2015 жыл Мемлекет басшысының Жарлығымен «Қазақстан халқы Ассамблеясының жылы» деп жарияланды.

akorda.kz сайтынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Қазақстан халқы Ассамблеясы қандай орган?
2. Аталған мекеменің мақсаты қандай?
3. Еліміздегі ұлт мәдениетін сақтап, дамытуға үлес қосатын бірлестіктердің саны қанша? Қанша тілде газет-журнал, радиобағдарламалар тарайды?
4. 2015 жылы Халық Ассамблеясына неше жыл толды?

Ә Ассамблея қызметінің арқасында Қазақстанда ұлттар мен ұлыстар арасында бейбітшілік, тату қарым-қатынас орнап отыр деген сөйлемді жазып, кешенді талдау (фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік) жасаңдар.

ШАРТТЫ РАЙ

Шартты рай қимылдың, іс-әрекеттің болу-болмау, іске асу-аспау шартын білдіреді. Шартты рай етістіктің негізгі және туынды түбіріне, етіс және болымсыз тұлғаларына *-са/-се* жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *бар-са, кел-се, оқыт-са, айтпа-са*.

Шартты рай тұлғасына жіктік жалғауы жалғанып қолданылады. Бірақ шартты рай тұлғасы тиянақты бола алмайды. Сондықтан шартты райдағы етістік жіктелгенмен, сөйлемді тиянақтап, аяқтап тұра алмайды: басқа бір етістікпен, кейде көмекші етістікпен іліктесіп, тіркесіп келеді я бағыныңқы сөйлемнің баяндауышы болып тұрады. Мысалы: *...Жарқырап бір көрінсек дейміз (Ғ.Мұст.)*. Мысалда *көрінсек* деген шартты райлы етістік *дейміз* көмекші етістігімен тіркесіп келуі арқылы ғана сөйлемді аяқтап, тиянақтап тұр.

Шартты рай етістіктің жедел өткен шақ тұлғасы сияқты жіктеледі: I жақта жекеше *-м*, көпше *-қ/-к*, II жақта жекеше *-ң*, көпше *-ңдар/-ңдер*, сыпайы жекеше *-ңыз/-ңіз*, көпше *-ңыздар/-ңіздер* жалғаулары жалғанады да, III жақтың арнайы жалғауы болмайды.

Шартты райдың жіктелу үлгісі

Жақ	Жекеше	Көпше
I	барсам, көрмесем, оқытсам	барсақ, көрмесек, оқытсақ
II	барсаң, көрмесең, оқытсаң барсаңыз, көрмесеңіз, оқытсаңыз	барсаңдар, көрмесеңдер, оқытсаңдар барсаңыздар, көрмесеңіздер, оқытсаңыздар
III	барса, көрмесе, оқытса	барса, көрмесе, оқытса

2-тапсырма. Төменде бірлік пен ынтымақтастық, береке-бітім туралы үзінділер берілген. Мұқият оқып, мағынасын ашыңдар.

Халықтың ұлы болмасаң, менің де ұлым емессің.

Қ.Мырза Әлі

Тоқсан тарау су ақса,
Дария болар сағасы.

Махамбет

Жат елдің жақсысы болғанша,
Өз елінің сақшысы бол.

Мақал

Ауылың ала болса,
Ат ойнақтың астында қаларсың.

Мақал

Есте сақтаңдар!

- Шартты рай жедел өткен шаққа ұқсас жіктеледі. Үшінші жақта оларға жіктік жалғау жалғанбайды.

Мысалы: Ол келсе
келді

А Махамбет ақынның «Тоқсан тарау су ақса, дария болар сағасы» дегенін қалай түсінесіңдер? Ойларыңды ортаға салыңдар.

Ә Үзінділерден шартты райды тауып, қалай жасалып тұрғанын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Шартты рай формасының өлеңдегі қолданысын түсіндіріңдер. Түсініксіз сөздерді жазып алып, түсіндірме сөздіктен мағынасын табыңдар. Шарттылықтан басқа қандай реңк байқадыңдар?

Адырнасын атқа алса,
Атар оғын тайға алса,
Еділде тұрып оқ атып,
Жайыққа оғын жоғалтса;
Жайықта тұрып оқ атып,
Еділге оғын жоғалтса;
Бір атқанда он атса,
Атқанын қардай боратса;
Құралайды көзге атса,
Құланды көріп белге атса;
Атқанын тастан өткізсе,
Садағының бір оғын
Жеті қабат жер астына
кеткізсе –
Ол мергендікке жарасар!..

Мұрат Мөңкеұлы

Әлемді түгел көрсе де,
Алтын үйге кірсе де,
Аспанда жұлдыз аралап,
Ай нұрын ұстап мінсе де –
Қызыққа тоймас адамзат!

Әлемді түгел білсе де,
Қызығын қолмен бөлсе де,
Қызықты күні қырындап,
Қисынсыз күйге түссе де –
Өмірге тоймас адамзат!

Жақындап ажал тұрса да,
Жанына қылыш ұрса да,
Қалжырап, көңіл қарайып,
Қарауытып көзі тұрса да –
Үмітін қоймас адамзат!

Бұқар жырау

4-тапсырма. Сөйлемдерді аяқтап жазыңдар.

Үлгі : Ол кітап дүкенде болса, сатып алар едім .

1. Демалыс уақыты болса, 2. Сен кітапты көп оқысаң,
3. Оның үйден шыққысы келсе, 4. Егер маған көмектескіңіз келсе, 5. Үйің келсе, 6. Қонаққа барсам, 7. Сен сабаққа бармасаң, 8. Біз әлеуметтік ғаламторды өшіріп тастасақ,
9. Егер мен әлемді саяхаттауға шықсам,

5-тапсырма. Суреттерге қарап, шартты рай тұлғасындағы етістіктерді қолданып мәтін құрап жазыңдар.

6-тапсырма. Сөздердің мағыналарын сәйкестендіріңдер.

Ауызбіршілік – ...		пәтуға келу, тоқтам
Алауыздық – ...		тыныш, айғай-шусыз
Бейбіт – ...		бітімге келу
Бітім – ...		тату-тәтті, ұйымшылдық
Бірлік – ...		сыйластық, араз емес
Татулық – ...		араздық, дұрдараз
Ынтымақ-бірлік – ...		ынтымақ, бір болу
Мәміле –		сөз байласу, уәделесу
Келісім – ...		ымырашылдық, бірге әрекет ету

7.5. ҚАЗАҚСТАН – ҰЛТТАРДЫҢ МӘДЕНИ ШАҢЫРАҒЫ

Ынтымақ – бұзылмас қорған.

Мақал

Бүгін сабақта:

- ұлттық театрлар жайлы мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріп, берілген ақпаратты қорытып эссе жазамыз;
- қалау рай және оның жіктелуін меңгереміз;
- етістіктерді тауып, рай түрлерін ажыратуды үйренеміз;
- қалау рай тұлғасындағы етістіктерді тауып, талдаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ұлттық театрлар

Қазақстанда бірнеше ұлттық театр бар: Қазақстан ұлттарының театры, Қ.Қожамияров атындағы мемлекеттік республикалық ұйғыр музыкалық комедия театры, Мемлекеттік республикалық корей музыкалық комедия театры, Республикалық неміс драма театры, Оңтүстік Қазақстан облыстық өзбек драма театры және т.б.

Абай атындағы мемлекеттік академиялық Опера және балет театры 1934 жылы бірінші қойылым М.Әуезовтің либреттосына жазылған «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясымен ашылған.

М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры тұңғыш рет 1926 жылы 13 қаңтарда «Еңлік-Кебек» пьесасымен шымылдығын ашқан.

Ғ.Мүсірепов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық балалар мен жасөспірімдер театры – Алматы жастарына арналған мәдени ошақ. Бұл театр кейін 1985 жылы қазақ және орыс бөлімдеріне бөлініп, қазір Қазақ театры және Орыс театры болып жұмыс істеуде.

1991 жылы Қ.Қуанышбаев атындағы Қазақ музыкалық драма театры ашылды.

М.Горький атындағы мемлекеттік академиялық орыс драма театры 1999 жылы Астанада ашылды.

Мемлекеттік академиялық орыс драма театры 1933 жылы Алматы қаласында ашылды. Кейін 1964 жылы оған орыстың ұлы ақыны М.Ю.Лермонтовтың аты берілді.

2003 жылы Сайрам қаласында Өзбек драма театры құрылды. Театр өзбек жазушылары мен драматургтерінің пьесаларын қояды.

1934 жылы Алматыда Ұйғыр музыкалық драма театры ашылды. Қазақ және ұйғыр авторларының, әлемдік классика өкілдерінің пьесаларын қояды.

Республикалық мемлекеттік кәріс музыкалық комедия театры – Қазақстандағы ең көне ұлттық театр. Ол 1966 жылы «Республикалық театр» мәртебесін алған.

«Қазақстан этностары» кітабынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Елімізде қандай ұлттардың театрлары бар?
2. Елімізде қазақ театрлары қашан ашылған?
3. Қазақстандағы орыс театрлары қашан ашылған?
4. Ұйғыр, кәріс театрлары туралы қандай деректер берілген?

Ә Абай атындағы мемлекеттік академиялық Опера және балет театры 1934 жылы бірінші қойылым М.Әуезовтің либреттосына жазылған «Айман-Шолпан» музыкалық комедиясымен ашылған деген сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

Б «Ұлттық театрлар – ұлт мақтанышы» тақырыбына эссе жазыңдар.

ҚАЛАУ РАЙ

Етістіктің қалау райы іс иесінің қимылды, іс-әрекетті қалауын білдіреді. Мысалы: *Менің оқығым келеді. Ол үйіне жетсе игі еді. Не де болса шынын айтқайсың.*

Қалау рай мынадай жолдармен жасалады:

1. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне немесе етіс және болымсыз етістік тұлғасына *-ғы/-гі, -қы/-кі* жұрнақтары жалғанып, оған тәуелдік жалғауы үстеледі де, *кел* көмекші етістігімен тіркеледі. *Кел* көмекші етістігіне есімше, көсемше жұрнақтары жалғанып, әртүрлі шақ мәнінде III жақта да қолданыла береді. Мысалы: (менің) *бар-ғы-м кел-ді (-еді, -іпті, -ген, -ер)*, (сенің) *бар-ғы-ң кел-еді (-ді, -іпті, -ген, -ер)*, (сіздің) *бар-ғы-ңыз кел-ер (-ді, -іпті, -ген, -ер)*, (оның) *бар-ғы-сы кел-іпті (-ді, -ген, -еді, -ер)*, (біздің) *кет-кі-міз кел-ген (-ді, -еді, -ер, -іпті)*, (сендердің) *кет-кі-лерің кел-ді* және т.б. Демек, қалау райдың бұл түрі тәуелдік жалғауы жалғанып жіктеледі.

2. Шартты рай тұлғасына *(-са/-се) игі еді* сөздерінің жіктеліп келген түрімен тіркеседі. Мысалы: (мен) *алсам игі еді*, (сен) *алсаң игі еді*, (сіз) *алсаңыз игі еді*, (ол) *алса игі еді*.

3. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне, етіс және болымсыз етістік тұлғаларына *-ғай/-гей, -қай/-кей* жұрнағы жалғанып, жіктеліп келіп жасалады. Кейде *-ғай/-гей, -қай/-кей* тұлғалы етістік жіктеліп, келген *еді* көмекші етістігімен тіркесіп те қалау рай жасалады.

2-тапсырма. Төменде берілген өлең жолдарын оқып шығыңдар.

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені
Ортасынан қуса игі!

Төле би

Әрқашан андағайсың,
Орынсыз, өтірікке нанбағайсың.
Ойланбай алдау сөзге сене көрме,
Тегінде, шынның жолын қамдағайсың.

Шәкәрім

Жыл келді,
Жаксылықпен өтсе игі еді,
Жоғалып жамандықтар кетсе игі еді.
Ансап жүрген, жете алмай шаршап жүрген,
Ақ қанат қуанышым
Жетсе игі еді!

М.Мақатаев

А Етістіктерді тауып, қай райда тұрғанын анықтаңдар. Қалау райдың жасалу жолдарын көрсетіңдер.

3-тапсырма. Қалау рай тұлғасындағы етістіктерді тауып жазып, талдаңдар.

1. Оның көзінше Торғынға бір де сөз айтқым келмеді. 2. Байдың тұжырымына Кәрімнің қайта жауап бергісі келген жоқ. 3. Бұл хабарды Омархан әкесі Әуезге айтқанмен, Мұхтарға сездіргісі келген жоқ. 4. Сол ілтипатын жасырғысы да жоқ. 5. Қыздың бүгін Абайдан сыр іріккісі келмеді. 6. Сонда да менің қайтқым келмеді. 7. Осы бір бұйығы отырған орныннан қозғалғын келмейді. 8. – Кет деймін, ажалыннан бұрын өлгін келмесе, – деп Қасымбек Арынды кеудеден тағы итеріп қалды. 9. Шынғыс қарсы сөз айтпады және айтқысы да келмеді.

4-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті есімдіктерді қойып жазыңдар.

1. ... этноауылға барғым келіп отыр. 2. ... Алатауға барғым келеді. 3. ... Қазақстанның қандай жерлеріне барғыларың келеді? 4. ... көңілің қаласа, барғайсың! 5. ... жұмысты аяқтағың келеді. 6. ... отандық фильмдерді тамашалағым келіп жүр. 7. ... тезірек қайтқысы келді. 8. ... ұйғыр музыкасын тыңдағым келеді. 9. ... кәріс театрына барғыларың келе ме? 10. ... ешқайда да барғылары келмейді. 11. ... қазақ театрларының әлемге танымал болғанын қалағайсың. 12. ... уақытыңда барсақ игі еді!

5-тапсырма. «Әлем елдеріне саяхат жасағым келеді» тақырыбына мәтін құрап жазып, қандай әлем халықтарының мәдениетімен танысқыларың келетіндігі жайында ақпарат беріңдер.

6-тапсырма. Кім көп табады? Қалау райдың үш жасалу жолына театр тақырыбына қатысты үш сөйлемнен құраңдар.

7.6. ДОС ПЕЙІЛДІ ДОСТЫҚ ҮЙЛЕРІ

Іші бүтін емес елдің сырты
да бүтін болмайды.

Нұрсұлтан Назарбаев

Бүгін сабақта:

- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беріп, айтылған ойды жалғастыру арқылы ауызша еркін сөйлеуді дамытамыз;
- етістік райлары бойынша тапсырмаларды орындау арқылы өткен тақырыптарды қайталап, бекітеміз;
- сөйлем ішінен етістіктің райларын табамыз, етістік тұлғаларына морфологиялық талдау жасаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазіргі уақытта Қазақстанның әр қаласында халықтың қоғамдық және мәдени өміріне атсалысатын, бірліктің бесігіне айналған Достық үйлері ашылуда. Бүгінде Қазақстанның 10-нан астам қаласында Достық үйі ғимараттары бар. Олар: Алматы, Астана, Өскемен, Павлодар, Ақтөбе, Шымкент, Атырау, Талдықорған, Тараз, Орал. Соңғы Достық үйі

2016 жылы Орал қаласында ашылған. Ал ұлттардың мәдени ордасына айналған Достық үйінің алғашқы қарлығашы Шығыс Қазақстан облысы, Өскемен қаласында 1992 жылы жұмысын бастаған. Одан өзге Алматы қаласында бір республикалық Достық үйі қалыпты жағдайда жұмыс істейді. Ал Астана қаласындағы Достық үйінің қызметін Бейбітшілік және келісім сарайы атқаруда. Алдағы уақытта Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қызылорда, Маңғыстау облыстарында Достық үйлері салынатын болады.

Б.Дәулетбақов

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Достық үйлері» дегеніміз не?
2. Қазақстанның қай қалаларында Достық үйлері бар?
3. Астана қаласындағы Достық үйінің қызметін қай сарай атқаруда?
4. Алдағы уақытта қай облыстарда Достық үйі ашылмақ?

Ә «Дос – көңілдің күмбезі» тақырыбына эссе жазыңдар.

Б Мәтіндегі етістіктердің қай тұлғада тұрғанын анықтаңдар.

2-тапсырма. Төменде кәріс ақыны Ен Сен Неннің өлеңі берілген. Мәнерлеп оқып, ақынның толғанысын сипаттаңдар.

1937 жыл еді.
 Пойыз жүйткіп келеді.
 Терезеден тұрмын карап таңдана:
 Дала, дала, кең дала.
 Содан кейін азаптан торыққаным есімде,
 Содан кейін қазақтарға жолыққаным есімде.
 Құшақ жайып қарсы алғаны есімде,
 Құрмет кылып ән салғаны есімде.
 Жоқ, ұмытпан,
 Ұмыта алман жандарды ол,
 Достықтың отымен жүрегімді жылытқан.
 Қазақстан! Гүлстан! Ғажапстан! Күнстан!
 Жеттім сенде арманым аңсаған.
 Қарыздармын. Бас немін мен саған!
 Бас немін сенде туып,
 Сенде ержетіп оқыған,
 Саған келіп, ес жинаған өзімдей
 Кәрістердің атынан !

А Ашық райдың қай шақта тұрғанын табыңдар.

Ә Қарамен берілген етістіктерді жазып, қай райға жататынын анықтаңдар.

3-тапсырма. Етістіктерді рай түрлеріне қарай ажыратып жазыңдар.

1. Бетін былғанса, су тазартады. 2. Бөгемендер, жол беріндер (*Ф.Мұст .*). 3. Ерлік белгі көрсеткісі келгенмен, Қожантайдың өзі де ойға қала бастады (*С.М.*). 4. Осылар айта берсе екен, араласа берсе екен. 5. Көңілдегідей орындап шықса, жауынгерлерге де сыйлық берілсін (*Ф.Мұст .*). 6. Асқар оянса, ұйқысы қанып, денесі сергіп қалған екен (*С.М.*). 7. Топырақ жұмсақ, майда болса, дән еркін өседі. 8. Мұныңыз ілімге сәйкес келсе игі еді. 9. Қарсыласуға, тіпті тоқтатып қоюға еркі бар. 10. Сенің де айтқаның болсын (*Ф.Мұст .*).

Бұйрық рай		Шартты рай	Қалау рай
Жекеше	Көпше	1-жақ	
		2-жақ	
		3-жақ	

А Етістіктердің негізі мен қосымшаларын ажыратыңдар. Көмекші сөздерді анықтаңдар. Жақ көрсеткішін көрсетіңдер.

4-тапсырма. Етістіктердің қай рай тұлғасын қабылдап тұрғанын айтыңдар.

1. Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын! (мақал.) 2. Асып бара жатсаң, еліңмен бөліс. 3. Күнің барда, күліп жүр! 4. Қазақтың үміті ақталмаса, елде тыныштық сақталмайды (М.Жолд.). 5. Тату елдің тамағы таусылмайды. 6. Барайықшы жылғаға, барайықшы жылғаға, барайық та жылғаға, тебейікші сырғанақ (М.М.). 7. Менің оны білгім келіп тұрған жоқ еді (Ғ.Мұс.). 8. Басы биік ақ шынға, шынар болғым келеді, Жаны биік жақсыға, сынар болғым келеді (Қ.Б.). 9. Таза ойлап, татулық іс табалық! 10. Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық! (Шәкәрім.) 11. Сайлауға келген ұлық әуелі сол сайлау жағынан бастаса ігі еді! (М.Ә.) 12. Ұрыс ырысты қашырап, Ынтымақ белге асырап (мақал). 13. Халықтың ұлы болмасаң, менің де ұлым емессің (Қ.М.). 14. Бүлінгеннен бүлдіргі алма (мәтел).

А Қарамен берілген сөздерге морфологиялық талдау жасаңдар.

5-тапсырма. Төменде Шәкәрімнің өлеңдерінен үзінділер берілген. Бұйрық райлы етістіктерді қалау райға, ал шартты райлы етістіктерді ашық райға айналдырыңдар.

1. Енді есінді жисаңшы,
Манар тауға сыйсаңшы.
Аласұрып аптықпай,
Бұл жалғанды қисаңшы.	3. Бойды ашуға билетпе,
Басынан жаман үйретпе.
Адырайып, аптығып,
Бір жерінді күйретпе.
2. Бұл насихат тыймаса,
Ойыңа сөзім сыймаса,
Дағдыны көңілің қимаса,
Жалмауыз бол да жардан без!	4. Ақылдан адас қалмайың,
Дәлелсіз сөзді алмайың,
Бос жетекке бармайың.

6-тапсырма. Абайдың он төртінші қарасөзінен үзіндіні мұқият тыңдап, мәнін түсініңдер.

А Үзіндіден рай түрлерін анықтаңдар.

7-тапсырма. Мұхтар Әуезовтің мәдениетті адам туралы айтқан сөзін талдап, өз ойларыңды айтыңдар.

Кімде-кім ана тілін, әдебиетін сыйламаса, бағаламаса, оны сауатты, мәдениетті адам деп санауға болмайды.

Мұхтар Әуезов

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ. ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

8.1. ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ – ДЕНСАУЛЫҚ КЕШЛІ

Ас – адамның арқауы.

Мақал

Бүгін сабақта:

- дұрыс тамақтану тәртібі туралы ақпарат беретін мәтінді оқимыз, сөйлемдерге кешенді талдау жасаймыз;
- еліктеу сөздермен танысып, ережесін оқып түсінеміз;
- мәтіннен еліктеу сөздерді теріп жазып, мағыналарын түсінеміз;
- еліктеу сөздерді қатыстырып сөйлем құрауды үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Тамақты шамадан тыс көп жеу сырқат әкелетінін бұл күнде елдің бәрі жақсы түсінеді. Тамақтануға мынадай кеңестер беруге болады.

Бірінші кеңес. Тамақты аздап, бірақ жиі-жиі ішу керек. Жатарда тойып тамақтануға болмайды. Тамақтану тәртібі: таңертеңгілік 7-8-де – таңғы ас, сосын 11-12-де – екінші таңғы ас. Екіншісінде алма, азғантай піскен ет, **көгөніс** жеген дұрыс. Түскі 1-2-де жақсылап түскі ас ішу керек. Күндізгі 4-5-тер кезіндегі **түстікке** бір кесе шырын болмаса айран ішкен дұрыс. Кешкі ас жетіде. Жатар алдына алма, сәбіз немесе апельсин жеп, бір кесе аса тәтті емес шырын ішу керек. Осы айтқандарды күні бойына **бұлжытпай** орындаған

адам қарнының ашқанын сезбейді. Дастарқан басына отырғанда да аз тамаққа қанағаттанады. Бірінші кеңесте орындалуға тиістісі – жатар алдындағы тамақтану. Түнгі мезгілде зат алмасу, әсіресе май алмасу өте баяу, аз болады. Май аз **қышқылданып**, оның көп бөлігі тері астына жиналады. Осыдан сақтануымыз керек.

Екінші кеңес. **Құнарлылығы** жоғары майлы тамақтарды мүлде азайту керек. Тамақпен бірге адам бойына сінетін **қуат** мөлшері қайта жұмсалатын энергия **мөлшерінен** аспауы керек. Сондықтан тәтті тағамдарды, тоқаштарды, нан өнімдерін, балмұздақты аз жеген дұрыс. Сонымен қатар тәтті шырындарды іше беруге болмайды. Есіңізде болсын, қазіргі фанта, пепси-кола сияқты сусындардың құрамында 40 пайыз кант болады. Сонымен қатар картопты, күріш өнімдерін де аз қолданыңыз.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінде қандай тамақтану тәртібі берілген? Ондағы негізгі ойды 2 сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Ә «Қазіргі уақыт тапшы заманда адамдар дұрыс тамақтанып жүр ме?» тақырыбында өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Б Осы айтқандарды күні бойына бұлжытпай орындаған адам қарнының ашқанын сезбейді деген сөйлемге кешенді талдау жасаңдар.

В Қарамен берілген сөздердің түсіндірмесін жазып келіңдер.

ЕЛІКТЕУ СӨЗДЕР

Еліктеу сөздер – табиғаттағы құбылыстар мен жан-жануарларда болатын әр алуан дыбыстарға және олардың сын-сипат, қимыл-әрекеттеріне еліктеуден туған сөздер. Мысалы: *арс, гүрс, арс-үрс, жалт-жұлт, күрт, шырт, дүңк, болп, митың-митың, салаң-сұлаң, далаң-далаң, қалт-қалт* т.б.

Қазақ тілінде еліктеу сөздердің екі түрі бар:

1) еліктеу есту арқылы пайда болған еліктеуіш сөздер: *тарс-тарс, салдыр-гүлдір, дыр-дыр, гүрс, шолп;*

2) еліктеу көру қабілеті арқылы пайда болған бейнелеуіш сөздер: *жалт, жарқ, лып, көлбең, ербең-ербең.*

Еліктеу сөздер құрамына қарай *дара* және *күрделі* болып бөлінеді.

1. Дара еліктеу сөздер – бір ғана түбірден (негізгі, туынды) жасалған негізгі сөз. Мысалы: *тарс, күмп, жымың, тұрс, күрс, жылт, жалт* т.б.

2. Күрделі еліктеу сөздер – екі сөздің қосарлануынан және қайталануынан жасалған немесе көмекші етістікпен тіркесіп жасалған сөздер. Мысалы: *тарс-тұрс, қисаң-қисаң* т.б.

2-тапсырма. І.Жансүгіровтің шығармаларынан берілген үзінділерден еліктеу сөздерді табыңдар.

1. Күйшінің шыбыны ұшты, қалш-қалш етті,
Шығарып самайынан шып-шып терді.

2. Қобызшы – ол «Ақ көбікті» аныратқан,
Боздатып «Бозінгенді» күніренткен.
Қобызшы – ол «Көк көбекті» күрілдеткен,
«Дүлдүлін» Ер Әлінің дүрілдеткен.

«Күйші» поэмасынан

3. ...Тасты тұздай кемірсе,
Тауды мұздай жемірсе,
Ырғалса,
Сықыр, сықыр, сықыр...
Қозғалса,
Шықыр, шықыр,
Опырса,
Күтір, күтір, күтір...
Шайнаса,
Қытыр, қытыр, қытыр...
Күйсесе, | Күрс, күрс, күрс...
Жолдас-ау, бұл неткен күш?
Бұл – асыл құрыш
Алып күш...
– Тауды таусап
Батыр, батыр, батыр,
Тасты асап
Қатыр, қатыр, қатыр,
Мұның аты?
– Эскаватор... |
|---|--|

«Эскаватор» өлеңінен

- А** Дара және күрделі еліктеу сөздерді тауып, бөліп жазыңдар.

- 3-тапсырма.** Еліктеу сөздерді сәйкестендіріп жазыңдар.

Үлгі: Су бұрқ-сарқ қайнап жатыр.

Қымыз ... пісілуде.

Қазан ... қайнауда.

Саба ... пісіліп жатыр.

Қабырға ... сөгілді.

Сәбіз ... етеді.

Ет ... пісіп жатыр.

күрт-күрт

сарт-сұрт

бұрқ-бұрқ

күрт-күрт

бүлк-бүлк

күлт-күлт

- 4-тапсырма.** Берілген еліктеу сөздерді қолдана отырып сөйлем құраңдар.

Сатыр-сұтыр, шып-шып, шпқ-шпқ, зу-зу, селк, жылп-жылп, гүрс,
сарт-сұрт, қытыр-қытыр, қатыр-құтыр, тарс, күнк-күнк.

- А** Жоғарыдағы еліктеу сөздерді тиісті етістіктермен байланыстырып жазыңдар.

Үлгі: Сарт-сұрт құлау, қатыр-құтыр сыну.

- 5-тапсырма.** Бос орынға еліктеу сөздерді қойыңдар.

1. Күн ... күркіреп, ... жаңбыр жауды. 2. Төбеден ... тамшы тамып тұр. 3. Қымыз ішіп, ... күліп отыр. 4. Ақбөкен жылқы ауызды-

ғын ... шайнап жұтынып тұр. 5. Қонақтар келіп еді, ауыл адамдары ... болып қалды, кең дастарқан жайды. 6. Көш ... көкжиекке асып барады. 7. ... еткен текені қар жауғанда көрерміз. 8. Құшақтағы сәбіні ... ұйықтап жатыр. 9. Үй алдындағы ит ... етіп, қоранын артына қашып кетті. 10. Киген көйлегі ... етіп жыртылып кетті.

Еліктеу сөздер: шатұр-шұтыр, пыс-пыс, сатыр-сұтыр, тырс-тырс, бақ-бақ, қанқ, қарқ-қарқ, дар, апыл-құпыл, ұбап-шұбап, абыр-сабыр, қарш-күрш

6-тапсырма. Кім көп табады? Тамақтану сөзіндегі әріптерден сөздер құраңдар.

8.2. ДАСТАРҚАН ТӘРБИЕСІ – ДӘМ-ТҰЗ КИЕСІ

Ас иесімен тәтті.

Мақал

Бүгін сабақта:

- дастарқан әдебі туралы ақпарат алып, мәтіндегі ойды жалғастырып айтамыз;
- мәтіннен еліктеуіш сөздерді ажыратамыз;
- сөйлеуде және сөйлемде қолданылатын еліктеуіш сөздерді ажыратуды үйренеміз;
- еліктеуіш сөздердің жасалу жолдарын анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ халқы дастарқан мен дәм-тұзды ерекше қастерлеп, қадірлейді. Дастарқан мен нанды және тұзды «киесі атады» деп баспайды. Дастарқанды **құт-береке**, бақыт-байлық, **ырыс-ынтымақтың** ұйытқысы, нанды адам арқауы, тіршілігінің тірегі деп қарап, қандай жерде азықтанса да, ен алдымен, «бісміллә» деп дастарқан жайып барып азықтанады.

Әдетте, әрбір отбасы асқа отырар алдында қол жуады. Онан соң дастарқан жайып, отбасы мүшелері түгел жиналып, жас мөлшеріне қарай төрден бастап дастарқанды айнала отырып тамақтанады. Шайды сол үйдің әйелі, қызы немесе келіні құйып беріп отырады. Қонақ келсе, оған жасы мен жолына қарай төрден немесе өзіне лайықты жерден орын береді.

Қазақ халқы дастарқан тәрбиесіне ерекше мән берген. Асқа отырғанда әркім өзінің жасына, жолына қарай лайықты жерде

малдас құрып отырған. Басқалардың алдында тағамға озбырланып қол созбау, тамақты олай-бұлай араластырмау, дастарқан үстінде шаш тарап, айнаға карамау, тамақты ағызып-тамызып, **төгіп-шашпау** қажет. Ас үстіне келген адамдарға дәм татқызып, үлкен кісілер келсе тұрып орын беру, елдің ас-тағамына мән, сын тақпау, басқалар тамақ ішіп жатқанда «болдым» деп орнынан тұрып жүріп кетпеу, жата қалмау, теріс қарап отырмау, дастарқанға бата жасалған соң тұру сияқты **жөн-жоралғылар** үйретіледі.

«Тал бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

А *Дастарқан тәрбиесі* дегенді қалай түсінесіңдер? Мәтіндегі ойды жалғастырыңдар. Ондағы негізгі және қосымша ақпаратты ажыратыңдар.

Ә *Онан соң дастарқан жайып, отбасы мүшелері түгел жиналып, жас мөлшеріне қарай төрден бастап дастарқанды айнала отырып тамақтанады* деген сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

Б Мәтін бойынша дастарқан тәрбиесіне жататын әдептерді санамалап айтыңдар.

В Мәтінде қарамен берілген қос сөздердің мағынасын жазыңдар.

ЕЛІКТЕУІШ СӨЗДЕР

Еліктеу сөздер мағынасына қарай екі үлкен топқа бөлінеді: *еліктеуіш сөздер* және *бейнелеуіш сөздер*.

Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстарды, сондай-ақ жан-жануарлардың дыбысталу мүшелерінен шығатын әртүрлі дыбыстарды есту қабілеті арқылы белгілі түсініктер ретінде қабылдаудан қалыптасқан сөздерді айтамыз. Мысалы, *мылтық тарс етті, қарға қарқ етті* деген сөйлемдерді алсақ, ондағы *тарс* деген сөз мылтықтың атылуынан туған дыбыстың атын білдірсе, *қарқ* деген сөз қарғаның дыбыстау мүшесінен (қарқылдауынан) шыққан дыбыстың атын білдіреді. Мысалы: *тарс-тұрс етті, дүңк-дүңк етті, ырс-ырс етеді, сарт-сұрт болды, шаң-шұң болды, арс-арс етеді, қорс-қорс етеді* және т.б.

2-тапсырма. Өлең жолдарынан еліктеуіш сөздерді табыңдар.

Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екенбіз?

Ақтамберді жырау

Құлындар шінгір-шінгір кісінесіп,
Ойнақтап тұяғымен көтерді шаң.

Ә.Сәрсенбаев

Ырғалып қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті.

Абай

Солқ-солқ етіп бүйірі,
Жер дүрсілдеп қозғалған.

С.Мәуленов

Қырда боран бұрк-бұрк-бұрк.

І.Жансүгіров

А Дара және күрделі еліктеуіш сөздерді бөліп жазыңдар.

Ә Еліктеуіш сөздердің дыбыстық құрамын анықтап, оның дыбысқа қатысын айтыңдар.

3-тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерді аяқтап жазыңдар.

Жүйіріктен жүйірік шыкса, аяғы ... етеді.

Жерді ұрсаң ... етеді.

Итті ұрсаң ... етеді.

Шыбық тимес ... етер.

Қағанағы – қарқ, сағанағы –

Мың сіз-бізден

Бір ... артық.

қаңқ

таңқ

сарқ

шыңқ

тытыр-тытыр

шыж-быж

4-тапсырма. Еліктеуіш сөздерді тауып, мағынасын түсіндіріңдер.

1. Тайынш а тайғанақтап барып, тыраң ете түсті.
2. Шегебай зілдей саптама етігімен сылқ еткізіп теуіп оятты.
3. Үйдегілер тегіс есік жаққа қарап, елең ете қалысты.
4. Өрт шарпыған ағаш үйдің ішінде шыр-шыр етіп әйелі, жалғыз баласы қалған.
5. Бермеймін демеймін-ау, салдыр-гүлдір жүрісіннен қорқамын.
6. Қазан шымыр-шымыр қайнап жатыр.
7. Бастығым мырс-мырс күлді .

А Тапқан еліктеуіш сөздердің мағынасын анықтап жазыңдар. Сөйлемге олар қандай мән-мазмұн беріп тұр? Мәселен, *мырс-мырс күлу* дегеніміз – кекету, біреуді төмен көру, жақтырмау дегенді білдіреді.

5-тапсырма. Суретке қарап, еліктеуіш сөздерді қатыстырып сөйлем құраңдар.

6-тапсырма. Жұмбақты шешіңдер.

19. Жылт-жылт еткен,
Жырадан өткен.	23. Қара бием қалт етті,
Қабырғасы жалт етті.
20. Жай ғана сарт етіп жабылады,
Іздегенің ішінен табылады.	24. Сырт-сырт еткен дыбысы,
Ояту оның жұмысы.
21. Тоқ-тоқ етіп тамағын,
Ағаштан іздеп табатын.	25. Аспай піскен,
Қайнамай түскен.
22. Ұзын мұртты сарылар,
Қойнында наны бар.	26. Тікен, тікен тік пісте,
Қысы-жазы бір түсте.

8.3. ДҰРЫС ТАМАҚТАНУДЫҢ БАСЫ – ТАЗАЛЫҚ

Тазалық – саулық кепілі.

Мақал

Бүгін сабақта:

- тамақтану гигиенасы жайында ақпаратпен танысып, мәтіндегі негізгі ойды екі-үш сөйлемге сыйдырып айтамыз;
- бейнелеуіш сөздердің ережесімен танысамыз;
- мәтіннен бейнелеуіш сөздерді табамыз;
- бейнелеуіш сөздерді сөйлеу кезінде қолдануды үйренеміз;
- бейнелеуіш сөздер мен еліктеуіш сөздерді ажыратамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ халқы ас-су, азық-түлік тазалығы тәрбиесінде ұрпақтарына «Тазалығың жақсы болса, денің сау болады», «Лас су ішіп, бұзылған тамақ жеген – аурудан айықпас», «Ауру мен дерттің анасы – ластық», «Қол мен ауызды жумай ас ішкенің – тас ішкенің» деп сусын мен азық-түлік тазалығына мұқият қараған. Тіпті «Тазалығы жоқтан ар-ұят сұрама» деп тазалықты ар-ұятпен сабақтастырған.

Бұл тәрбиеде қазақ халқы перзенттеріне ас-тағам әзірлейтін кезде немесе түйе, қой, бие, **сиыр сауу** алдында қолды, ыдысты таза сумен жуып, онан соң ас-су әзірлеп, мал сауу керек екендігін ұғындырады. Асқа отыратын кезде міндетті түрде қол жуып, онан соң ас ішлетіндігін, қонақ келсе қолына **су құйып**, таза орамал ұсыну қажеттігін егжей-тегжейлі үйретеді.

Қазақ халқы ауызсу тазалығына да ерекше көңіл бөлген. Ұрпақтарына таза бастау, бұлақ сулары мен құдық суларын пайдалануды үйретіп, лас, жарамсыз суларды пайдалануға қатаң тыйым салған. Ас-тағамдарды таза қолдану, **ет-сүтті әбден пісіріп** барып пайдалану, тамақтың алдында, соңынан қол жуып, **ауыз шайқау**, азық-түліктердің бетін ашық-шашық тастамай жауып жүру, тісті аршадан басқа нәрсемен шұқымау, түрегеліп жүріп, жатып, жүрелеп отырып ас іспеу және тамақ іше салып жата кетпеу сияқты толып жатқан ғылыми қағидаларды түсіндіріп, ұрпақтарының таза, ретті азамат болып жетілуіне күш салады.

«Таз бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

А Мәтіндегі негізгі ойды екі-үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Ә Мәтін бойынша келесі ойлардың қайсысы дұрыс, ал қайсысы бұрыс?

	Иә, дұрыс	Жоқ, дұрыс емес
Азық-түлік, тамақтың аузы ашық тұруы қажет.		
Тазалығы жоқ адам ұяттың не екенін білмейді.		
Тазалықты ар-ұятпен салыстырған.		
Тағам дайындар алдында қолды жуу қажет.		
Асқа отырар алдында қол жуудың қажеті жоқ.		
Тамақты жатып ішу керек.		
Азық-түліктің бетін ашық-шашық тастамау керек.		
Келген қонақтың қолына су құю керек.		

Б Ұрпақтарына таза бастау, бұлақ сулары мен құдық суларын пайдалануды үйретіп, лас, жарамсыз суларды пайдалануға қатаң тыйым салған деген сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

В Мәтінде қарамен берілген сөз тіркестері білдіретін іс-қимылдардың дыбыстық ерекшелігін ескере отырып, сәйкес еліктеуіш сөздерді табыңдар.

Үлгі: Сныр сауу күрп-күрп

БЕЙНЕЛЕУІШ СӨЗДЕР

Еліктеу сөздердің тағы бір түрі – **бейнелеуіш сөздер** айналадағы заттар мен құбылыстардың бейнесін сипаттаумен байланысты.

Бейнелеуіш сөздер табиғатта кездесетін белгілі құбылыстарды көзбен көру арқылы туатын түсініктердің аттарын білдіреді. Мысалы, *Ырғалып қарға қарқ етті, ірімшік аузынан салп етті* деген сөйлемдердің екіншісінде *салп* деген сөз дыбысты емес, қарғаның аузынан ірімшіктің жерге қарай түсіп бара жатқан я түскен кезіндегі көрініс елесін, сол көріністің бейнесін білдіреді. Мысалы: *жалп ете түсті, жалт қарады, қалт етті, ербең етті, маң-маң басты, жалт-жұлт етті, жылт-жылт етті, жарқ-жұрқ етті, далаң-далаң жүгірді* т.б.

2-тапсырма. Бейнелеуіш сөздерді табыңдар.

Шұнан-шұнаң, шұнаң қағып,
Жүгіреді ақ лағым.

З.Қалауова

Балпаң-балпаң, балпаң басып,
Екі көзін әрен ашып.

Ә.Тәжібаев

Ереулі атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-енку жер шалмай...
...Ерлердің ісі бітер ме?

Махамбет

А Дара және күрделі бейнелеуіш сөздерді бөліп жазыңдар.

3-тапсырма. Еліктеуіш сөздер мен бейнелеуіш сөздерді екі бөліп жазыңдар.

Арс, дүрс, арсалаң-арсалаң, ырс, барқ, шаңқ-шүнк, қаңғыр-күнгір, ербелең-ербелең, батыр-бұтыр, қайқаң-қайқаң, гүрс,

ыржың-тыржын, митын-митын, қорс, жалт-жалт, жалт-жұлт, кылк, қалт-құлт, қаңк-қаңк, шырт, қызараң-қызараң, қайқаң-құйқаң, бүгжен-бүгжен, жалп, желп, күнк, маңк-маңк, салаң-сұлаң, ербен-ербен, тасыр-тұсыр, сылтың-сылтың, жапыр-жұпыр, бажаң-бажаң.

А Еліктеуіш және бейнелеуіш сөздердің қандай жұрнақтар арқылы жасалып тұрғанын анықтаңдар.

4-тапсырма. Үндестік заңы тақырыбын еске түсіре отырып, төмендегі еліктеу сөздердің жіңішке нұсқаларын тауып жазыңдар.

Жуан	Жінішке
1. Адыран-адыран	1. Едірең-едірең
2. Қарш-қарш	2.
3. Жалп-жалп	3.
4. Шаңк	4.
5. Бағжаң-бағжаң	5.
6. Арбаң-арбаң	6.
7. Дыр-дыр	7.

5-тапсырма. Суреттерге қарай отырып, қай жануарға қандай іс-әрекет келеді, соған сәйкестендіріп сөйлемдер құраңдар.

Үлгі: Аю қорбаң-қорбаң етеді.

Оқиық, қызық!

Қазақ мифологиясында «Арсалаң» деп аталатын кейіпкер бар. Арсалаң – «Алаңғасар» деп аталатын өте қайратты, айтқан сөзінде тұратын алып дәудің баласы. Арсалаң – асқан күштің иесі ғана емес, ерекше қырсық жан. Арсалаңның қырсықтығын «Сенің не өнерің бар, өзің таудан үлкенсің?» – деген хан сұрағына: «Бұйрық болса, орындаймын. Бірақ көңілім қаласа», – деп берген жауабынан да байқаймыз. Ел арасында «арсалаңдап алдынан шықты», «арсалаң күлкісі бар», «арсалаң-арсалаң етіп» деген бейнелі сөздер әлі күнге кездеседі. Бала мінезді, кісінің көңілін қалдырмайтын, қалбақтаған жарқын адамды «арсалаң» деген теңеумен бейнелеп жатады.

«Қазақтың мифтік кейіпкерлері» кітабынан

8.4. ЖЕЙТІН АСЫҢ КӨП БОЛСЫН, ЗИЯНЫ ЖОҚ БОЛСЫН

Жер асыңнан жемес асың көп болсын.

Мәтел

Бүгін сабақта:

- ас ішу мәдениетіне қатысты ақпараттармен танысамыз, сұрақтарға жауап береміз;
- еліктеу сөздердің сөйлемдегі қызметімен танысамыз;
- еліктеу сөзінен жасалатын өзге сөз таптары туралы білеміз;
- еліктеу сөздердің сөйлемдегі қызметін анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Асты дұрыс шайнау қажет

Тамақ ауыз ішінде небәрі 10–30 секунд қана болады. Тамақтың майдалануы оны жұтуды оңайлату үшін ғана емес, бәрінен бұрын оның асқорыту сәлдерінің ферменттерімен араласуын жақсарту үшін керек. Тамақ неғұрлым жақсы майдаланса, ферменттермен соғұрлым жақсы араласады.

Тамақ нашар шайналған кезде қорыту процесі ұзарып, ас қорытатын сөлдердің тым көп бөлінуін керек етеді. Бұның өзі денсаулыққа жайсыз әсер береді. Сондықтан тамақты әбден шайнап дағдылану керек.

Тістің арасында ұзақ қалған тамақ, әсіресе құрамында қанты барлары микробтардың көбеюіне, тісжегінің пайда болуына әкеледі. Сондықтан тамақ ішкен сайын ауызды жақсылап шайып, жатар алдында тісті тазалау керек. Жарамсыз тісті жұлуға тура келсе, оның орнына дереу тіс салғызу керек. Сау тістер асты дұрыс қорытуға көмектеседі.

Сілекейдің мөлшері мен оның құрамы тамақтың сапасына көп байланысты. Адам күніне қанша сілекей бөледі? Орта жастағы ересек адам бір жарым литрге жуық. Айтпақшы, күйіс қайыратын малдар бөлетін сілекеймен салыстырғанда бұл мөлшер мүлдем аз көрінеді. Мәселен, жылқы тәулігіне 40 литрден 60 литрге дейін, яғни 5 шелекке жуық сілекей бөледі екен.

В.В.Павлов

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Неліктен ауызға түскен асты ұзақ шайнау қажет?
2. Неге тамақтың алдында және тамақтан соң ауызды шаю керек?
3. Адам мен жануарлардағы сілекейдің бөлінісі қандай?

Ә Мәтін бойынша тірек сөздерді жазыңдар. Бір бағанға тек зат есімдерді, ал екінші бағанға етістіктерді жазыңдар.

Зат есімдер	Етістіктер

Б Мәтіндегі ақпарат қай салаға қатысты? Ондағы фермент сөзі нені білдіреді? Ол қандай сөз? Кірме сөздерді аударуға бола ма? Аударылып алынған қандай сөздерді білесіңдер? Осы айтылғандар жайында ойларыңды ортаға салыңдар.

ЕЛІКТЕУ СӨЗДЕРДІҢ СӨЙЛЕМДЕГІ ҚЫЗМЕТІ

Еліктеу сөздер негізгі я туынды түбір күйінде де, қосарланып я қайталанып күрделенген күйінде де көбінесе көмекші етістікпен, кейде негізгі етістікпен тіркесіп жұмсалады.

1. Еліктеу сөз көмекші етістікпен тіркесіп қолданғанда көбіне күрделі баяндауыш құрамында жұмсалады немесе етістіктің әртүрлі тұлғасында келіп басқа да қызмет атқарады. Мысалы: *Жаппамыз теңселіп тұрғандай, астымыз дір-дір етеді (F.M.). Қасқыр тыпырлап жатқан қозыны көре сала,*

ыр етіп барып бас салды (М.Ә.). Қалт еткенді аңдып отыр. Оның сөзіне елең еткен адам болмады.

2. Еліктеу сөздер қайталанып я қосарланып келіп негізгі етістікке тіркесіп, қимылдың амалын, бейнесін білдіріп, пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Колхоздың қара сабалары күмп-күмп пісілді (Ғ.М.). Ардақ томп-томп желеді, екі ұрты бүлк-бүлк қозғалады (Ғ.М.).* Бұл мысалда еліктеу сөздер қимыл пысықтауыш болып тұр: қалай пісілді? – күмп-күмп, қалай желеді? – томп-томп, қалай қозғалады? – бүлк-бүлк.

2-тапсырма. Төменгі сөздерді кестеге орналастырыңдар.

Күбір, дүнк, тырс, гүрс, қалбалақ, шінк, кенк, бүлк, зу.

Дыбыстың не қимылдың бір рет болатындығы	Етістікке айналдырып айту	Қосарлап айту
кор (етті)	корылдады	кор-кор етті
дар (етті)	дарылдады	дар-дар етті

А Берілген сөз тіркестерін еліктеу сөздерге айналдырып жазыңдар.

Тамшының дыбысы	→	тырс
Жөтелдің түрі	→	
Дыбыстың қатты шығуы	→	

3-тапсырма. Еліктеу сөздердің сөйлемдегі қызметін анықтаңдар.

1. Балпаң-балпаң байлар ет жеп, қалтаң-қалтаң кедей дерт жеп. 2. Оған жалт етіп қарамай тұра алған жоқ. 3. Жігіт селк етті, денесі шымыр етті. 4. «Сейіт» деген дауысқа селт етіп, жалт қарады. 5. Аяғында гүрс-гүрс еткен керзі етігі бар. 6. Сол-ақ екен, жанама бойында гу-гу, пыш-пыш әңгіме қоздап жүре берді. 7. Айжан салдыр-гүлдір дыбысты естіп жүгіріп келді. 8. Қорыққанымнан жүрегім зу ете түсті, суық тер бүрк етті. 9. Маны ығы-жығы адам. 10. Қойқаң-қойқаң етіп қораны екі-үш айналып шықты.

Есте сақтаңдар!

- Еліктеу сөздер көмекші етістікпен тіркесіп, күрделі мүшенің құрамына кіреді. Ал жеке тұрса, сөйлемде көбінесе пысықтауыш, анықтауыш қызметін атқарады. Мысалы: *Мырс етіп күлді. Бүлк-бүлк желіс. Ол кілт бұрылды.*

4-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

1. Түнерген қалың кара ағаштың іші. Әуемен таласқан биік ағаштар басын төмен салып тұнжырап тұр. Сартылдап жауған күзгі жаңбырдың екпінімен бас сілкіп, жер солқылдатқандай салмақпен сілкініп қояды. Жазғытұрымғыдай орман іші де, шалғынды далалар да, ауыл мандары да у-шу болып жатқан жоқ. Сымпылдап ұшып, шанқылдаған, бұтақтан-бұтаққа қонып, шапты дауыстарымен сайраған түрлі құстардың ән мен күйлері де естілмейді (*С.Сейф.*).
2. Тек жалғыз қиялы құлаққа кеп ап-айқын соғып бір жақындап, бір алыстап кететін шолпы сылдыры. Атқан таңның ал қызыл шапағындай үлбіреген қызыл шұғыласы. Көз алдынан сол жүз кетпейді (*М.Ә.*).
3. Күн ыстық. Көкшетау маны. Балқыған, көктегі шыжыған қызыл күн өткір алтын шұғыласын көктен жерге шашыратып, бүркіп, ойнап тұрғандай (*С.Сейф.*).

5-тапсырма. «Көктемгі табиғат» тақырыбына еліктеу сөздерді қатыстыра отырып сөйлемдер құраңдар.

6-тапсырма. Өлең тармақтарын сөйлем түрінде жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

Қос қоян жүрген қуып,
Жел мықтап үрген қуық.
Бірде жөн, бірде лағып,
Қашады зыр-зыр қағып.

Қ.Мырза Әлі

Ормандар судыр-судыр гулесетін,
Бұлақтар былдыр-былдыр тілдесетін.
Балықшы-ой шартарапты шанышқылап,
Тереңде сылдыр-сылдыр су кешетін.

Т.Айбергенов

7-тапсырма. Төмендегі еліктеуіш сөздерді қимыл арқылы көрсетіңдер.

Жымындау, шиқ-шиқ ету, карк-карк күлу, арбандау, қалш-қалш ету, дүрс-дүрс соғу, күмбір-күмбір, маймаң-маймаң ету, күрк-күрк, бақ-бақ.

8.5. КЕШКІ АСҚА ҚАРАМА...

Ағайынмен ішкен ас тәтті.

Мақал

Бүгін сабақта:

- шылау сөздер ережесімен танысамыз;
- мәтіннен шылау сөздерді табуды үйренеміз;
- шылаудың сөйлемдегі қызметімен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Таңертенгі асты тастама, кешкі асқа қарама

Қазақ халқы «Ас – адамның арқауы» деп ас-тағамды ерекше қадірлеп, қастерлейді. «Ас үстінен аттама, астан үлкен емесін» деп асты бәрінен де артық көрген. «Арпа, бидай – ас екен, алтын-күміс – тас екен» деп асты алтын мен күмістен жоғары қойған. Сондықтан да үйіне келген адамға «қуыс үйден күр шықпа» деп ас-тағамын ұсынады.

Қандай адам болса да алдына ас келгенде тік отырып, одан дәм татуға міндетті. Тіпті хан болса да алдына ас келгенде алтын тағынан түсіп, тәбеті тартпаса да одан міндетті түрде ауыз тиеді. Қазақ ұғымында ешқандай адамның дәмнен бас тартуға құқы жоқ. Дәмнен бас тарту өте көргенсіздік, тәрбиесіздік саналады. Алайда қазақ халқы «таңертенгі асты тастама, кешкі асқа қарама» деп қандай асығыс, шұғыл шаруасы болса да, таңертенгі асты тастамай ішеді. Ең болмағанда одан ауыз тиеді. Керісінше «Кешкі асқа қарағанның түні қаран» деп кешкі асты бағып отырмайды.

«Тал бесіктен жер бесікке дейін» кітабынан

А Алайда қазақ халқы «таңертеңгі асты тастама, кешкі асқа қарама» деп қандай асығыс, шұғыл шаруасы болса да, таңертеңгі асты тастамай ішеді деген сөйлемді жазып, кешенді талдау жасаңдар.

Ә Мәтінде келтірілген мақал-мәтелдердің мағынасын ашып баяндаңдар.

Б Мәтінде кездесетін *ауыз тию, дәм тату, тәбеті тартпау, бас тарту, артық көру* тұрақты тіркестерінің мағынасын ашыңдар.

В Келесі пікірлер дұрыс па, бұрыс па? Неге?

- Хан да тағынан түсіп, тамақтан ауыз тиеді.
- Дәмнен бас тарту – тәрбиесіздік.
- Кешкі асты кешірек ішкен дұрыс.

ШЫЛАУ СӨЗДЕР

Тілімізде толық мағынасы жоқ, бірақ сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып немесе сөзге қосымша мән үстеп тұратын көмекші сөздер **шылаулар** деп аталады. Мысалы: *Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін (Абай). Жомарт қазіргісі мен келешегін салыстырып тұр (Ғ.Мұст.). Абай қажымай, жалықпай, ылғи ғана ынтығып тыңдайтын (М.Ә.).* Бұл мысалдардағы *үшін, мен, ғана* деген сөздердің толық мағынасы жоқ, бірақ сөйлемде олар өзі қатысты сөздерге қосымша мән үстеп, белгілі қызмет атқарып тұр.

Шылаудың басқа сөз таптарынан мынадай айырмашылықтары бар:

- 1) толық мағынасы болмайды;
- 2) сөйлем мүшесі бола алмайды;
- 3) сөз бен сөзді не сөйлем мен сөйлемді салаластыра, сабақтастыра байланыстырып немесе толық мағыналы сөздің жетегінде оған қосымша мән үстей қолданылады;
- 4) шылаулар түрленбейді, басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды.

2-тапсырма. Мақал-мәтелдерден шылау сөздерді табыңдар.

Атсыз үй болса да,
Атсыз үй болмайды.

Үркер туса, сорпа да ас.

Аштын ақылы астан әрі аспайды.

Алты жыл аш жүрсен де,
Ата салтыңды ұмытпа.

Дастарқанның басында дұшпан да
дос.

3-тапсырма. Халқымыздың дастарқан басында орындалатын дәстүрлері мен тыйымдарын тыңдап, түсініп алыңдар.

А Мәтіннен есімше және көсемше тұлғалы етістіктерді тауып, сөз құрамына талдаңдар.

4-тапсырма. Жұмбақтарды шешіп, шылауларды табыңдар.

<p>27. Шиге жайып кептірген,
Өзі қышқыл, түсі ақ.
Сорсаң дәмді, түсі ақ,
Жанғақтай-ақ домалақ.</p> <p>28. Сылдыр сұйық, ағады,
Ақ болса да қар емес,
Шешуін кім табады?</p> <p>29. Алға жайып тұз-дәмін,
Келтіреді үй сәнін.
Ол – халқымның ақ жаны,
Жақсы дәстүр маржаны.
Кенпейіл де арайлы,
Осы жерден тарайды.</p> <p>30. Бір жерде бар дейікші сары бұлақ,
Мақсаты адамзатқа нәсіп болмақ.
Тып-тыныш өз жайымен тұрмаған соң,
Байлаған екі жақтан тесіп құлақ.
Ойнақтар ортекесі ортасында,
Денесі басқал ардан ұзынырақ.</p> | <p>31. Әрі сусын, әрі дәрі,
Емге ішеді жас пен кәрі.
Малдың сүті, елдің құты
Деп бағалар жұрттың бәрі.</p> <p>32. Түсі аппақ,
Тысы қатты-ақ,
Екі түрлі уызы,
Жесең тәтті-ақ.</p> <p>33. Ұрмай-соқпай жылатады,
Әркім бірақ ұнатады.</p> |
|--|---|

5-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазып, шылау сөздерді табыңдар.

1. Кейін Ықыласты н осы түсі ел арасына аңыз боп тарап кетті.
2. «Күшіне сенгені ме, жоқ әлде найзагерлік өнерге жетік болмағаны ма» деп ойлаған Мұхтар Тәукенің ебедейсіз отырыс күйінен сескенеіін деді.
3. Мал өсіру үшін қолда тұқымдық мал болуы керек.
4. Түзетпек едім заманды, Өзімді тым-ақ зор тұтып.
5. Даладағы дабыр-дұбырды естіп, үйден Әділ мен Айгүл жүтіріп шықты.
6. Түн ортасы ауған кезде терезені біреу ақырын ғана қаққандай болды.
7. Ержан демін ішіне тартып, он шақты секунд қадала қарап тұрды да, жұлып алғандай Рау шанға бұрылды.

А Шылаулардың сөйлемдегі қызметін айтыңдар.

8.6. ПАЙДАЛЫ СУСЫНДАР

Ас үстінен аттама,
Астан үлкен емессің.

Мәтел

Бүгін сабақта:

- пайдалы сусындар туралы ақпарат берілген мәтінмен танысып, керекті тілдік бірліктерді ажыратамыз;
- шылаулар мен септеулік шылаулардың түрлерімен танысамыз, оларды сөйлем ішінен ажыратамыз;
- шылауларды қатыстырып сөйлемдер құрауды меңгеріп, шығармашылық қабілетімізді арттырамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қымыздың емдік қасиеттері жөнінде XIX ғасырдың бірінші жартысында орыстың медициналық журналдарында Н.Шванковскийдің, П.Скворцовтың, В.Дальдың бірнеше мақалалары басылған.

Орыс жазушылары **Л.Н.Толстой** Самара даласында, ал **А.Н.Чехов Андреевск** шпажайында қымызбен емделген.

Қымызбен емдейтін алғашқы шпажай 1858 жылы Самара қаласынан 6 шақырым жерде ашылды. Бұл шпажайды ұйымдастырушы Н.В.Постников оны 55 жыл бойы үздіксіз басқарды.

Қазақстанда қымызбен емдейтін алғашқы емхана 1910 жылы Бурабайда ашылды. Оны дәрігер **П.Н.Емельянов** ашқан. Бурабай емханасы үшін қымызды казактар дәстүрлі әдіс бойынша сабаға ашытты.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың қарсаңында қымызбен емдейтін үш губернияға (Уфа, Самара, Орынбор) жыл сайын қымызбен емделетін 10000–11000 адам барып отырды. Сөйтіп, қымызбен емдейтін 68 аурухана мен 75 қымыз пункті болған.

Шұбат түйе сүтінен ашытылады. Бұл – әрі сусын, әрі тағам. Өйткені биенің сүтіне қарағанда түйенің сүті өте майлы келеді. Оның емдік қасиеті мол.

Шұбат көбінесе торсықта немесе ағаш күбінде ашытылады. Торсықта немесе ағаш күбінде бір тәулік ішінде шұбат бабына келе

бастайды. Торсықты көбінесе түйенің мойнағынан жасайды. Шұбат ашытуға ешкі терісі де пайдаланылады. Мұндай (торсық, мес, көнек) ыдыстардың тігісін шуда жүннен пірген жіппен тігеді.

Сабада бапталған қымыз секілді торсықта ашытқан шұбаттың хош иісі анқып, ерекше дәмді келеді.

Шұбат – әрі тағам, әрі емдік қасиеті бар сусын. Қыр елінде қымыз бен шұбаттан жазылмайтын ауру кемде-кем дейді. Шұбат – өкпе, асқазан, түрлі ішек ауруларына бірден-бір шпшпалы сусын.

Б.Садықов

А Қымыз бен шұбаттың пайдасы жайында не білесіңдер? Мәтіндегі ойды жалғастырып, өз сөздеріңмен баяндаңдар.

Ә Мәтіннен шылауларды табыңдар.

Б Мәтіндегі қарамен берілген сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар. Қазақтың төл сөздерінде кездеспейтін бөгде дыбыстарды табыңдар.

В Мәтінді қандай ірі және де кіші бөліктерге бөлуге болады? Әрбір бөлікке ат қойып, тірек сөздерін жазыңдар.

↓
1. 2. 3.

↓
1. 2. 3.

ШЫЛАУ ТҮРЛЕРІ

Қазақ тілінде шылаудың үш негізгі түрі бар: 1) *септеулік шылаулар*; 2) *жалғаулық шылаулар*; 3) *демеулік шылаулар*.

СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАР: АТАУ СЕПТІК ШЫЛАУЛАРЫ

Септеулік шылаулар белгілі септік тұлғадағы толық мағыналы сөздермен тіркесіп келіп, оған қосымша (мезгілдік, мекендік, шектік, себептік, мақсаттық т.б.) мән үстеп тұрады да, оны екінші сөзбен сабақтастыра байланыстырады.

Септік шылаулары атау септігі, барыс септігі, шығыс септігі және көмектес септігімен тіркесіп келеді.

Атау септік шылауларына түбір (кейде көптік, тәуелдік) тұлғадағы зат есім, есімдік, тұйық етістік, есімшемен тіркесетін септеуліктер жатады: *арқылы, жайында, үшін, туралы, сайын, жөнінде, турасында, тәрізді, сияқты, сықылды, жайлы, шамалы, қаралы, сынды, ғұрлы, бойы, бойымен, ғұрлым* т.б.

2-тапсырма. Мақал-мәтелдерді оқып, септеулік шылауларды тауып, шылаулардың қай септіктермен келіп тұрғанын анықтаңдар.

Ер жігіт ел үшін туады,
Ел үшін өледі.

Еріншек түске дейін ұйықтайды.

Ақсұңқар ұшар жем үшін,
Ер жігіт туар ел үшін.

Отан үшін күрес – ерге тиген
үлес.

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына шылауларды қойып жазыңдар.

1. Әдебиет, өнер ... рухани дүниелер – халықтың байлығы.
2. Ана баласы ... түн ұйқысын төрт бөледі.
3. Қазақ халқының айран, қымыз, шұбат, шалап ... ұлттық сусындары бар.
4. Сүттен құрт, кілегей, қаймақ, сарымай ... өнімдер алынады.
5. Сүтпісірім уақыт ... келіп қалды.
6. Саба-саба қымыз ... бүкіл қонақтардың шөлін қандыруға болады.

4-тапсырма. Төменде ас-тағамға қатысты халықтық өлшем атаулары берілген. Өлшем атаулары мен шылауларды қолдана отырып сөйлемдер құрап жазыңдар.

Бірсалым тұз, бірқайнатым шай, біршымшым шай, біржұтым су, бірасым ет, бір шыны шай, біртiлiм нан, бір жапырақ ет, біртiлiм ет, бір білем күйрық, бір қарын май, бір табақ ет, бір сөре құрт, бір саба қымыз, үйме табақ ет, саба-саба қымыз, астау-астау ет, тегене-тегене сүт.

5-тапсырма. Берілген суреттерге шылау қатыстырып сөйлемдер құраңдар.

6-тапсырма. Атау септік шылауы қатысқан шығарма атауларын айтыңдар.

Үлгі: «Ақын өлімі туралы аңыз» (Қ.Аманжолов), «Ақ бидай туралы аңыз» (Ә.Нұрпейісов).

8.7. ДӘМДІ ТАҒАМНЫҢ ПАЙДАСЫ

Сіңбес астың бөгеуі көп.

Мәтел

Бүгін сабақта:

- дәмді тағамның пайдасы туралы ақпаратпен танысып, мәтіннен шылауларды табамыз;
- септеулік шылаудың түрлерімен танысамыз;
- сөйлемде септеулік шылаулардың қандай септікпен тіркесіп тұрғанын анықтауды үйренеміз;
- септеулік шылауларды қатыстыра отырып сөйлемдер құрап, шығармашылық қабілетімізді арттырамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Дәмді тамақ кісінің көбірек **тәбетін шақырып**, тамақ қорытуға деген **сөл көбірек бөлінеді**. Сондықтан да **тағамның татымдылығы** таңдаған кезде ғана емес, **ағзаның тамақты сіңіруі** үшін де үлкен рөл атқарады. Әрқайсысымыздың тамақты талғауымыз әрқалай. Мысалы, сол түстіктің теңіз жағасының тұрғын-

дары треска балығын жақсы көреді, ал кейбіреулер оның өзі тұрмақ, пісінен де қашады. Қайсыбір елдерде устрица ең **жеңсік ас** болса, басқа халықтар оның жұп-жұмсақ жылбыскы етін аузына да алмайды.

Талғам туралы таласпайды. Расында да солай ма? «Ұнатып ішкен ас неғұрлым дәмді, пайдалы, жұғымды» деген пікір бар. Ұнатып ішу, сөз жоқ, ағзаға зиянды және сапасыз өнімдерден қорғау үшін кейбір қорғаныштық қызмет атқарады.

Алайда жеке кісінің қалауы ағзаның шын қажетіне үнемі сай келе бермейді. Тек өзін ұнатқанды ғана ішіп-жейтін болсаң, тамақ таңдауда кателесуің мүмкін.

Асқазанында жарасы бар адам көбінде тұзды қияр мен майшабақтан бас тарта алмай, артынан ауырады.

В.В.Павлов

А Тамақты дәмдісінен жеу асқазанға пайдалы дегенді қалай түсінесіңдер? Мәтіндегі ойды жалғастырыңдар. «Менің сүйікті тағамдарым». Не үшін ұнататындықтарыңды түсіндіріңдер.

Ә Мәтіннен тамақ сөзіне мағыналас сөздерді тізіп жазыңдар. Ішінен мәтіннің мазмұнын нақты бере алатын 2 сөзді бөліп көрсетіңдер.

Б Мәтіннен шылауларды табыңдар.

В Қарамен берілген сөз тіркестерінің мағынасын айтыңдар.

СЕПТЕУЛІК ШЫЛАУЛАР: БАРЫС, ШЫҒЫС, КӨМЕКТЕС СЕПТІКТЕРІНІҢ ШЫЛАУЛАРЫ

Септеулік шылаулар ілік септігінен өзге *барыс, шығыс және көмектес септіктегі* сөздермен тіркесіп келеді.

Септеуліктер мынадай тұлғадағы сөздердің шылауында айтылады:

барыс септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: *дейін, шейін, таман, қарай, салым, жуық, тарта* т.б.;

шығыс септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: *кейін, соң, гәрі, бері, бұрын, әрі* т.б.;

көмектес септіктегі сөздермен тіркесетін септеуліктер: *қатар, қабат, бірге*.

2-тапсырма. Мақал-мәтелдерді оқып, септеулік шылауларды табыңдар.

Білгеннен де өтер,
Білмегеннен де өтер.

Жеріне қарай егін ек,
Жолына қарай жегін жек.

Палуанның жаманы
Шалдырған соң өкінер.

Күзетшінің жаманы
Алдырған соң өкінер.

Адам болып туған соң,
Адам болып өлу лазым.

Заманына қарай адамы.

Ажал ақымақ үшін – алтау,
Ақылды үшін – біреу.

Отан үшін отқа түс – күймейсің,
Арың үшін арпалыс – өлмейсің.

А Септеулік шылаулардың қай септіктермен келіп тұрғанын айтыңдар.

3-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Септеулік шылауларды тауып, олардың қай сөз табына тіркесіп тұрғанын анықтаңдар. Қандай септікте тұр?

1. Қыстауға қонғаннан бері кеш сайын Абай ешкімге білдірмей, елеусіз ғана әжесімен онаша қалады (М.Ә.). 2. Малы биыл Қоянды жәрменкесінен кейін тіпті көбейген (С.М.). 3. – Оқып болғаннан кейін өзім хабарласармын (С.М.). 4. Одан бері де Құсбектай төре Алшынбайды өкпелетіп алған соң, аға сұлтандықтан айырылған (М.Ә.). 5. Қарайған қамысқа қарай зыта жөнелді. 6. Мал емес, адам сияқты еңкендеп келе жатыр. 7. Абай халық үшін, халық Абай үшін алысады (М.Ә.). 8. Ол беруден гөрі алуға қиналатын жан еді (F.Мұс.). 9. Бұлар әрнені әңгіме етіп, опыртопырдан онаша, шетке таман шығып кетті (Қ.Ж.). 10. Оның ойын кейін білдім (С.М.).

Есте сақтаңдар!

- Септеулік шылаулар белгілі бір септік жалғаулы сөздерді меңгеріп, оларға бағыттық, мақсаттық, мезгілдік, үдету, ұқсату, қайталау т.б. мағыналар үстеп тұрады.

4-тапсырма. Септеулік шылауларды тауып жазып, олардың қай септіктегі сөздермен тұрғанын анықтаңдар.

1. Жігітті басынан аяғына шейін барлап, жіті қарай бастады. 2. Екі күн өткен соң ауыл Көлқайнардан Шыңғысқа қарай көшті. 3. Гүлсім оны бұрын көрмеген-ді. 4. Әли кейін жүрді. 5. Бірақ ілгері жүріп, Тобықтыға қарай басқан сайын осы жетек жүзге тарта болды. 6. Содан бері жортып жүрмін. 7. Садуақас қонақтар жайланғаннан кейін ғана келді. 8. Біз үйдің ығына қарай беттедік. 9. Бұл шараға жүзге жуық адам қатысты. 10. Себумен қабат қорғау керек. 11. Әрі жығыл десен, бері жығылады. 12. Бұрын көрген дос, таныс тәрізді жаныңды билеп әкетеді.

А Сөйлемдерден үстеулер мен шылауларды бөліп жазыңдар.

5-тапсырма. Берілген септеулік шылаулар арқылы сөйлемдер құраңдар.

арқылы	тәрізді	қатар
жайында	бірге	қарай
салым	тарта	шейін
жуық	қоса	бұрын
әрі		

8.8. ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ӨНІМДЕР

Кез келген нәрсені жегеннен аш
болған артық.

Омар Хайям

Бүгін сабақта:

- гендік өзгеріске ұшыраған өнімдер туралы ақпаратпен танысамыз;
- жалғаулық шылаудың анықтамасымен және олардың түрлерімен танысамыз;
- жалғаулық шылаудың сөйлемде қандай қызмет атқаратынын анықтаймыз;
- мәтін ішінен шылауларды ажыратып үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Гендік өзгеріске ұшыраған өнімдерге гендік кодына бөтен ген қосылған ағзалар жатады. Мысалы, картоп геніне сарышаян генін қосу нәтижесінде біз ешқандай жәндік жемейтін картоп түрін аламыз. Ал күнделікті пайдаланып жүрген қызанақты алсақ, оған солтүстік камбала балығының генін пайдаланған. Енді ол аязға төзімді, үсімейді. Бұл бізге не үшін қажет? Ғалымдар аштықтың алдын алудың жолы осы деп шешті ме? Гендік жағынан жаңартылған картоп енді колорадо қоңызынан зардап шекпейді, қызанақты солтүстік аязында да өсіруге болады. Сонымен бірге әдемі, бірақ дәмсіз алмалар әбден шіріп біткенше керемет пісін сақтай алады. Қазір байқап қарасақ, сатылатын жемістер сондай әдемі, біркелкі және ұзақ сақталатын болып келеді.

Ең кең таралған гендік өзгеріске ұшыраған дақылдарға соя, жүгері, бидай, қызылша, мақта, рапс, картоп жатады.

Гендік өзгеріске ұшыраған азықтарды пайдалану өте зиян:

– өте қауіпті аллергиялық реакциялар пайда болады. Мысалы, АҚШ-та адамдар гендік өзгеріске ұшыраған өнімдерді еркін қолданады. Аллергиямен ауыратындар саны 70 пайызды құрайды. Ал Швецияда 7 пайыз, бұл өнімдерді қолдануға тыйым салынған;

– мұндай өнімдерді пайдалану асқазанның сілемейлі кабатының құрылымын бұзады. Бұл зат алмасудың бұзылып, иммунитетін төмендеуіне әкеледі;

– ісік ауруларының көбеюіне себеп болады, жасушаларды мутацияға ұшыратады.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Гендік өзгеріске ұшыраған өнімдер дегеніміз не?
2. Өнімдердің генетикасын өзгерту қалай жүзеге асады?
3. Генетикасы өзгерген өнімдер енді қандай сипатқа ие болады?
4. Кең тараған гендік өзгеріске ұшыраған дақылдар қандай?
5. Гендік өзгеріске ұшыраған өнімдердің қандай зиянын атауға болады?

Ә Сонымен бірге бір пішінді, бірақ дәмсіз алмалар әбден шіріп біткенше керемет иісін сақтай алады деген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Қасиеттері мен сипаттарын тізбектеп айтыңдар. Генетикасы өзгергеннен кейін қандай қасиеттерге ие болатынын мәтін мазмұнына қарай отырып салыстырыңдар.

	Алма	
	дәмді, қышқыл, бұзылады, шіріңкі, құрт жейді	дәмсіз, тәтті, бұзылмайды, шірімейді, құрт жемейді
	Картоп	
	Қызанақ	

В Мәтіннен шылауларды табыңдар.

ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАР: ЫҢҒАЙЛАС ЖӘНЕ ҚАРСЫЛЫҚТЫ ТҮРЛЕРІ

Жалғаулық шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады.

Жалғаулықтардың 5 түрі бар: 1) *ыңғайластық*; 2) *қарсылықты*; 3) *талғаулықты*; 4) *себеп-салдарлық*; 5) *шарттық*.

Жалғаулық шылаулар

Ыңғайластық	Қарсылықты
мен (бен, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, һәм, әрі	бірақ, алайда, дегенмен, әйтпесе, сонда да, әйткенмен, сөйтсе де, әйтсе де, бірақ та, десе де
Мысалы: <i>Асан мен Үсен адасып қалды. Қалыңды жу да, тамағыңды іш.</i>	Мысалы: <i>Олар көп сөйлесті, бірақ не айтқандарын білмеймін.</i>

2-тапсырма. Мақал-мәтелдерді оқып, жалғаулық шылауларды табыңдар.

Көппе¹ тентек болсаң да,
Көпке тентек болма.

Ерте жат та, ерте тұр,
Бір піспекті артық ұр.

Атадан алтау туса да,
Басына бір жалғыздық түсер.

Жарлы болсаң да, арлы бол.

Мергеннің көзі ғана мерген емес,
Қолы да мерген.

Білек бір болса да,
Бармақ баска.

Қарағай бойы қар жауса да,
Жұтамайды сауысқан.

Қанды қалпақ кісе де,
Қныспайды туысқан.

А Жалғаулық шылаулардың түрін ажыратыңдар.

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, жалғаулық шылауларды табыңдар. Жалғаулық шылаулардың қандай қызмет атқарып тұрғанын анықтаңдар. Мағыналық түрлеріне жіктеңдер.

4-тапсырма. Жалғаулық шылауларды тауып, қай сөз бен қай сөзді, қай сөйлем мен қай сөйлемді байланыстырып тұрғанын түсіндіріңдер.

1. Бұлардың ішіндегі жасы үлкені де, мал мен басы қатар өскен дәулеттісі де, өмірден көрген-түйгені мол алымдысы да Қали кажы еді. 2. Сөйтсе де Үсен сыр білдірмей, енді жүрсек адасармыз деп тоқтады, тезек теріп, от жақты. 3. Әбілқайыр әрі ойланып, бері ойланып осыған бел буды. 4. Сейіт пен Назыкеш ағызған бойы Ігіліктің өз үйіне келіп тоқтап еді. 5. Қасен де, Қапен де құлақтарын салып тыңдай қалды. 6. Сен оқыдың да білім алдың, ұстаз көрдің. 7. Ең әуелі, арзан мен қымбаттың нарқын айырмайсың...

5-тапсырма. Берілген етістіктер мен есім сөздерді пайдалана отырып сөйлемдер құрап жазыңдар. Жалғаулық шылауды қатыстыруды ұмытпаңдар!

Есім сөздер	Етістік
өнім	тұтыну
алма	жеу
сәбіз	алу
денсаулық	әсер ету
табиғи тағам	қамтамасыз ету
егіс	өсіру
жануарлар	өзгерту

¹ *Көппе* – мақтаншак, бөспе.

8.9. ГЕНДІК ТАМАҚТАНУ – ҚАЖЕТСІЗ НӘР ТАҒУ

Мата атымен бөз өтеді.

*Мател***Бүгін сабақта:**

- мәтінді оқып, оның ішінен қажетті тілдік бірліктерді табамыз;
- жалғаулық шылаудың түрлерімен танысамыз;
- жалғаулық шылаулар арқылы сөйлем құрауды меңгереміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Дүкенге бара қалсаң, сөрелерінен шетелден келген көгөністі, жеміс-жидекті көресің. Өте тартымды, көлемі де үлкен, түсі де жақсы, көздің жауын аларлықтай әдемі. Оның қасында өз елімізде өскен дәл сол жемістердің сыртқы түрі көңілімізден шықпайды. Біреу білсе, біреу білмес. Елімізде жеміс-жидек көбіне оңтүстік өңірлерде өсіріледі. Ол жерден өзге өңірлерге жеткізем дегенше біршама уақыт өтеді. Одан кейін оны сату кезінде тағы уақыт өтеді. Осы уақыт аралығында біздің отандық жемісіміздің түрі мен түсі шамалы өзгеретіні бар. Шетелдіктер бұл мәселені айналып өту үшін түрлі технологияны пайдаланады. Әдетте, біз мұндай технологиялармен жасалған өнімдерді гендік өзгеріске ұшыраған өнімдер деп атаймыз.

Әрине, мұндай дәлелдемелерге күдік келтіруге әркімнің де құқығы бар, бірақ бізге шетелдің осындай гендік өзгеріске ұшыраған өнімдерінен гөрі өзіміздің құрты бар алмаларымыз бен алмұрттарымыз пайдалы. Кішкентай кезімізде, ерте көктемде біз, кішкентай балалар, ішінде құрты бар алмаларды жейтінбіз. Құрт бар дегенің алманың піскендігін және тәтті екенін білдіреді. Ал қазіргі таңда, бәрің білесіңдер, бұзылмайтын жемістерде құрт болмайды. Неге екенін түсініп отырған боларсыңдар...

Тағы бір мысал. Әрбір жемістің жұпар пісі болады, әрине, егер табиғи жағдайда өсірілсе. Шетелден келген көгөністің, жеміс-жидектің пісі өте әлсіз, кейде мүлдем болмайды. Демек, олар табиғи жағдайда өсірілмеген. Ал біздің жемістеріміз өз пісімен 10–15 метрден ақ рақаттандырады. Жазғы уақытта жеміс-жидек сатып жатқан дүкеннің жанынан өтіп көріңдерші, піс деген аңқып тұрады. Міне, бұл – нағыз табиғи жемістің белгісі.

el.kz сайтынан

А Автор қандай мәселені көтеріп отыр? Кеңірек тоқталып, түсініктеріңді айтып беріңдер. «Гендік өзгеріске ұшыраған өнім зиян», «Гендік өзгеріске ұшыраған өнімнің пайдасы мол» тақырыптарында пікір таластырыңдар.

Ә Мәтіннен сын есімдерді, үстеу және шылауларды тауып жазыңдар.

Б Мәтіндегі негізгі ойды үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАР: ТАЛҒАУЛЫҚТЫ, СЕБЕП-САЛДАРЛЫҚ, ШАРТТЫҚ

Жалғаулық шылаулардың келесі түрі *талғаулықты, себеп-салдарлық, шарттық жалғаулықтар* деп аталады.

Талғаулықты жалғаулық шылаулар: *әлде, біресе, бірде, не, немесе, я, яки, болмаса, кейде.*

Себеп-салдарлық жалғаулық шылаулар: *себебі, өйткені, сондықтан, сол себепті.*

Шарттық жалғаулық шылаулар: *егер, егер де, алда-жалда.*

2-тапсырма. Төменде С.Мәуленовтің өлеңдерінен үзінділер берілген. Оқып шығып шылауларды тауып, түрлерін ажыратыңдар.

Елдің дәмін келіншек
Сағынар деп ойлады.
Май менен құрт, ірімшік
Қан майданға жолдады.

«Дәм»

Жерге болмас шек десе де,
Жерге сыймас бұл кегім.
Аспанда шек жоқ десе де,
Сыймас оған жүрегім.

«Партизан»

Белгісіз ол қай манда,
Іздеп жүрмін болдырып.
Кетті ме әлде майданға
Шеру тартып жол жүріп.

«Юг аялдамасы»

Есте сақтаңдар!

- Жалғаулық шылаулар салалас құрмалас сөйлем жасауға қатысады.
 - Талғаулы салалас. Мысалы: *Ауылға не мен барамын, не сен барасың.*
 - Себеп-салдар салалас. Мысалы: *Ол ауырып қалды, өйткені кеше суық балмұздақ жеді.*
 - Кезектес салалас. Мысалы: *Бірде аяз болып, бірде қар жауып күн суытып тұр. Кешке ол бірде кітап оқиды, кейде теледидар көреді.*

Бозы желбіреген дөңдер
 Ауылдастарым секілді.
 Көзі мөлдіреген көлдер
 Қарындастарым секілді.

«Балтық»

Қабағыма бұлт қонып,
 Бірде батып, бір шығып.
 Келем көкте желкемдей,
 Көк жалынға тұншығып.

«От»

А Үзінділерден шылауға ұқсайтын, алайда қызметі өзгеше сөздерді тауып көрсетіңдер.

3-тапсырма. Сәйкес шылауларды қойып, сөйлемдерді көшіріп жазыңдар.

1. Бүлдірген – тау беткейлерінде ... ойпандау жерлерде өсетін аласа бойлы өсімдік.
2. Бүлдіргенді балалар жақсы көреді, ... ол – өте тәтті жидек.
3. Алманың ең ежелгі түрлері Алатау тауында өскен екен, ... Қазақстан алманың отаны саналады.
4. Шелпек табада ... тандырда пісіріледі, ... майда қуырылады.
5. ... жөтелсең, өрікке бал қосып же.
6. Шне жемісі жер талғамайды, ... жарықты жақсы көреді.
7. Жер шарында шненің 150 түрі бар, ... Қазақстанда 7 түрі ғана таралған.
8. Жұмыртқа – тағамдық құндылығы жоғары өнім, ... таңғы асқа пайдаланған жөн.
9. Жүзімнен кептірілген мейіз дайындайды, ал ... тосап әзірлейді.
10. Бал өте снімді, ... шпалы тамаққа жатады.

Шылаулар: не, өйткені, сол себепті, немесе, егер, алайда, бірақ, кейде.

4-тапсырма. Жалғаулық шылауларды тауып, қай сөз бен қай сөзді, қай сөйлем мен қай сөйлемді байланыстырып тұрғанын түсіндіріңдер.

1. Бірақ Шымырбайдың қойшы деген аты ғана.
2. – Бөлмелеріңіз жақсы екен, бірақ ыстық қой өзі, – деді.
3. Өйткені ол ширақ басып, сәл ілгерірек келе жатты.
4. Біресе сұрланып көк көзі жарылып кететіндей шатынап, біресе құлағына дейін қызарып кетеді.
5. Сондықтан болуы керек, атын дамылсыз шаужайлап, ерінің қасын сығымдап ұстай береді.
6. Ерінбей еңбек етсең шындап егер, тікен де гүлге айналып шыға келер.
7. Телі мен тентек қайда болса да бар болатын.

5-тапсырма. Берілген етістіктер мен есім сөздерді пайдалана отырып сөйлемдер құраңдар. Жалғаулық шылауды қатыстыруды ұмытпаңдар.

Есім сөздер: дикан, жал-жая, астық, ет, қаймақ, нан, жүзім.

Етістік: жинау, пісіру, егу, әзірлеу, жасау, жеу, дайындау.

8.10. ФАСТ-ФУД – ТҰТЫНУШЫЛАР ҚАЛАҒАН ТАҒАМ

Не жесең, соның қасиетін аларсың.

Ел аузынан

Бүгін сабақта:

- фаст-фуд өнімдері туралы ақпарат берілген мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- демеулік шылаулардың анықтамасымен, олардың түрлерімен танысамыз;
- мәтіннен демеулік шылауларды табуды әрі олардың түрін ажыратуды үйренеміз;
- демеулік шылауларды қатыстыра отырып сөйлем құрауды меңгереміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Фаст-фуд – өте тез әрі кең қолданылатын тағамдардың бірі. «Фаст-фуд» термині тағам деген мағынада қолданылады және бұл тағам тез дайындалады, ал бұл тұтынушыға өте қолайлы.

1920 жылдары ең бірінші фаст-фуд тағамы Америкада пайда болды. 1921 жылы Канзас штатында «Уайт Кастл» (White Castle) атты компания ашылып, алғашқылардың бірі болып гамбургер дайындаған еді. Бұл компания келушілерді гамбургердің бағасының тұрақтылығымен жаулап алды. Бірақ тағамның сапасы мен құндылығы жөнінде компания басшысы Билли Инграма ойламады. 1940 жылдардың соңында аталған компанияның мықты бәсекелесі болып «Макдональдс» компаниясы бой түзеді. Сол жылдан бастап бұл компания – алпауыт компаниялардың бірі. 90-жылдары гамбургер кедейлерге арналған тағам болып есептелінетін. Оны қала көшелерінде ғана үйсіз-күйсіз адамдарға сататын болған. Тек кейінірек бұл тағам мейрамханаға жол тартты.

Америкада әрбір 10 адамның тоғызы кем дегенде айына бір рет «Макдональдс» мейрамханасына барады. Америкалықтар 1970 жылы фаст-фудқа 6 миллиард доллар жұмсайтын еді. Бұл көрсеткіш 2011 жылы 142 миллиард долларға өсті. АҚШ-тың өзінде фаст-фуд сататын 300 мың мейрамхана жұмыс істейді. Ричард және Морис Макдональдтар өздерінің алғашқы мейрамханасын 1949 жылы Калифорния штатындағы Сан-Бернардинода ашты.

Мейрамханалар ашылар тұста желі иелері сатып алушылардың тамақтану орнында ұзақ уақыт отыруын қаламағандықтан, бөлмеге ыңғайсыз орындықтар қойып, ойын-сауық автоматтарының болмауына барынша көңіл бөлген.

Фри картоптарының көпшілік арасында кең етек жайғандығы соншалық, оның сатылымының көлемі шікі картоптардан да асып түсті. Мысалы, тек 2010 жылы америкалықтар 3 миллион тонна фри картобын жеді.

Уикипедия мәліметтерінен

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Гамбургер дайындаушы қандай компаниялар арасында бәсекелестік жүрді? Қай компания танымал болды?
2. Мейрамхана басшылары тамақтанушылардың тамақтану орнында көп отырмауы үшін қандай қулықтарға барды?
3. «Макдональдс» мейрамханасы қай жерде ашылды?
4. Фри картоптары туралы не айтылған?

Ә Мәтін мазмұны бойынша деректерді рет-ретімен, желісімен орналастырыңдар.

- Жұмсайты н каражат 142 миллиард долларға жетті.
- 3 миллион тонна фри сатылды.
- «Макдональдс» мейрамханалары ашылды.
- Гамбургер кедейле рге арналған тағам болатын.

Б Сандарға қатысты ақпараттарды сәйкестендіріп жазыңдар.

1949	6	10	300	1920
------	---	----	-----	------

В Мәтіннен шылауларды табыңдар.

ДЕМЕУЛІК ШЫЛАУЛАР

Демеулік шылаулар сөзге я сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, болжалдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейді, бірақ септеулік пен жалғаулықтар сияқты сөздерді де, сөйлемдерді де байланыстыра алмайды. Мысалы: *Алдымда толған мақсат, толған таңдау, Алайын мынасын ба, анасын ба? (С.Т.) Ертең емес, бүгін-ақ, қазір-ақ жүрсек етті (М.Ә.). Үлкен үйге кірген соң бәрі де кішірейіп кеткендей, отырғанда құмандай ғана болып қалыпты (Ғ.Мүс.).*

Қазақ тіліндегі демеулік шылаулардың түрлері

Түрлері	Демеуліктер
Сұраулық демеуліктер	-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе
Күшейтпелі демеуліктер	-ақ, -ау, -ай, -да/-де
Нақтылық демеуліктер	қой/ғой, -ды/-ді
Шектеулік демеуліктер	қана/ғана, тек
Күмәндік демеуліктер	-ау, -мыс/-міс
Болымсыздық демеуліктер	тұрсын, тұрмақ, тұрғай, түгіл (бұлардың ішінде -ақ, -ау, -ай, қой/ғой, -мыс/-міс тәрізді демеуліктер де қолданысына қарай осы топқа еніп кетеді)

2-тапсырма. Мәтінді оқып шығып, шылауларды табыңдар. Демеулік шылауларды түрлеріне қарай ажыратыңдар.

Фаст-фудтың зияны жөнінде қаншама айтылып жатыр. Мыңдаған адамдар ұран салғанмен, миллиондағандар әлі де «Макдональдстан» қол үзген жоқ. 50-жылдары табыс 1,5 есе көбейіп, жыл сайын 350 000 доллар түсіп отырды. Бірнеше мың долларға енді қалаған адам өз Макдональдсын аша алатын-ды. Енді шеғарадан шығуды бизнестің өзі бұйырып тұрғандай еді. Алайда ағайындылар бұл туралы тіпті ойламады да. Бірақ танымалдылық сауда табысына ықпал ете алмады. Бірінші жылы тек 18 франшиза сатылды. Ірі ойыншылар оны тек нақты аумақтарға сатып алуды қалады. 1960 жылы «Крок» компаниясының таза түсімі 77 000 долларды құрады, ал қарызы 5,7 миллион долларға дейін артты.

Нью-Йорктегі «Bistro Moderne» және Лас-Вегастағы «Brasserie» сынды мейрамханаларда ең қымбат бургер түрлерін тұтынып көруге болады. Орта бағасы 120 долларды құрайды. Десек те әр кез емес. Тек қара трюфельдер кезінде ғана тұтына аласың.

7 kun.kz сайтынан

3-тапсырма. Сөйлемдерден демеулік шылауларды тауып жазыңдар.

1. Олардың бәрін былай қойып, сөз кезегін берер ретін білмеген-ді.
2. Жайлаудан бері де талай асулар, тар кезеңдер мен самал желді сары белдер жатыр.
3. Енді маған жетпегені – сонымнан тыншы мен барлаушылардың еруі ғана.
4. Есік алдында пар атты арбалар да тұр екен.
5. Шіркін, кіндік кескен жердің дәмі екен ғой!
6. Үкілеген, құйрығын түйген, бауырынан жараған аттар әр жерден-ақ шығып жатыр.
7. Тұу, болмадыңыз-ау!
8. Өзеннің суын жаңбырша шашыратып, арғы бетіне барып бір-ақ тоқтады.

Есте сақтаңдар!

- Демеулік шылаулар – тіркескен сөздеріне қосымша мағына, реңк үстейтін немесе сөйлемге эмоционалды өң беретін шылаулар.

А Сөйлемде қолданылған демеулік шылаулардың қайсысы адамның көңіл күйін, эмоциясын білдіріп тұр?

4-тапсырма. Тиісті демеулік шылауларды қойып оқыңдар.

1. Шіркін, жайлауда татқан қымыздың дәмі ауыздан еш ... қойды ғой!
2. Дастарқанда шайды ... әйел адамдар құяды.
3. Табадағы нан ... деген оймен пештің аузын аштым.
4. Мұндай аспаздық өнер ешкімде болмайды ..., тіпті болмай... та қойсын!
5. Қаз-каз, балам, жүре ... ,
Балтырыңды түре
Тай-құлын боп шаба ... ,
Озып бәйге ала
6. Итмұрын ... шырғанақтың да шипалық қасиеті шаш етектен.
7. Ақырып қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ... екенсің?
8. Қазақстан – алма ... ежелгі жабайы өріктің де тарихи отаны.

Демеулік шылаулар: ма, кетпей-ақ, тұрмақ, -ау, пісті-ау, түгілі, -ақ, ғой, тек қана.

5-тапсырма. Фаст-фуд өнімдерінің зияны туралы жарнама түсіруге мәтін дайындаңдар. Демеулік шылаулар эмоцияны беруде кең қолданылатындықтан, ролик мәтіндерін жазуда таптырмас тілдік материал бола алады.

6-тапсырма. Берілген етістіктер мен есім сөздерді пайдалана отырып сөйлемдер құрап жазыңдар. Демеулік шылауды қатыстыруды ұмытпаңдар.

Есім сөздер	Етістік
фаст-фуд	жемеу
гамбургер	жасау
тамақтану	қою
мейрамхана	табу
сүт өнімі	пайдалану
күріш	көрсету
дастарқан	болу

8.11. ТАМАҚТАНУ ТӘРТІБІ НӘСІЛ ТАҢДАМАЙДЫ

Әр астың өз орны бар.

Мәтел

Бүгін сабақта:

- тамақтану тәртібі туралы қосымша ақпарат ала отырып, мәтінге лингвистикалық талдау жасаймыз;
- еліктеу, шылау сөздерін қайталап, бекіту тапсырмаларын орындаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Жалпы тамақтану мәдениетіне үстел басына жайғасар алдында қолды жуу ғана жатпайды. Ол әркімнің үстелге отыруынан басталады. Атап айтқанда: орындықты орнынан ақырын жылжыту, майлықты дұрыс пайдалану, ас құралдарын қызметіне орай дұрыс қолдану, оларды бір орнынан екінші орынға тарсылдатпай қою. Ал бұдан бөлек тәрелкенің сол жағындағы шанышқыны сол қолмен, оң жағындағы пышақты оң қолмен ұстап, асқасық пен шайқасықты орынды пайдалана білу – айналасындағыларға тамақ ішіп отырған жанның тәлім-тәрбиесінен хабар бермек. Сұйық тамақтар мен қуырдақ, ботка секілді қою тағамдарды жегенде қасықты пайдаланумен қатар, котлет, туралған ет тағамдарын тек шанышқының көмегімен, десерттер мен торттарды шайқасықтармен аз-аздап жеген дұрыс. Ас ішіп отырғанда газет, кітап оқу немесе ауыз жаппай сөйлеу, бір тұрып, бір

отыру, кеседегі қантты қатты араластыру, тамақ жегенде ерінді сылпылдату, шайды қатты ұрттап ішу және ауыздағы тағамды асығып-үсігіп шайнау – әдепсіздіктің ең сорақысы.

Тамақ ішкенде теледидар қарауға болмайды, өйткені адамның санасы басқа жаққа алаңдаса, көңілінде толқу пайда болып, бойына ас дұрыс сіңбейді. Жоғарыда айтылған үстел басындағы үйлесімді әдепті күнделікті қолданса, оның айналасындағыларға жағымды пікір қалдыратыны сөзсіз.

«Қазақстан-Заман» газетінен

А Мәтіндегі ойды дамытып, тамақтану әдебі туралы білетіндеріңді ортаға салыңдар.

Ә Мәтін мазмұны бойынша дастарқан басында жасауға болатын және жасауға болмайтын әдеттер мен іс-қимылдарды бөліп атаңдар.

Б *Жалпы тамақтану мәдениетіне үстел басына жайғасар алдында қолды жуу ғана жатпайды* деген сөйлемді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жасаңдар.

В Мәтіннен шылауларды тауып, түрлерін анықтаңдар.

Септеулік : *Жалғаулық :* *Демеулік :*

2-тапсырма. Сөйлемдерден шылауларды тауып, түрлерін ажыратыңдар. Не үшін мұндай шылаулар қолданылғанын түсіндіріңдер.

1. Тірлік тілін табасың ұрыспай-ақ, Ыстық сәлем жолдадым күріштей ақ. 2. Құрманжан – арпа ішінде бір бидай сияқты жалғыздың өзі. 3. Шайды сол бауырсақтай ғана қантпен ішті. 4. Дастарқанға төгілген бауырсақтай жайылып, жапан түзде біресе солтүстікке, біресе оңтүстікке көшіп жүрген қазақты ел етіп біріктіру үшін қаншама тәсіл, қаншама күш қолданылмады! 5. Ілеуі қанбаған **нандай** болса да, өзім илеп, өзімше піні қандырдым. 6. Сенің әкең осындай әділ үкім айтқанда, **кеудесіне нан піскен** жуандардың үні нәсерлі жаңбырдан кейінгі шаңдай басылды ғой, қарағым! 7. Татулықтың дыбысы шыққан соң-ақ, Омар ағаларымен баяғыдай **бал жаласып кетті**. 8. Қап-қара болып мөлдіреп піскен жеміс атауы – «Қарақат» – қыз балаға жарасымды- ақ есім.

А Сөйлемдердегі қарамен берілген сөздердің мағыналарын төмендегі кестелерде берілген анықтамалармен сәйкестендіріп жазыңдар. Тұрақты тіркестердің қандай тақырыпқа негізделгенін байқадыңдар ма?

Өте тағу болу	Өркөкірек, ешкімді менсінбеу	Жалғыз	Бытыранқы
Нан тәрізді	Кішкене	Ақпейіл	

3-тапсырма. Сөйлемдерден еліктеу сөздерді тауып жазып, түрлерін ажыратыңдар.

1. Ол жүрісін кілт доғарып, жалт қарады. 2. Рақым өзіне-өзі разы болмай, дел-сал күйде жүр. 3. Тамағын апыл-ғұпыл жеп, жұмысына асықты. 4. Аяш қанқ ете қалды. 5. Гүлшаттың ызындаған даусы еміс-еміс естіледі. 6. Тарсыл-гүрсіл дауыстан аспан шайқалды, бөліне тиген соққыдан жер теңселді. 7. Амал жоқ, сықырлауық орындыққа сылқ ете түскенім әлі есімде. 8. Етпеттеп біріне-бірі жақын келгенде «ыр-р, ыр-р» етісіп, тістерін тигізіспей қағысып өтісті. 9. Үрпек жүн, сап-сары, доп-домалақ кішкентай балапандар шиқ-шиқ етіп ежелерінің аяғының астында ерсілі-қарсылы шауып жүр. 10. Арт жағындағы жол бойында қыбыр еткен жан жоқ, тым-тырыс сияқты.

4-тапсырма. Берілген тірек сөздерден еліктеу сөздер мен шылауларды қолдана отырып сөйлемдер құраңдар.

Саба-саба кымыз, астау-астау ет, бір табақ ет, бір сөре құрт, біртiлiм нан, бiр жапырақ ет.

5-тапсырма. Қайталау тапсырмаларын орындаңдар.

1. Еліктеу сөздің мағыналық түрі нешеу?

а) 2; ә) 3; б) 4; в) 5; г) 6.

2. Негізгі еліктеу сөзді табыңдар.

а) елпен; ә) зын; б) шұбалаң; в) жымың; г) ақсаң.

3. Көп нүктенің орнына қойылатын еліктеу сөзді табыңдар.

Ол ... еткен дыбысты алыстан естиді .

а) бұрк-бұрк; ә) зын-зын; б) борш-борш; в) маң-маң; г) сарт-

сұрт.

4. Баяндауыш жасауға қатысып тұрған бейнелеуіштерді табыңдар.

а) Көксеректің жанына дүрс етіп сұлап түсті.

ә) Үлкен, өткір көзі жалт-жұлт етеді.

б) Бүйір жағынан келіп арс етіп қауып түсті.

в) Ол бетін жастыққа басып, солқ-солқ жылап жатыр.

г) Әлгі адам сәл бөгеліп, тау шыңына қарай көз жіберді.

5. Еліктеу сөз қандай тұлғада бастауыш қызметін атқарады?

а) көмекші етістікпен тіркесіп зат есім алдында;

ә) етістікпен тіркескен жағдайда;

б) көмекші етістікпен тіркесіп заттанған жағдайда;

в) қимыл, іс-әрекеттің түрлі белгісін білдірген кезде;

г) әртүрлі дыбысқа еліктеу, олардың бейнесін елестету мәнінде.

6. Шылау қатысқан сөйлемді анықтандар.
- Оның ойын кейін білдім.
 - Гүлсім оны бұрын көрмеген екен.
 - Одан бұрын хабарды жеткізіпті.
 - Әрі жығыл десең, бері жығылады.
7. Шылауға тән емес ерекшелікті табындар.
- толық лексикалық мағынасы болмайды;
 - түрленбейді;
 - адамның әртүрлі көңіл күйін білдіреді;
 - сөйлем мүшесі бола алмайды;
 - сөздерді байланыстырады не толық мағыналы сөзге қосымша мән үстейді.
8. Күшейткіш демеулікті табындар.
- Оның сөзінен өкініш те, ыза да сезіледі.
 - Біз де естіп қуанып жатырмыз.
 - Жайдақ суды ит те, құс та жалайды.
 - Айып менде екені рас-ау!
 - Екі-үш күнде әзер жеттік.
9. Ыңғайластық жалғаулықты табындар.
- Бұдан әрі оның тыңдауға шамасы келмеді.
 - Ол тәрбиелі әрі жігерлі.
 - Ол Маратқа алма берді.
 - Тек кейде бұршақ жауады.
 - Сол сияқты балалар өте көп.
10. Орфоэпия бойынша жазылған шылауды табындар.
- Бұны әкеме айтпай-ақ қой.
 - Менімен бірге қыдырасың ба?
 - Бұдан былай сабақтан қалма.
 - Жаздан гейін күз келеді.
 - Қарағым-ау, тезірек жауап берсеңші.

6-тапсырма. «Ақбақай» және «Бір бала» атты халық әндерін тауып, мәтінінен шылауды табындар. Неліктен халық әндерінде мұндай шылаулар кең қолданылады? Өз ойларыңды айтындар.

7-тапсырма. Бауыржан Момышұлының қазақ тілінің артықшылықтары туралы айтқан сөзін өрбітіп, өз ойларыңды ортаға салындар.

Қазақ тілі – сұлулығымен бой балкытып, тамыр шымырлататын, жан-жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандыратын, өткірлігімен қысылтаян тұста ер мен елге бірдей медет беріп, адам түгіл, жағдайдың өзінің көмейіне құм құйып, аузын аштырмай, үнін шығармай қоятын тіл.

Бауыржан Момышұлы

9-бөлім

ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІКKE ТАҒЗЫМ

- ◆ Одағай сөздер
- ◆ Одағайдың түрлері
- ◆ Оқшау сөздер
- ◆ Қыстырма сөздер
- ◆ Қаратпа сөздер
- ◆ Тыныс белгілері
- ◆ Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері
- ◆ Нүкте қойылатын орындар
- ◆ Леп белгісі

10-бөлім

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

- ◆ Сұрау белгісі
- ◆ Көп нүкте
- ◆ Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілері
- ◆ Нүктелі үтір
- ◆ Қос нүкте
- ◆ Сызықша. Бастауыш пен баяндауыш арасындағы сызықша
- ◆ Бірыңғай мүшелерден кейін қойылатын сызықша. Оңашаланған айқындауышты ажырататын сызықша
- ◆ Тырнақша
- ◆ Төл сөздің тыныс белгілері

ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЗЫМ

9.1. ЖЕҢІС КҮНІ

Ел үмітін ер ақтар,
Ер атағын ел сақтар.

Мақал

Бүгін сабақта:

- жеңіс туралы мәтіндермен танысамыз;
- соғыс жайлы мәтіндерде қолданылған тілдік бірліктерге талдау жасаймыз;
- одағай сөздер туралы түсінік алып, одағай сөздердің ережесімен танысамыз;
- одағайға тән белгілерді анықтап, мәтін ішінен одағай сөздерді таба білуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақстанда 9 мамыр – Жеңіс күні – мемлекеттік мереке. Батыс Еуропада мамырдың 8-і. Себебі Капитуляция актісіне мамырдың 8-і күні Орталық Еуропа уақыты бойынша 22.43-те қол қойылды, ал Мәскеу уақыты бойынша бұл – 00.43, мамырдың 9 -ы. 1941 – 1945 жылдар аралығындағы соғысқа 35 миллион адам, соның ішінде 1,5 миллион қазақстандық қатысты. Бұл республика халқының 18 бен 50 жас аралығындағы ересектердің 70 пайызы еді. Ұрыстардың алғы шебінде Қазақстаннан жіберілген 23 бірлестік, 50 шакты полктер мен батальондар шайқасты. Қазақстандықтар Мәскеу мен Ленинградты жанын қия қорғап, Украина мен Белоруссияны, Балтық маңы мен Молдавияны азат етуге атсалысты, Берлин шабуылына қатысты.

Ондаған мың қазақстандық ерен еңбегі мен ерліктері үшін марапатталса, бес жүзден астам адам Кеңес Одағының Батыры атанды, төрт адам бұл атаққа екі мәрте не болып, 142 адам Даңқ орденінің толық иегері атанды.

Уикипедия мәліметтерінен

А Соғыс туралы білгендеріңді ортаға салыңдар. Бұл соғысқа қатысқан қандай қазақ батырларын білесіңдер?

Ә Мәтін мазмұны бойынша төмендегі ақпараттардың ретін анықтаңдар.

- Соғысқа 1,5 миллион қазақстандық қатысқан.
- Кеңес Одағының батыры атағына 4 қазақстандық 2 мәрте ие болды.
- Мамырдың 9-ы – Жеңіс күні.
- Қазақстандық жауынгерлер алдыңғы шепте шайқасқан.

ОДАҒАЙ СӨЗДЕР

Одағай сөздерге көбінесе адам сезімінің алуан түрлі күйін білдіретін сөздер жатады. Олар – жұртшылыққа әбден түсінікті болып, белгілі дағды бойынша сөз ретінде пайдаланатын дыбыстар. Мысалы: *Уа, жігіттер-ау, бұл қалай?* (Ғ.Сл.). *Па, сабаз, мал болғаныңа! Түү, қандай тымырсық түн. Е, жолдас, жақсы жатып, жайлы тұрдыңыз ба?* (С.М.) Мұндағы *уа, па, түү, е* деген одағайлар үйреншікті сөздерге айналып, жұрттың бәріне түсінікті болып кеткен.

Б Берілген сөйлемдерге одағай сөздерді қосып, сөйлемнің реңкін өзгертіп жазыңдар.

- Қазақстанда мамырдың 9-ы – мемлекеттік мереке.
- Қазақстандықтар Мәскеу мен Ленинградты жанын қия қорғады.
- Ондаған мың қазақстандық ерен еңбегі мен ерліктері үшін марапатталды.
- 142 адам Данк орденінің толық пегері атанды.

2-тапсырма. Төмендегі сөйлемдерден одағай сөздерді табыңдар. Тапқан одағай сөздермен басқа сөйлемдер құрап жазыңдар.

1. Әй, шырағым, ар жағыңда әкен тұр, әуелі соған сәлем бер.
2. Жә, қой деймін, бала!
3. Ойпырым-ай, мынау не деп отыр өзі?
4. О, сұмдық-ай, түпсіз тұңғық.
5. Міне, ғажап! Су оны батырып жібермек түгіл, бауырынан да келмейді екен.
6. Пай, пай, Хасенұлы ма?! Шіркіннің білмейтіні болсайшы!
7. Әттеген-ай, олай болғанда, Нашанның қыстауына қарай әлде Итікеннің қорымына қарай ауытқып кетпесе игі еді!
8. Ойбай, Жақа-ау! Ол Жоламанның дүмпуі ғой.

3-тапсырма. Өлеңдердегі одағайларды дұрыс орналастырыңдар.

... көңіл деген!
Жартас жоқ толқынына көмілмеген.
Құлдырап құламаған құзың да жоқ,
Қыран боп шырқамаған кезің де кем.

Ж.Молдағалиев

Бүгін менің туған күнім, ... !
Мына адамдар неге жатыр тойламай?
Банкет жасап берер едім өзім -ақ,
Тәңірдің бір жарытпай- ақ қойғаны -ай!

М.Мақатаев

Керек сөздер: бәле-ай, ой, ғажапсың-ау, о, шіркін.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

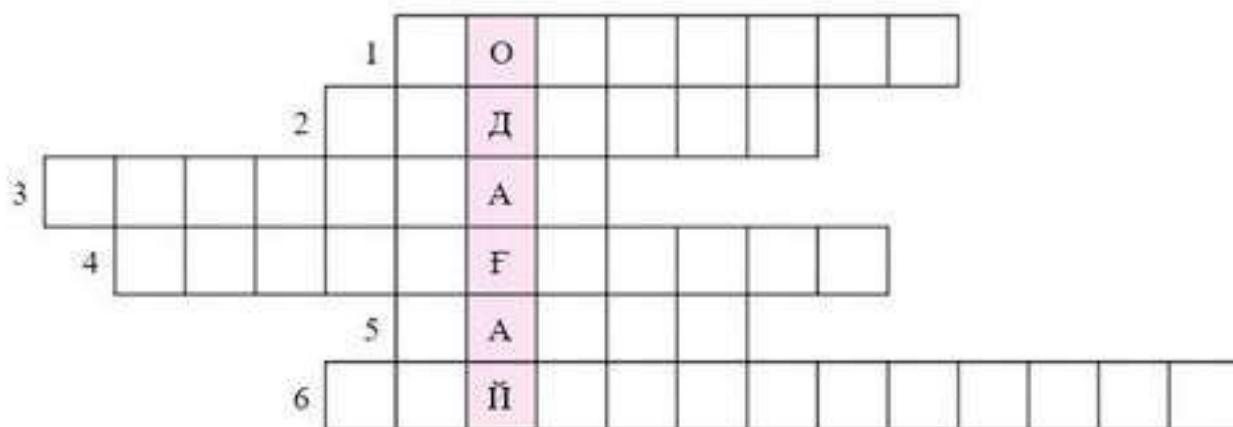
А Мәтіндегі М.Мақатаевтың өлеңінде кездесетін етістіктерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Ә Одағай сөздерді қатыстырып, осы мәтінге ұқсас шағын эссе жазыңдар.

5-тапсырма. Қазақстандық батырлар туралы сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Төлеген ...	4. Әлия ...
2. Нүркен ...	5. ... Қайсенов
3. ... Момышұлы	6. Сұлтан ...

6-тапсырма. Соғысты суреттеген өздеріңе ұнайтын бір фильмді көріп, жоспар құрып, 15 сөйлемнен тұратын мазмұндама жазып келіңдер.

9.2. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН

Ұранды елдің ұрпағы қайсар.

Мақал

Бүгін сабақта:

- соғыстың қазақ жеріне әсері жайлы мәтіндерді талдаймыз;
- одағай сөздердің түрлерімен танысамыз;
- одағай сөздердің жасалу жолына қарай топтастыруды үйренеміз;
- одағай сөздердің мағыналық топтарымен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Соғыстың басталуына байланысты ел экономикасын соғыс жағдайына бейімдеу басталды. Қазақстан экономикасы соғысқа бейімделіп қайта каралып, әскери бағытқа көшірілді. Бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылды. Көптеген кәсіпорындар қорғаныс өнімдерін шығара бастады. Өскемен қорғасын-мырыш комбинаты, Қарағанды көмір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнім шығаратын өнеркәсіп құрылыстарын салып аяқтады. Соғыс жүріп жатқан жерлерден және майданға жақын аймақтардан 220 зауыт пен фабриканы, кәсіпорындарды Қазақстанға көшіру жүргізілді. Украинадан Қазақстанға 70 өнеркәсіп орны мен жабдығы әкелінді. Қазақ КСР-іне әкелінген өнеркәсіптер мен фабрикалар, кәсіпорындар Алматы, Қарағанды, Шымкент, Петропавл, Семей, Ақтөбе, Орал қалаларында орналастырылды. Әрине, Қазақстанға әкелінген кәсіпорындар өте қиын жағдайда жұмыс істеді. Өнеркәсіп орындарымен бірге Қазақстанға майдан өңірінен көптеген мамандар да көшірілді. Қазақстан КСРО-ның негізгі әскери-өнеркәсіп базасына айналды. 1942 жылы Одақта өндірілген қорғасынның 85%-ын, көмірдің 18%-ын, молибденнің 60%-ын, октанды мұнайдың 1 миллион тоннаға жуығын берді.

А.К.Тажғалиева

А Мәтіндегі негізгі ойды үш сөйлеммен баяндап беріңдер, үш тірек сөзді табыңдар.

Ә Мәтіндегі етістіктерге морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Төмендегі сөйлемдерге сұрақтар құрастырыңдар.

- Бейбіт мақсаттарға жұмсалатын қаржы мейлінше қысқартылды.
- Қазақстан КСРО-ның негізгі әскери-өнеркәсіп базасына айналды.
- Қарағанды көмір шахталары сияқты соғысқа қажетті өнім шығаратын өнеркәсіп құрылыстарын салып аяқтады.
- Украинадан Қазақстанға 70 өнеркәсіп орны мен жабдығы әкелінді.

ОДАҒАЙДЫҢ ТҮРЛЕРІ

Одағайлар жасалу жолына қарай *негізгі* және *туынды* болып екіге бөлінеді. Негізгі одағайларға *ау, па, ей, әй, е, уа, уау, уай, я, пай, э, о, оһо, ой, ие, аһа, ау, беу* дегендер жатады. Бұл одағайлар қайталанып қолданылмайды.

Туынды одағайларға *мәссаған, бәрекелді, әттеген-ай, масқара-ай, о тоба, астапыралла, япырым-ай, ойпырым-ай, о дариға* т.б. жатады.

Мағынасына қарай:

Көңіл күй одағайлары		Шақыру және тыйым салу, бұйыру одағайлары	
жағымды	жағымсыз	адамға айтылатын одағайлар	малға айтылатын одағайлар
алақай, паһ-паһ, пай-пай, бәрекелді, оһо, айналайын, пәлі т.б.	әттеген-ай, әттең қап, тәйірі, түге, байбай, пішту т.б.	тәйт, сап-сап, ал, жә, ауп, ау т.б.	моһ-моһ, шөре-шөре, сорап-сорап, көс-көс, әукім-әукім, әйт-шу, шу т.б.

2-тапсырма. Одағайларды тауып жазып, олардың одағайдың қай түріне жататынын ажыратыңдар. Құрамына қарай талдаңдар.

1. – Ойпырым-ай, өрт болмағай еді, – деген Әшімтай досының сөзін естігенде, Маралбектің тұла бойы дірілдеп қоя берді (С.О.).
2. Ойбай-ау, мынау қайтеді?! – деп әйел опынған болды (Х.Е.).

Есте сақтаңдар!

- Одағай атауыш сөздерге де, көмекші сөздерге де жатпайды. Көмекші сөздерден айырмасы – байланыстырушы қызмет атқармайды.

3. – Мәссаған, сіздің атыңызды сұрамаған екенмін-ау. – Ау, халайық! – деді Ардақ жұртқа қарап. – Япыр-ай, мынаның желігуін-ай, – деді Мамай әлденеден жүрегі сескеніп (Ш.М.).
4. – Е, тап сол! – деп Қартқожа қуанып қалды. – Уай, сен Біржаннан білетінің болса, айтшы! – деді (Ж.А.).

3-тапсырма. Жұмбақ өлеңнің жауаптарын табыңдар. Жауаптарына фонетикалық талдау жасаңдар.

Мал шақыру

Балалар-ау, балалар,
Мен бір жұмбақ айтайын,
Кім жауабын таба алар,
Зерегінді байқайын .
Ертеменен айкайлап,
Қайда екен деп ақылдым,
«Аухау-аухау-аухаулап »
Қай төлді мен шақырдым?

Шұнтындаған неме деп,
Қойса жақсы келе деп,
«Шөре-шөре-шөрелеп »
Қай төлді мен шақырдым?

Құйрық-жалы суылдап,
Тез жетсін деп зуылдап,

«Құрау-құрау құрулап »
Қай төлді мен шақырдым?

Түгендесем мен енді,
Ұмытыппын біреуді,
«Пұшайт-пұшайт » деп енді
Тағы нені шақырдым?

Бәрі... бәрі келгесін,
Бөгелейін мен несін?
Бастап кеттім жайлауға,
Суға қансын, шөп жесін!
Бала бар ма білетін,
Дәл табады мұны кім?
Шақырғанда келетін
Қандай-қандай түлігім?

Ә.Ахметов

А Сөздерді сәйкестендіріңдер.

Қой
Жылқы
Түйе
Ешкі
Спыр

шөре-шөре
әукім-әукім
құрау-құрау
пұшайт-пұшайт
көс-көс

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтінге ат қойыңдар.

Ә «Соғыстан қайтқан солдаттар» өлең жолдарынан алынған мына үзінді мен мәтін арасындағы байланыс туралы өз ойларыңды білдіріп, талқыға салыңдар.

Жаутандап қарап дала тұр,
Көз жасын сүртіп жана бір.
Хабарсыз ұлын сұрауға,
Жолыңды тосып ана жүр.

Қанша үйдін ұрлап адамын,
Қанша үйде сөніп қалды оттар.
Көрдін бе ұлын ананың
Соғыстан қайтқан солдаттар?

С.Мәуленов

5-тапсырма. Бос орындарға қажетті одағайларды қойып жазыңдар.

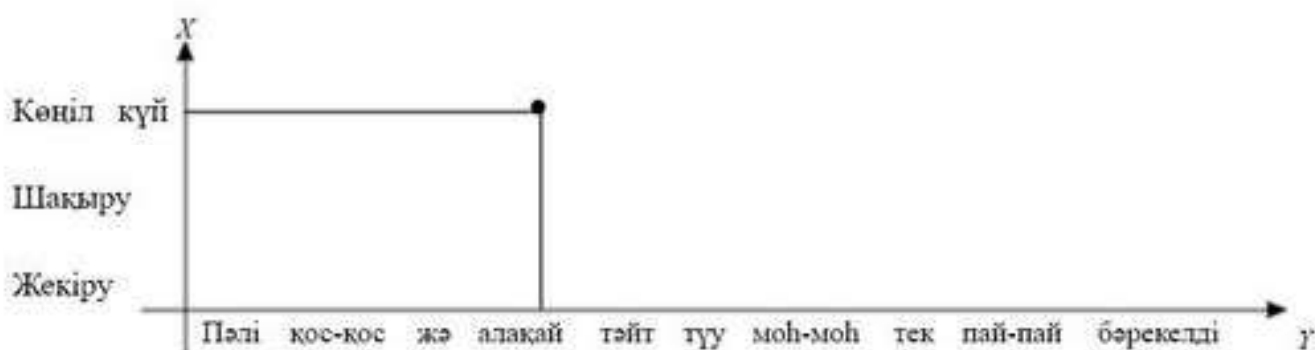
- ... ! Көккүс бүркіт алды, – дедім.
- ... , байғұс, – деп қасыма таяп беріп, бүркіттің басын көріп:
- ... , – деп шошып кейін шегінді. Басы козының басындай ғой өзінің! – деді.
- Түнімен балақбау, аяқбау, тұғыр жасап ұйықтамай шықтым. ... , жанға бермеспін. Бір бүркітші адамға көрсетіп баулытармын.
- ... , енді сол бүркіттің жайынан біраз әңгіме айтайын, – деп сөзін бастап кетті.
- ... , – деп бастады сөзін. – Мен Көккүсты ішкі жақтан әкелген жылы тек аяқтандырумен ғана болдым...

С.Бегалин

Одағайлар: жә, кәне, әй, сүйінші, пай-пай, ойбай.

6-тапсырма. «Кесінді сыз» ойыны. Координата жүйесінен Х осінде орналасқан сөздердің У осіндегі одағай сөздермен қиылысын нүкте арқылы белгілеп, әр нүкте арасын кесіндімен қосыңдар.

9.3. МАЙДАН ЖӘНЕ ТЫЛ

Ердің ісі елдің мойнында,
Елдің ісі ердің мойнында.

Мақал

Бүгін сабақта:

- соғыс жылдары майдан және тылдағы халықтың көрген қиыншылықтары жайлы мәтіндерді талдаймыз;
- оқшау сөздермен танысамыз;
- оқшау сөздердің түрлерін ажыратуды үйренеміз;
- оқшау сөздерге ортақ белгілерді анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Майдандағы жеңіске **тыл** еңбеккерлерінің қосқан үлесі зор. 1939 жылғы санақпен салыстырғанда, 1942 жылы Қазақстанда ауылшаруашылығы еңбекшілерінің саны 600 000 адамға азайған. Ауылшаруашылығында еңбектенген ерлердің майданға тартылуына байланысты олардың орнын қариялар, әйелдер мен балалар басты. 1944 жылы колхоздағы еңбекке жарамды ерлердің сандық үлесі – 20 пайыз, әйелдер – 58 пайыз, жасөспірімдер 22 пайыз болды. Яғни, майданды азық-түлікпен, шикізатпен іс жүзінде әйелдер, балалар мен қарт адамдар қамтамасыз етті. Соғыс жылдарында колхоздар мен совхоздар **майданға** тек азық-түлік емес, сонымен бірге тірі мал, тіпті ауылшаруашылық техникасын жіберіп отырды. 1942–1943 жылдар аралығында республика ауылшаруашылығынан 4 111 трактор, 1 184 жүк мәшинелері, 30 318 жылқы майданға жіберілді. Соғыстың бірінші жылы мемлекетке 100 миллион **пұт** астық тапсырылды. Бұл көрсеткіш 1940 жылмен салыстырғанда 24 миллион пұтқа артық. Колхозшылар мен совхозшылар өз еркімен еңбек күнін таңғы бестен түнгі 22.00-ге дейін ұзартқан. Әрбір шаруа 2-3 адамның жұмысын атқарды. 1941 жылы Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, «Құрман» колхозының **егіншісі** Шығанақ Берснев 1 гектардан 155,8 центнер тары алып, әлемдік рекорд жасаса, 1945 жылы 1 гектардан 202 центнер тары алып, өзінің алғашқы көрсеткішін бірнеше рет өсірді. Шнелі ауданы, «Авангард» колхозының **даңқын** шығарған күріш егуші Ким Ман Сам 1 гектардан 154,9 центнер күріш өндірді. Күріш өсіруші Ыбырай Жақаев 1943 жылы 1 гектардан 172 центнер күріш өнімін алып, әлемдік рекорд жасады. Астық өнімі үшін алған 106 000 сомды Ы.Жақаев қорғаныс майданына жіберді. Республикада Ш.Берснев, Ким Ман Сам, Ы.Жақаевтың жолын қушылар аз болмады.

e-history.kz сайтынан**А** Мәтінге сай келмейтін ақпаратты табыңдар.

Ауылшаруашылығында еңбектенген ерлердің майданға тартылуына байланысты олардың орнын қариялар, әйелдер мен балалар басты.	✓
Майданды азық-түлікпен, шикізатпен іс жүзінде әйелдер, балалар мен қарт адамдар қамтамасыз етті.	
Колхозшылар мен совхозшылар өз еркімен еңбек күнін кешкі 22.00-ден таңғы беске дейін ұзартқан.	
1941 жылы Ақтөбе облысы, Ойыл ауданы, «Құрман» колхозының егіншісі Шығанақ Берснев 1 гектардан 155,8 центнер тары алып, әлемдік рекорд жасады.	

Шығанақ Берсиев 1945 жылы 1 гектардан 202 центнер бидай алып, өзінің алғашқы көрсеткішін бірнеше рет өсірді.	
Күріш өсіруші Ыбырай Жақаев 1943 жылы 1 гектардан 172 центнер күріш өнімін алып, әлемдік рекорд жасады.	

Ә Ауылшаруашылығында еңбектенген ерлердің майданға тартылуымен олардың орнын қариялар, әйелдер мен балалар басты деген сөйлемге кешенді грамматикалық талдау жасаңдар.

Б Мәтін мазмұнына сай еңбек туралы мақал-мәтелдер айтыңдар.

ОҚШАУ СӨЗДЕР

Оқшау сөздерге сөйлемдегі басқа сөздермен синтаксистік байланысқа түспей, дауыс ырғағы арқылы ерекшеленетін сөздер мен сөз тіркестері жатады. Оқшау сөздер сөйлем мүшесі қызметін атқара алмайды, сөйлемде ойды нақтылай түсіп, басқа сөздермен мағыналық қарым-қатынаста болады. Оқшау сөздердің мағыналық белгілері оқиға желісінің кімге, неге арналғандығын (*Балақай, сурет сала білесің бе?*), айтушының оған деген көзқарасын (*Меніңше, бүгін Алматыда жаңбыр жауады*), көңіл күй, сезім толқынысын (*Апыр-ай, сөзің сүйектен өтті-ау!*) білдіру мақсатында қолданылады. Оқшау сөздерге мағыналық белгілері мен жасалу жолдарына қарай *одағай, қаратпа, қыстырма* сөздер жатады.

Одағай: *Ой, әттеген-ай, айырылып қалдым-ау!*

Қаратпа сөз: *Жолдастар, бүгінгі біздің әңгімеміз қазақ әндері жайлы.*

Қыстырма сөз: *Шынымды айтсам, өзің бір қызық жан екенсің.*

В Мәтіндегі қарамен жазылған сөздердің түсіндірмесін табыңдар, сөздерге фонетикалық талдау жасаңдар.

Г Мәтіннен оқшау сөздерді теріп жазыңдар.

2-тапсырма. Оқшау сөздерді жасалу жолдарына қарай топтастырып жазыңдар.

Тегінде, қап, тәтей, жолдастар, қойшы-ей, қорыға айтқанда, -мыс, әй, Мирас, құрметтім, ойбай, жігіттер, жолаушылар, шынтуайтында, ең алдымен, жарайсың, бәрекелді, Бану, байқаймын, ағайын, әрине, мүмкін, Құдай-ай, астапыралла, сінлім-ау, жә, ағатай, жасыратын несі бар, қалқам.

Одағай сөздер:

Қаратпа сөздер:

Қыстырма сөздер:

3-тапсырма. Сөйлемдерден оқшау сөздерді тауып, түрлерін ажыратыңдар.

1. – Қалашылар, қалашылар келеді!

– Анау Абай, Абай ғой, айналайын-ай! Апасына айтайыншы, – деді бір қарған әйел.

– Бәсе, Телғара ғой... жаным-ау, мынау... Телғара! Әпкеме айтайыншы, – деп тағы бір жас әйел, жеңге де үлкен үйге ұмтылысқан.

2. – Қалай, құлағың ашылды ма? – деді.

– Е, жақсы боп қалды. Өркенің өссін, балам! – деп әжесі алғыс айтты.

4-тапсырма. «Ана туралы баллада» әнінің мәтінін тыңдаңдар.

А Әндегі одағай сөздері бар жолдарды тауып, тыныс белгілерін дұрыс қойып жазыңдар.

Ә Ән мазмұны мен суреттердің байланысын талқылаңдар.

5-тапсырма. Берілген оқшау сөздерді қатыстырып сөйлем құраңдар. Жасалуына қарай ажыратыңдар.

Дұрысында, шырағым, оның пікірінше, оқушылар, пәлі, шіркін-ай, бәсе, ақылдым, кім біледі.

6-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіңдер.

1. Көңіл күйді білдіретін оқшау сөздер ... деп аталады.

2. Сөйлемде айтылатын ойға сөйлеушінің түрліше көзқарасын білдіретін оқшау сөзді ... сөз дейміз.

3. Менің ... , сол дұрыс.

4. Біреудің назарын өзіне аудару үшін қолданылатын оқшау сөздер ... сөздер деп аталады.

5. Қарағым -... , мұның не?

Есте сақтаңдар!

- Оқшау сөздер сөйлем құрамындағы өзге сөздермен қабыса, матаса, меңгеріле не болмаса қиыса т.б. байланысқа түспейді. Сол себепті олар сөйлем мүшесі қызметін атқара алмайды, сөйлемде басқа сөздерден оқшауланып тұрады.

9.4. БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ЖӘНЕ СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Солдат жасаған ерлік боямасыз және әсерлеусіз, шынайы суреттелуге тиіс.

Бауыржан Момышұлы

Бүгін сабақта:

- Б.Момышұлы және соғыс жылдарындағы қаламгерлер, жалпы қазақ әдебиеті жайлы мәтіндермен танысып, мәтін бойынша тапсырмалар орындаймыз;
- қыстырма сөздердің ережесімен танысамыз;
- қыстырма сөздерге тән ерекшеліктерді анықтап, сөйлем ішінен оларды табуды үйренеміз;
- қыстырма сөздерді мағыналық топтарға ажыратамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Бауыржан Момышұлы (1910–1982) – данқты жауынгер, Халық Қаһарманы, қазақтың көрнекті жазушысы. Ол Жамбыл облысының Жуалы ауданындағы Көлбастау мекенінде дүниеге келген.

Ауылдық мектепті бітірген Бауыржан еңбек жолын мұғалім болып жұмыс істеуден бастаған. Сонда жүргенде кезекті әскери міндетін өтеуге шақырылып, запастағы командир атағын алады. Туған ауылына қайтып оралған соң, ол біраз жыл қаржы мекемесінде қызмет істейді. Содан қайтадан Қызыл Армия қатарына шақырылып, түрлі әскери бөлімдерде взвод, рота командірі болады.

Соғыс басталысымен еріктілердің бірі ретінде Бауыржан 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанады. Онда батальон, полк командірі қызметтерін атқарады. Соғыстың соңғы жылдарында гвардиялық дивизияны басқарады.

Күзгі, қысқы кескілескен шайқастар кезінде өз батальонын 27 рет шабуылға бастап шықты. 5 рет қоршауды бұзып, негізгі жауынгерлік құрамымен аман-есен дивизиясына қосылды. Жауынгерлік іс-қимылдарға қатысты ұрыстан шығу, шегініс жасау тәсілдерінің арнайы тарау болып әскери жарғыға енуі, тактикада «ошақты» және «икемді қорғаныс» ұғымдарының қалыптасуы Бауыржан Момышұлының осындай тәжірибелерінің жиянтығы болып табылады. Оның қолбасшы, терең ойлай білетін әскери маман ретіндегі таланты соғыста полк, дивизия басқарған жылдары кеңінен ашылды.

Бауыржан Момышұлы – әскери педагогика мен әскери психологияны байытуда баға жетпес мұра қалдырған дара тұлға. Оның атақ-данқы, батырлығы А.Бектің «Волоколамск тасжолы» кітабында суреттелді. Кітап неміс, чех, еврей, ағылшын, француз және т.б. шет тілдеріне аударылды.

tarbie.kz сайтынан

А Б.Момышұлының өзі жазған шығармаларының аттарын және нақыл сөздерін тауып жазыңдар.

Ә Берілген сөйлемдердің құрамын, кей сөздерінің тұлғасын өзгертіп, қаратпа сөзі бар сөйлемдерге айналдырыңдар.

Үлгі: Кітап неміс, чех, еврей, ағылшын, француз және т.б. шет тілдеріне аударылды.

Аудармашылар, кітапты неміс, чех, еврей, ағылшын, француз және т.б. шет тілдеріне аударыңдар.

- Ауылдық мектепті бітірген Бауыржан еңбек жолын мұғалім болып жұмыс істеуден бастаған .
- Туған ауылына қайтып оралған соң, ол біраз жыл қаржы мекемесінде қызмет істейді.
- Соғыс басталысымен Бауыржан еріктілердің бірі ретінде 316-атқыштар дивизиясының құрамында майданға аттанады.
- 5 рет қоршауды бұзып, негізгі жауынгерлік құрамымен аман-есен дивизиясына қосылды.
- Оның атақ -данқы, батырлығы А.Бектің «Волоколамск тасжолы » кітабында суреттелді.

Б *Туған ауылына қайтып оралған соң, ол біраз жыл қаржы мекемесінде қызмет істейді* деген сөйлемге синтаксистік талдау жасаңдар.

ҚЫСТЫРМА СӨЗДЕР

Қыстырма сөз – сөйлеушінің айтылған ойға әртүрлі қатынасын білдіретін, сөйлемдегі басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейтін оқшау сөз. Қыстырма сөз сөйлем мүшесі қызметін атқармайды, оқшау тұрып, айрықша интонациямен айтылады. Қыстырмалар жеке сөз түрінде ғана емес, сөз тіркесі, сөйлем түрінде де қолданылады. Қыстырма сөздердің негізгі мағыналық топтары мынадай:

- 1) адамның көңіл күйін, сезімін білдіреді: *абырой бергенде, амал қанша, бақытына қарай* т.б.;
- 2) долбарлау, шамалау, сенер-сенбестікті білдіреді: *сірә, мүмкін, тегі, бәлкім, кім біледі* т.б.;
- 3) ойдың кімнен, қайдан екенін білдіреді: *меніңше, оның ойынша* т.б.;
- 4) бұрын айтылған пікірді күшейту мен нақтылау мәнін білдіреді: *атап айтқанда, сөйтіп, қысқасы, демек* т.б.;
- 5) айтылған пікірдің, ойдың ретін, тәртібін білдіреді: *біріншіден, екіншіден, бір жағынан, ең әуелі, ақырында* т.б.

Қыстырма сөздер сөйлем ішінде басқа сөздерден үтір арқылы бөлінеді.

2-тапсырма. Сөйлемнің басында, ортасында, соңында келетін қыстырма сөздерге мысалдар ойлап табыңдар.

Үлгі: *Меніңше* , сенің айтқаның дұрыс.

Бұларды, *әрине* , осы жерде жасауға болмайды.

Өзі осында келген шығар, *сірә* .

3-тапсырма. Берілген сөздерді бірде қыстырма сөз етіп, бірде сөйлем мүшесі етіп сөйлем құраңдар.

Осы, рас, не, міне, қалай, кім біледі, байқаймын, қайтейін, білем.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін бойынша төмендегі сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Соғыс кезіндегі қазақ әдебиетін қалыптастыруға қатысқан қаламгерлерді атаңдар. Олардың ішінде соғысқа қатысқандары кімдер?
2. Соғыс кезіндегі жас буын қаламгерлерден кімдерді танысыңдар?
3. Отаншылдық рухтағы өлеңдер жазған поэзия өкілдерін атаңдар.
4. Соғыс жылдарында әдебиеттің қай жанрлары өрістей алды?

Ә Қазақтың көрнекті жазушысы Қ.Қайсенов жайлы «Қасым» фильмін көріп, жау тылындағы партизандар туралы шағын эссе жазыңдар.

5-тапсырма. Көп нүктенің орнына қыстырма сөздерді сәйкестендіріп қойыңдар.

1. ... , кітапханаға таңертең барамыз ғой.
2. Болашақта мен ғарышкер болармын,
3. Сен, ... , есебіңді шығар.
4. ... , мен ертең жол жүргелі жатырмын.
5. Бүгін жаңбыр жауады-ау,
6. Мен, ... , ештеңені түсініп тұрған жоқпын.
7. ... , қыркүйектің 27-сі болатын.
8. ... , сенің айтқаныңа талас жоқ.

Қыстырма сөздер: сөз жоқ, шынымды айтайын, айтпақшы, демек, ұмытпасам, әуелі, бәлкім, шамасы.

6-тапсырма. Сөйлемдерден қыстырма сөздерді тауып, тиісті тыныс белгісін қойыңдар. Мағынасын түсіндіріңдер.

1. Мен шынымды айтайын сасудамын (*F.M*).
2. Олардың айтуынша Молдағазы аршын бойлы, өзі сұлу, ақылды, салмақты жігіт боп өскен (*C.M*).
3. Сөз жоқ тағы шайқасамыз (*F.M*).
4. Білсем жар деп кісі үй жолдасын айтат та (*M.Ә*).
5. Мүмкін Байм ақан бабын тапқан болар (*F.M*).

7-тапсырма. Ребусты шешіңдер. Шыққан сөз бен бүгінгі сабақтың байланысын анықтаңдар.

9.5. СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ МӘДЕНИ ӨМІР

Адамның көтеріңкі көңіл күйі – ұрыста ең айбарлы қару.

Бауыржан Момышұлы

Бүгін сабақта:

- соғыс жылдарындағы мәдени өмір туралы мәтіндермен танысамыз;
- қаратпа сөздің сөйлемдегі қызметімен танысамыз;
- сөйлем ішінен қаратпа сөздерді табуды үйренеміз;
- қаратпа сөздердің жасалу жолы мен оған тән белгілерді ажыратамыз.

1-тапсырма. Мәтінмен танысыңдар.

Киелі өнердің өміршеңдігі қандай қиыншылықта да тоқтамаған. Сондай оқ пен оттың ортасында жүріп, өнердің күдіретін сезіндірген, кенес жауынгерлерінің жүрегіне шуақ дарытқан, отансүйгіштік рух пен күш-жігер берген сәттер сұрапыл соғыс жылдары аз болмаған. **Соғыс жылдары Отанымызды қорғаған ер-азаматтардың қатарында жауынгерлерге бойындағы өнерімен қызмет еткен 17 өнер қайраткері 1942 жылы өздерінің оркестр, ансамбльдерімен майдан шебіне сұранып барғанын дәлелдейтін мұрағат деректері бар.** Ол өнер шеберлері артиллеристер мен ұшқыштар арасында, орман мен шалаш ішінде 50 концерт берген. Сталинград пен Украина майданында күннің ыстық-суығына қарамастан өнер көрсеткен. Олардың қатарында бұлбұл әншіміз КСРО Халық әртісі Күләш Байсейітова, Жамал Омарова, Үрия Тұрдықұлова, Манарбек Ержанов, Зейнеп Розмұхамедова, Елубай Өмірзақов, Әнуарбек Үмбетбаев, Шара Жиенқұлова, Шабал Бейсековалар бар. **Танымал өнер иелерінің еңбегі орынды бағаланып, орден, медальдармен марапатталған.**

1941–1945 жылдары Алматының біріккен орталық кино-студиясында кенес кинематографиясының алтын қорына енген фильмдер түсірілді. Олар: «Секретарь райкома», «Они защищают Родину», «Воздушный извозчик», «Два бойца», «Фронт», «Жди меня», «Парень из нашего городка» т.б. Соғыс жылдары Қазақстанда 500-ге тарта кино қызметкерлері мен әртістер еңбектенді. Орталық киностудия қызметкерлерімен бірігіп, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ә.Тәжібаевтардың қатысуымен «Абай әндері», «Жауынгер ұлы», «Саған, майдан» фильмдері түсірілді.

Ғаламтор беттерінен

А Мәтінді мағыналық бөліктерге бөліп, тұтас мәтінге және әр бөлігіне ат қойыңдар.

Ә Соғыс жылдары шырқалған немесе соғыс тақырыбына қатысты қандай әндерді білесіңдер?

Б Қарамен берілген сөйлемдерге қыстырма сөздерді қойып жазыңдар.

ҚАРАТПА СӨЗДЕР

Сөйлемде айтылған ойдың кімге арналғанын білдіру не оған басқаның назарын аудару мақсатында жұмсалатын сөз немесе сөз тіркесін **қаратпа сөз** дейміз. Қаратпа сөз сөйлемде басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспей, ерекше әуенмен айтылады.

Қаратпа сөз болатындар: жалқы есімдер, туыстық атаулар, эмоционалдық мәнді сөздер, көркем әдебиетте жан-жануар, жер-су атаулары т.б. Қаратпа сөз сөйлемнің басында келсе, одан кейін үтір не леп белгісі, ортасында келсе, екі жағынан үтір, соңында келсе, оның алдынан үтір қойылады. Мысалы: *Балам, жөніңді айтшы, бізді көрсең сәлем бер деп акең айтып па еді, жоқ өздігіңнен істедің бе? – деді (М.Ә.). Ау, қызғыш құс, қызғыш құс, Қанатың қатты, мойның бос (М.Ө.).*

2-тапсырма. Қарамен берілген сөздердің қайсысы қаратпа, қайсысы сөйлем мүшесі екендігін анықтап, дәлелдендер де, тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

Сөйлемдер	Қаратпа	Сөйлем мүшесі
Сәуле пығын қайта-қайта қолдап қойып жүріп келеді.		✓
Жанар айтқандарының бәрін орындап қойды.		
Менен кейін келген Әсет не туралы айтып жатқанымызды түсінбей қалды.		
Ертеңгі тапсырмаларды қайталап оқып жіберіңізші апай үлгермей қалдым.		

Жұмыстан ерте кел қонаққа сен жеткізіп саласың Нұркен .		
Топтағы ең бірінші сабақ айтатын сол баяғы Тоғжан .		
Жалғас Нұрбек сұраған ойыншықты бере салшы.		
Балжан Ақнұр арқылы естіп алған екен.		

3-тапсырма. Берілген сөйлемдерден қаратпа сөздерді тауып, оларды қосып басқа сөйлемдер құраңдар.

1. Түсіндім, қалқам, өзім-ақ айтайын атана (Қ.Т.).
2. Уа, ақша бұлт, айтшы маған,
Айтшы маған, қайдан келдің? (Ә.С.)
3. Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат (Абай).
4. Ал, шырақ, құрғақ әңгіме болмасын, іске кірісейік (Ғ.Мұст.).
5. – Еліңді қыстан шығардың ба, бала? – деді бай (Б.М.).

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Суреттер мен мәтін арасында байланыс бар ма? Пікірлеріңді ортаға салыңдар.

5-тапсырма. Сөйлемдерді бастауыштарын қаратпа сөзге айналдырып, тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

Үлгі: Мұратбек сахна жақтан домбырасын әкелді.

Мұратбек, сахна жақтан домбыраңды әкел.

1. Түс ауа үйге Рахат келді. 2. Сәуле тәтей апайдың айтқан сөздерін жазып алды. 3. Мәдина менің бұрын мұғалім болғанымды әлдекімнен естіпті. 4. Оналбек айтқан сөзінен танбады. 5. Жолдастар келер ұрпақ жыр етер ұлы науканды бастағалы тұр. 6. Дәрігерлер мен санитарлар жолға дайын ба? 7. Айжан дүкенге барып нан әкелді. 8. Айдын мен Жанар гүлдерге су құйып жүр. 9. Сабақтан келген Айнагүл тамағын ішті.

6-тапсырма. Қаратпа сөздері бар өлең жолдарын тауып жазыңдар.

Үлгі : Балалар , бұл жол басы даналыққа,
Келіндер, түсіп, байқап, қаралық та.
Бұл жолмен бара жатқан өзіндей көп,
Соларды көре тұра қалалық па?!
Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық,
Жүріндер, іздеп тауып алалық та!

А.Байтұрсынұлы

9.6. ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫР ҚЫЗДАРЫ

Намысын бермеу үшін жатқа қолдан,
Арулар аз болды ма атқа қонған...

Исраил Сапарбай

Бүгін сабақта:

- қазақтың батыр қыздары туралы мәтінге талдау жасаймыз;
- оқшау сөз туралы алған білімімізді қорытамыз, тапсырмалар орындау арқылы бекітеміз;
- оқшау сөздердің мағыналық ерекшелігін, тұлғалық белгілерін, сөйлем ішінде орналасу тәртібін қайталаймыз;
- оқшау сөздердің түрлерін ажыратамыз, тыныс белгілерінің қойылу ережесін мысалдар арқылы бекітеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

1941–1945 жылдары болған Кеңес Одағы мен фашистік Германия арасындағы соғыста талай жан қыршынынан қылды. Міне, осы соғыста ерен ерлігімен көзге түсіп, мерт болғаннан кейін Одақтың

ен жоғары атағы – Кенес Одағы Батыры атанған қаршадай қазақ қызы Әлия Молдағұлова 1924 жылы Ақтөбе облысының Қобда ауданында дүниеге келген. Әлия жайында көркем фильм де түсірілген. 1943 жылдың қарашасында Әлия Холм түбінде немістерден «тіл» алу мақсатында жүргізілген барлау соғысына қатысқан. Осы соғыс барысында Әлия солдаттармен бірге немістердің траншеясына басып кіріп, 5 немісті тұтқындаған. Қаңтардың қақаған аязында қырғын шайқаста 19 жастағы өрімдей қыз жанбырша жауған оқтың астында сиреп қалған қаруластарын 6 рет шайқасқа өзі бастап шыққан. Дәл осы жерде 1944 жылы 14 қаңтарда Новосокольники ауданына қарасты Казачиха деревнясын азат етуде Әлия Молдағұлова ғасырларға жалғасқан аңыз қалдырды.

Ерен ерлігімен тарих беттеріне есімі алтын әріппен өрілген тағы бір қазақ қызы – Мәншүк Мәметова. Ол 1922 жылы Орал облысы, Орда ауданы, Жасқұс ауылында дүниеге келген.

Соғыс басталғанда ол медицина институтында оқып жүреді. 1942 жылы өзі сұранып майданға кетіп, 21-атқыштар дивизиясында болады. Әскери өмірге Мәншүк тез үйреніп, пулемет атуға машықтанады. Қарудың тілін жетік меңгерген Мәншүк 21-гвардиялық атқыштар дивизиясының «ен жақсы пулемет атқышы» атағына да ие болады. Невель қаласын қорғау кезінде Мәншүк

ақырғы оғы таусылғанша жауды жер жастандырып, ерлікпен қаза табады.

inform.kz сайтынан

А Берілген ақпараттардың Әлияға немесе Мәншүкке қатыстысын анықтаңдар.

- Ақтөбе облысының Қобда ауданында дүниеге келген.
- Орал облысы, Орда ауданында дүниеге келген.
- Пулемет ауды үйренеді.
- 6 рет шайқасқа өзі бастап шыққан.
- 21-атқыштар дивизиясында болды.
- Холм түбінде немістерден «тіл» алу мақсатында жүргізілген барлау соғысына қатысқан.

Ә «Мергендер» және «Мәншүк туралы дастан» фильмдерін көріп, олардың мазмұнын қысқаша сипаттап жазып келіңдер. Мәтінде оқшау сөздердің барлық түрін қолданыңдар.

2-тапсырма. Кестедегі сөйлемдердің оқшау сөздердің қай түріне жататынын табыңдар.

Сөйлемдер	Одағай сөздер	Қыстырма сөздер	Қаратпа сөздер
– Талаптарын жақсы екен, балалар!			
– Ойбай, Шегендей емес шығарсын.			
Рас, мен сізді бір рет көрдім.			
Бұл, шынында да, Нартай біле бермейтін жаңалық еді. Сірә, мені танымалың-ау деймін.			
– Әже, Ырысбектікіне мен де барайын ба?			
Ол қандай үн болғаны, апыр-ау?			

3-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Төмендегі сөйлемдерге оқшау сөздерді қосып жазып, құрамын өзгертіңдер.

- Ол – «Халық Қаһарманы» мәртебелі атағына ие болғандардың бірі.
- «Қазақтың қанатты кызы» атанған тұңғыш әскери ұшқыш – Хиуаз Доспанова.
- Х.Доспанованың жастық шағының 5 жылы қанқұйлы соғыс майданында, аспандағы жау ұшақтарымен шайқаста өтті.

4-тапсырма. Берілген оқшау сөздердің кейбірін қатыстырып, жеңіс, соғыс туралы 5-6 сөйлемнен тұратын мәтін құрап жазыңдар.

Жеңіс, сірә, батырлар, әрине, алақай, біріншіден, өкініштісі, сөз жоқ, бағымызға қарай, тәйірі, кім біледі, шіркін, ақырында, бір жағынан, олай болса, жеңімпаз елдің ұрпақтары.

5-тапсырма. Сұрақтарға жылдам әрі дұрыс жауап беріңдер.

- Оқшау сөздер кездескенде сөйлемде қандай тыныс белгісі қойылады?
 - нүкте;
 - нүктелі үтір;
 - қос нүкте;
 - тырнақша;
 - үтір.
- Қыстырма сөз қатысқан сөйлемді табыңдар.
 - Қап, құртатын болды ғой!
 - Негізінде, жағдайымыз онша жақсы емес.
 - Қалың елім, қазағым, қайран жұртым.

- в) Тәйт, тыныш отыр.
- г) Арман – тәрбиелі оқушы.

3. Үтірдің қойылу себебі, дұрысын белгілеңдер.

Балалар, біз тірі тұрғанда атам кедейшілікті ойлайтын адам емес.

- а) қыстырма сөз;
- в) бірыңғай мүше ;
- ә) қаратпа сөз;
- г) айқындауыш мүше.
- б) одағай;

4. Тыныс белгісі дұрыс қойылған қаратпа сөзді табындар.

- а) Сірә, бүгін күн суытар.
- ә) Ауа райы қандай тамаша!
- б) Тыңда, дала, Жамбылды.
- в) Күмбірлеген домбыра даусы естілді.
- г) Жолдастар тынышталыңыздар.

5. Тыныс белгісі дұрыс қойылған окшау сөзді табындар.

- а) Күмбірлей бер домбырам.
- ә) Ән – көңілдің ажары.
- б) Беу шіркін, таудың күйі, тастың күйі.
- в) Бұлар берілген тапсырманы, сірә, ұмытпаса керек.
- г) О, келгенің жақсы болды.

6. Одағайды табындар.

- а) Бай-бай, Нұржан-ай, тіліңіз қандай ащы!
- ә) Ол әуелі сылк-сылк күлді.
- б) Мағаш, Кәкітай асығыс аттанды.
- в) Дұрыс, ұмытпаған екенсің.
- г) Қайдан шықтың сен?

7. Қаратпа сөздің сөйлем мүшесі ретіндегі қызметін атаңдар.

Балалар, сабаққа дайындалыңдар .

- а) бастауыш;
- в) анықтауыш;
- ә) баяндауыш;
- г) сөйлем мүшесі бола алмайды.
- б) толықтауыш;

6-тапсырма. 4 топқа бөлініп, адасқан өлең жолдарын дұрыс орналастырыңдар. Әнді орындаңдар. Ондағы негізгі ойды тарқатып айтыңдар.

Мен қазақ қыздарына қайран қалам

«Қыз өссе – елдің көркі» деген сөзді,
Жанары жаны жаздай жайрандаған.
Қапысыз қалай айтқан қайран бабам.
Мен қазақ қыздарына қайран қалам,

Көңілде қалған сыз бар өткен күннен,
 Намысын бермеу үшін жатқа қолдан,
 Өмірде қалған із бар Ақтабаннан.
 Арулар аз болды ма атқа қонған.

Ерліктің қос қанаты деп білем мен,
 Жасырмай айтар болсам жан сырымды,
 Аяулы Әлия мен Мәншүгімді.
 Тағдырын қарауылға қанша ілінді.

Бәрін айт, бірін айт та лайықсын,
 Көңілің тәрізді аппақ таза мақта.
 Қазақтың қызы деген ғажап атқа.
 Сүймеген сені азамат, азамат па,

И.Сапарбай

Ғалым болам десеңіз...

Қыстырма, қаратпа, одағай сөздерді жалпылай окшау сөздер деп атайды. Окшау сөздерді А.Байтұрсынұлы «Тіл – құралында» бұратана сөздер деп атаған.

Окшау сөздер туралы кеңірек мына еңбектерден оқып танысуға болады:

1. Побрагимов Қ. Қазақ тілі. Алматы, 2011.
2. Бектұров Ш.Қ. Қазақ тілі. Алматы: Атамұра, 2006.

9.7. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҰШҚЫШТАР

Тәуекел ет те тас жұт,
 Ажал жетпей өлмек жоқ.

Мақал

Бүгін сабақта:

- қазақстандық ұшқыштар туралы мәтінмен танысамыз;
- тыныс белгілерінің қойылу себептерін анықтаймыз;
- тыныс белгілері ережесімен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Астана көшелеріне есімі берілген Бактыораз Бейсекбаевтың есімін біреу білсе, біреу білмес. Жпырма бір жасында жан қиған кіші сержант Бактыораз ерлігі көп жылдар бойы Н.Гастеллоға телініп келді. Бактыораз Бейсекбаев 1941 жылы 26 маусымда

Смоленск түбінде Маслов экипажында ерлік көрсеткен. **Кіші сержант Бактыораз Бейсекбаев есімі араға жарты ғасыр салып лайықты бағасын алды.** 1996 жылы 2 мамыр күні «Ресей Федерациясының Батыры» атағы берілсе, Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың 1998 жылы 6 мамырдағы Жарлығымен Бактыораз Бейсекбаевқа «Халық Қаһарманы» атағы берілді. **Осылайша ащы шындық қын түбінде жатпай, өз дегеніне жетті.**

e-history.kz сайтынан

А Сөйлемдерді жалғастырып жазыңдар.

1. Б.Бейсекбаев 1941 жылы 26 маусымда
2. 1996 жылы 2 мамыр күні Ресей Федерациясының Батыры атағы берілсе,

Ә Мәтін мазмұнындағы ойды бір сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Б Мәтіндегі қарамен берілген сөйлемдерге оқшау сөздерді қосып жазыңдар.

ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Тыныс белгілері (пунктуация) – тіл білімінде жазуға тән шартты белгілер жүйесі. Тыныс белгілерінің басты қасиеті – айтайын деген ойды нақтылы, дәл, түсінікті етіп жеткізу, сондай-ақ баяндалмақшы пікірді айқын білдіру.

Тыныс белгілері сөздер тіркесі мен сөйлемдерді айтқанда немесе оқығанда тілде байқалатын кідірісті де, дауыста аңғарылатын әркелкі құбылысты да білдіреді.

Жазба тілде тыныс белгілерін дұрыс қолдана білудің үлкен мәні бар. Тыныс белгілері мүлде қойылмаған немесе дұрыс қойылмаған мәтінді, сөйлемді түсінікті етіп оқу да, мағынасын түсіне білу де қиын. Мысалы: *Бұл келген – сол Есіл бойындағы Қарасарт ауылының жиені, Жүсіп баласы Қожаш (С.К.).* Бұл сөйлемде сызықша қойылмаса, *келген* сөзі бастауыш қызметін емес, өзге мүше қызметін атқарған болар еді де, нәтижесінде сөйлемде берілетін ойға нұқсан келер еді.

2-тапсырма. Сөйлем соңына қойылуы тиіс тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

– Бүгін біз тіл жайында біраз кеңестік* Өнердің де, білімнің де алды, негізі болып табылатын тілде талай-талай қызық, алуан түрлі сыр барын айттық* Сендер сөйлемнің не екенін, оның неден құралаатынын білесіңдер ғой*

– Білеміз*

– Ал сөз неден құралады*

- Оны әлгінде өзіңіз айттыңыз ғой* Дыбыстан құралады*
- Дұрыс* Енді дыбыстары ең аз және ең көп малдың, шөптің аттарын білесіңдер ме* Міне, осыны үйден ойланып келіңдер*

С.Сарғасқалиев

3-тапсырма. Көп нүктенің орнына сәйкес келетін сөздерді қойып, сөйлемдерді дұрыс құраңдар.

1	... -
2	... , ... , ... !
3	... : ... , ... ,

4	... , ?
5	... - ... , ... !
6	- ... ?

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Сандар сөйлейді! Мәтінді қайта тыңдап, бос орындарды толықтырып айтыңдар.

1942 жылы	16 рет
1943 жылы	305 рет
1922 жылы 5 тамызда	18
500 сағат	1919 жылы
28	50-ден астам

Ә Төмендегі сөйлемдердің тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

1. Жалынға оранған ұшағын жау техникасы шоғырланған тұсқа бағыттап капитан Н.Гастелло ерлігін қайталап ерлікпен қаза табады
2. Талғат Бигелдинов ұшақпен көк жүзінде 500 сағат болады 305 рет әскери шабуылға шығады
3. Ол әскерилер арасында «ұшқыш танк» деп аталып кеткен «Ил-2» ұшағымен 1942 жылы майданға аттанады
4. Есіл ер 1943 жылы қаза тапқан соң Кенес Одағының Батыры атағымен марапатталады
5. Тапсырманы орындау кезінде бірнеше дзотты зенит артиллериясының 2 нүктесін 6 танкіні жояды бірақ өзінің де ұшағы зақымданады.

Б. Аты аталған қазақстандық ұшқыштардың атын, расында, біреу білсе, біреу білмес. Батырларымыздың аты мәңгілік жаңғырып тұруы үшін елімізде қандай шаралар жасалуы тиіс деп ойлайсындар? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

5-тапсырма. Берілген сөйлемдердегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

1. Бүгінгі таңда, менің ойымша, бұл мәселелер өз шешімін осындай жолмен оңай табады.

2. Алматы, жұмысыңды жылдам аяқта!

3. Бұл тұрғыдан Алматы облысы, Жамбыл облысы көш бастап келеді.

4. Романды оқып болған соң, маған да бере тұршы.

5. Жанадан келген? Мен оны білмеппін.

6. Алақай, жеңіс күніне орай демаламыз!

7. Өтірік жылдам шабады, шындық қадам-қадам басады, бірақ сонда да уақытында жетіп келеді.

8. Егін егіліп біте бергенде, Арманның әкесі майданнан оралды.

9. Танертең Айқын көзін ашып, дереу сағатына қарады.

10. Қонақтар амандасып, жайланған кезде, дастарқан да дайын болды.

9.8. ТАЖАҚДАН ТАЙСАЛМАҒАН ӨЖЕТ ҰЛ

Ерлік елеусіз қалмасын.

Бауыржан Момышұлы

Бүгін сабақта:

- мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- жалпы тыныс белгілері туралы ақпарат аламыз;
- сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілерінің ережесімен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Сұлтан Біржанұлы Баймағамбетов – Кеңес Одағының Батыры. Ол 1920 жылы Қостанай облысы, Әуликөл ауданы, Қояндыағаш ауылында дүниеге келген.

1940 жылы әскер қатарына алынып, 1941 жылдың маусым айынан бастап соғысқа қатысқан. Алдымен мергендер ротасында, кейіннен пулеметшілер бөлімшесінде болған. Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) түбіндегі ұрыстарда 50-ден астам дұшпанның

көзін жойған, 4 рет жараланған. 1943 жылғы Ленинградты Үлкен жермен байланыстырып тұрған қылтаны кенейту үшін жүргізілген ұрыстарда Баймағамбетов Ленинград майданының 67-армиясы, 43-атқыштар дивизиясына қарасты 147-атқыштар полкінде пулемет бөлімшесінің командирі болған. 1943 жылғы 25 шілде күні болған шайқаста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапқан.

КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының шешімімен Баймағамбетовке 1944 жылы 21 ақпанда Кеңес Одағының Батыры атағы берілген.

Қостанай қаласы мен Әулікөл кентіндегі екі көшеге Баймағамбетов есімі берілген. Қояндыағаш ауданында ескерткіш орнатылған.

Н.Әубәкір

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Сұлтан Баймағамбетов кім?
2. Сұлтан Біржанұлы қашан және қайда дүниеге келген?
3. Батыр қандай ұрыстарға қатысқан?
4. Қалай қаза тапты?
5. Сұлтан Баймағамбетовке қашан және қандай атақ берілді?

Ә Дұрыс жауап болатын нұсқаларды сәйкестендіріңдер.

Қояндыағаш ауылында	әскер қатарына алынған
50-ден астам дұшпанның	дүниеге келген
1940 жылы	болған
1941 жылдың маусым айынан бастап	пулемет бөлімшесінің командирі болған
Кейіннен пулеметшілер бөлімшесінде	ерлікпен қаза тапқан
147-атқыштар полкінде	соғысқа қатысқан
Жау дзотын кеудесімен жауып,	көзін жойған

Б Мәтіннен есімше және көсемше тұлғалы етістіктерді табыңдар.

СӨЙЛЕМ СОҒЫНА ҚОЙЫЛАТЫН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Сөйлем – қарым-қатынас құралы. Адамдар арасындағы қарым-қатынас әр алуан жағдайлардан туады. Сондықтан сөйлеу тілінің мақсаты да әртүрлі болып келеді. Атап айтқанда, олар хабарлау, баяндау, сұрап білу, жауап алу, талап ету, көңіл күйдің әр кезеңі болуы мүмкін. Осыған орай, сөйлем соңына нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!) және көп нүкте (...) қойылады.

2-тапсырма. Хабарлы және сұраулы сөйлемдерді табыңдар. Оларға синтаксистік талдау жасаңдар.

1. – Сіз осы айтқандарыңыздың бәрін жазып беріңіз. Әсіресе Гусевтің жайын көбірек айтыңыз.

– Бұл неге керек?

– Бұл Гусев үшін керек.

– Сіз Гусевтің қайда екенін білесіз бе? Маған адресін беріңізші.

Көптен бері хабарсыз жүр едім (*Т.Ахт*).

2. Сабактың соңында Бану балаларға бір жақсылық айтты:

– Ертең Бурабайға саяхат жасаймыз. Кімнің барғысы келеді?

Қолдарыңды көтеріңдер.

Балалардың бәрі де қолдарын көтерді.

– Жақсы. Таңертеңгі 8.00-де мектепке жиналыңдар. Аздап тамақ алыңдар.

– Шаңғы алуға бола ма?

– Қалауларың білсін... (*М.И*)

3-тапсырма. Соңына нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!) және көп нүкте (...) қойылатын 3 сөйлем жазыңдар.

Үлгі: Баршагүл сарылдаған дауысқа құлағын тосты (*Ғ.С.*).

Бүгінгі тапсырманы орындағанына рақмет! (*С.Бақб.*)

Алматы деген қаланы естіген боларсыз? (*А.Байт*)

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтінде төмендегі тірек сөздерге байланысты қандай ақпарат айтылған?

1943 жыл, Ленинград

Сұлтанның ерлігі

Александр Матросов

Пулемет амбразурасы

Ә Берілген сөйлемдерді лепті және сұраулы сөйлемдерге айналдырып жазыңдар.

1. Осы ерлігі үшін оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілген.

2. Қазақтың қайсар ұлы Александр Матросовтың ерлігін қайталап, туған жері үшін жанын аямаған өжет ұл екенін дәлелдеп береді.

3. Сұлтанның ерлігі екінің бірінің қолынан келе бермейтін батылдық.

4. Ел үшін басын бәйгеге тіккен абзал азаматтың бұл ерлігін кейінгі ұрпақ еш уақытта ұмытпауы тиіс.

5-тапсырма. Тиісті интонациясын сақтап, рөлге бөліп оқыңдар.

Лебай : Сен неге осы айғайлай бересің?
Сөйлемге қандай мағына бересің?
Жөн -жосығыңды түсіндірші,
Жазуда қандай жерде келесің?

Леп белгісі : Мен ылғи айғайлай бермеймін,
Қуана да, күле де білмеймін.
Кейде өкініп, ренжісем де,
Көбінесе-ақ көтеріңкі, көңілді жүрем.
Әр іске көңіл күйін білдіріп,
Табысымызға танданып,
Шаттана күлем!
Сөйлемдерге көтеріңкі дауыс берем,
Сондай сөйлемдердің соңында келем.

Нүкен мен Нүкте

Нүкен : Ей, кішкентай ғана Нүкте!
Сенін осы керегің жоқ-ау түкке!
Керек болсаң айта қойшы,
Сырынды менен бүкпе.

Нүкте : Мен сөйлемнің соңында тұрам,
Солында емес, онында тұрам.
Сөйлемдердің жігін ажыратып,
Кідіріс белгісі орнында тұрам.

bilimdiler.kz сайтынан

9.9. РЕЙХСТАГҚА ТҮ ТІККЕН РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВ

Батырға оқ дарымайды,
Батылға жау жоламайды.

Мақал

Бүгін сабақта:

- Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігі туралы мәтіндермен танысамыз;
- нүктенің ережесімен танысамыз;
- нүктелердің қойылу себептерін және оның тілдегі, сөйлемдердегі қызметін түсінеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Рақымжан Қошқарбаев 1924 жылы 19 қазанда Ақмола облысы, Ақмола ауданында дүниеге келген.

1942 жылы әскерге алынып, 1944 жылы Фрунзедегі (Бішкек) жаяу әскер училищесін бітірген.

1944 жылы қазан айынан бастап I Беларусь майданындағы 150-Идрицк атқыштар дивизиясы құрамында взвод басқарып, Польша және Германия жерлеріндегі ұрыстарға қатысқан.

Лейтенант Қошқарбаев Берлин операциясы кезінде асқан ерлік көрсеткен. Жауынгер Григорий Булатов екеуі кенес әскерлері арасынан

Рейхстагқа алдымен жетіп, жеңіс туын тіккен. Соғыстан кейінгі жылдары Эльба бойындағы кенестік оккупациялық әскер бөлімінде қызмет атқарған.

1947–1967 жылдары Ақмола облыстық атқару комитетінде нұсқаушы, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы қоныс аударушылар жөніндегі бас басқармада инспектор, 1967 жылдан «Алматы» қонақүйінің директоры болған. Қызыл Ту, I-дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, көптеген медальдармен марапатталған.

Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан

А Берілген сөздерге байланысты ақпараттарды айтыңдар.

Ақмола	Фрунзе	Беларусь
Польша	Берлин	Эльба

Ә Мәтіндегі әр қала, мемлекет атаулары туралы білгендеріңді ортаға салыңдар. Ойларыңды қысқа, нақты және дәлелді етіп айтуға дағдыланыңдар.

Б Мәтіннен фразеологизмдерді табыңдар.

НҮКТЕ ҚОЙЫЛАТЫН ОРЫНДАР

Нүкте (.) – жазуда пайдаланатын, ойдың аяқталуына байланысты қойылатын тыныс белгілерінің бірі.

Нүкте:

1) хабарлы сөйлемдерден кейін. Мұндай сөйлемдер құрамына қарай *жай*, *құрмалас* сөйлем, сондай-ақ *толымды*, *толымсыз*, *жақты*, *жақсыз* сөйлемдер болып келеді (*Жирен мұртты, аласа ақ сары жігіт басын көтерді (Ғ.Мүс.)*). *Қуанышты жасыруға болмайды (С.Е.)*;

2) басқы әріптерінен қысқарған кісі, газет-журнал аттарынан кейін: *М.Әуезов – қазақ халқының данышпан жазушысы (F.Мүс.);*

3) драмалық шығармаларда әрбір кейіпкердің есімінен кейін: *Жомарт. Жақан кем өлшеп, қанағат қылады;*

4) сандар арқылы таңбаланатын реттік нөмірлерден соң: *Грамматика екі саладан тұрады: 1. Морфология. 2. Синтаксис;*

5) тағысын тағы, тағы сондайлар, тағы басқа сөздерін қысқартқанда: *Қазақстанда мынадай ұлттар тұрады: қазақ, орыс, украин, неміс, татар, ұйғыр т.б.;*

6) екпінсіз айтылған бұйрық, тілек мәнді сөйлемдерден кейін: *Ренжімесең, осы айтқанымды орындашы (F.Мүст.);*

7) атаулы сөйлемдерден кейін: *Түн. Жарқыраған жұлдыз бен тыныштыққа бөленген дала адамды өзіне еріксіз баурап алғандай (A.T.);*

8) кейіпкер атынан соң автордың түсіндірме сөзі келсе, ол жақша ішіне алынып, соңынан нүкте қойылады: *Амангелді (атып тұрып). Кешігіп қалыпсыз, мырза! (F.Мүс.)*

2-тапсырма. Ережеге сүйеніп, «Нүкте» өлеңіндегі нүктелердің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

Нүкте деген білгенге
Жай ғана бір нокат па?
Жоқ онсыз сөйлем де,
Жоқ өлең де,
Жоқ хат та!

Жазып жатқан кездерде
Асықпай-ақ күтеді.
Небір ғажап сөздер де
Ол нүктемен бітеді.

Нүкте деген – пайымды,
Батыл тыныс белгісі.
Аяқтамай ойынды,
Келмейді оның көңгісі.

Ол – сөйлемнің онында
Тұрмайды құр сәндікке.
Әрбір істің сонында
Болу кере к бір нүкте!

К.Мырза Әлі

3-тапсырма. Жай, атаулы, толымды, толымсыз сөйлемдердің аражігін тауып, нүкте қойыңдар. Келесі сөйлемдерді бас әріппен жазыңдар.

Ол өзін осы мезетте Жөкей көлдің жағасында ойнап жүргендей сезінді таң сәрі айдын көлдің беті толған құс осы шақта барып оның есіне өзінің ұлы бабасы Біржан салдың жалғыз ауыз өлені түсті таң бозарды көл айдыны жарқырап бір шеті көкпен тірескендей боп тұр көл беті толған құс топ-топ шоғыр-шоғыр лек-лек аққулар тобының өзі әлденеше

С.Бақбергенов

Есте сақтаңдар!

- Хабарлы сөйлем – бір нәрсенің не бір істің жайын хабарлау мақсатында қолданылатын сөйлем. Хабарлы сөйлем бірқалыпты әуенмен айтылып, жай сөйлем және құрмалас сөйлем түрінде кездеседі. Хабарлы сөйлем соңына нүкте қойылады.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар.

А Мәтін мазмұнына сәйкес сөйлемдерді аяқтаңдар.

- Тарихи ерлік жайындағы бұл хабар бүкіл әскери бөлімдерді шарлады,
- «Гитлердің үйінде» барлау взводының командирі, лейтенант Қошқарбаевқа Рейхстагқа Қызыл туды
- Лейтенант Қошқарбаев өзінің солдаттарымен бұл қанды метрлерді толассыз атылған оқтың астында 7 сағатта,
- Халық Қаһарманы атағы Р.Қошқарбаевқа
- Бұл сәуірдің 30-ы күні

Ә Р.Қошқарбаев туралы мәтіндердегі ақпараттарға сүйене отырып, «Ерлікке тағзым» тақырыбына эссе жазыңдар.

5-тапсырма. Нүкте қойылатын орындар берілген. Соларға мысал ойлап табыңдар.

Басқы әріптерінен қысқарған кісі, газет-журнал аттарынан кейін: ...	Драмалық шығармаларда әрбір кейіпкердің есімінен кейін: ...
Сандар арқылы таңбаланатын реттік нөмірлерден соң: ...	Тағысын тағы, тағы сондайлар, тағы басқа сөздерін қысқартқанда: ...

6-тапсырма. Сөзжұмбақты шешіңдер.

1		Р				
2		А				
3		Қ				
	4	Ы				
5		М				
	6	Ж				
7		А				
8		Н				

1. ... сыншысы – елі.
2. Өнерлінің өзегі
3. Батырға ... та жарак.
4. Жақсы сөз – жарым
5. Тәуекел ет те тас жұт,
Ажал жетпей ... жок.
6. ... өлімнен қаймықпас.
7. Ер сасқанда белгілі,
Ат ... белгілі.
8. Ер мойнында қыл ... шірі-
мес.

9.10. СОҒЫСТАН ҚАЙТҚАН СОЛДАТТАР

Батыл болмай, батыр болмайсың.

Мақал

Бүгін сабақта:

- соғыстан қайтқан солдаттар туралы мәтінді оқып, тұйық етістіктерді табамыз;
- леп белгісінің қойылуы туралы ережелермен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ендігі барлық бақытым, көрер қызық, кешер қуанышым отыз үш деген екі сөзге тірелгендей болып, есіктің жоғары жағына жазылған екі цифрға ентелей карап, күлімдеп тұрмын. Бойым жетсе, қолымды созып, өзім үшін өзгеше ғажап бұл цифрды сипағым да келетін сияқты. Өйткені мен төрт жыл бойы жеңісті арман еттім. 9 мамырда батыста неміс фашистері тізе бүкті, 3 қыркүйекте шығыста жапон империалистері жеңіліп, қол көтерді. Отан үстінде жеңіс туы желбіреді. Қаһарлы қыс өтіп, халық аңсаған жазғытұры жеткенде жер бетіне қаулап бір көк шықпайтын ба еді. Сол сияқты боп соғыс біткеннен кейін жұрт жүрегін жаңа арман кернеді. Ана ұлын, әке баласын, жігіт жарын, қыз ғашығын көксерп, тезірек қауышуды тіледі. Көгеннен ағытылған қозыдай жамырап, батыс пен шығыстан елдің түкпіріне қарай тірі қалған солдаттар ағылды. Жолда кездескен жыпырлаған село, көп қаланың біріне тоқтамастан әркім ауылына, өз үйіне жетуге ынтықты, өз ұясын көруге асықты. «Менің ұям сенсің – университет, сенсің – отыз үшінші аудитория! Сенен басқа менің ешкімім жоқ!» деп, іштей тебірене есіктің тұтқасына қол создым мен.

Ә.Нұршайықов

А Мәтін мазмұнын толық қамтитын бір сөйлем құраңдар.

Ә Туған елге, жақын адамдарына деген сағыныш сипатталған сөйлемдерді көшіріп жазыңдар.

Б Мәтіннен тұйық етістіктерді табыңдар.

ЛЕП БЕЛГІСІ

Леп белгісі (!) лепті сөйлемнің соңында қойылады.

1. Қандай, неткен есімдіктері сұрау мәнін білдірмей, таңдану, қуаныш мағынасын білдіріп тұрса, сөйлемге леп белгісі қойылады. Мысалы: *Әрі ақылды, әрі сұлу болып, құс падишасы атанудың өзі қандай! Неткен сұлу, сүйкімді құстар еді! (Ы.К.)*

2. Ғажап, тамаша, керемет сияқты сөздерді айтқанда дауыс көтеріңкі шығады. Мысалы: *Қарап отырсаң, құмырсқалар тіршілігінің өзі адам ақылына сыймайтындай ғажап бір керемет нәрсе! (Ы.К.)*

3. Одағай сөздерден кейін және құрамында одағай сөздері бар сөйлемдердің соңына да леп белгісі қойылады:

*Қазақстан! Сен менің Шолпанымсың жанған ұдай.
Пай, пай, пай! Өзіңде өмір сүрген қандай бақыт,
Ардағым-ай! Өлмейтін махаббатым, арманым-ай! (М.М.)*

4. Қаратпа сөзден және көтеріңкі дауыспен айтылған қаратпа сөзді сөйлемдерден кейін де леп белгісі қойылады. Ол *-ай, -ау* демеулік шылауының тіркесуі арқылы да кездеседі. Мысалы:

*Апырым-ай,
Туған жер-ай!
Теңдесер кім,
Бұл жерге сен болмасаң келмес едім (М.М.).*

5. Тілек, өтініш сарындағы бұйрықты сөйлемдерден соң да леп белгісі қойылады. Мысалы: *Айғанша ана, пана бола көріңіз! (Ғ.Мүс.)*

6. Баяндауышы бұйрық райдың II жағы, III жағы болып келетін зілді, қатаң бұйрық мағынасындағы сөйлемдерден кейін леп белгісі қойылады. Мысалы: *Сол арада Ербол, Абылғазы, Дәркембайдың үндері саналы ызамен екіленіп бірлесе шықты:*

– Құлат мынау үйлерді! Жық! Домалат! Ал жұлып баспанасын! – десті (М.Ә.).

7. Алғыс, рақмет, бата, тілекті сөйлемдерден соң леп белгісін қою қажет. Мысалы: *– Айналайын келінжан, өркенің өссін!*

– Құдай көңіліңді өсірсін! (М.Ә.)

В Леп белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Абай өлеңдерінен берілген шумақтардағы лепті сөйлемнің жасалу жолын көрсетіңдер.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріндікін бірін жеткіз!
Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

«Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат»

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда мейір, жалшыда пейіл де жоқ,
Аңдыстырған екеуін, Құдайым-ай!

«Қараша, желтоқсан мен сол бір-екі ай»

3-тапсырма. Алғыс, рақмет, бата, тілекті сөйлемдерден соң келетін леп белгісіне мысал бола алатын мәтіндер табыңдар.

4-тапсырма. М.Мақатаевтың «Соғыстың соңғы көктемі» өлеңін тыңдаңдар.

А Тиісті тыныс белгілерін қойып шығыңдар.

Жасылмен бояп қойған ба
Жап-жасыл таудың бөктері
Қырлар да мынау ойлар да
Жап-жасыл болып көктеді

Ә Өлеңнің соңғы шумағының астарында қандай мән бар? Өз ойларыңды ортаға салыңдар.

5-тапсырма. 3 топқа бөлініп, орындары адасқан «Катюша» әнін дұрыс орналастырып жазыңдар. Тыныс белгісін қойыңдар.

Бозғылт тұман өзен үстінде
Шешек атып алма ағаштары
Келді өзенге, келді Катюша қыз
Келіп тұрды толқынды өзенге

Қосты өлеңге дала құстарын
Келді өзенге шырката бастады
Қосты өлеңге сүйген Отанын
Қосты өлеңге сүйген бауырларын

Шегарада жатқан жауынгерге
Кеш жарықта аспан әлемі
Катюшаның айтқан сәлемі
Кеш жарықта қыздың салған әні

6-тапсырма. Ғабит Мүсіреповтің ойын ашып, ана тілі туралы айтқан басқа да тұлғалардың сөздерін қолданып шағын эссе жазыңдар.

Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі.

Ғабит Мүсірепов

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

10.1. ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА ЖАНРЫ

Тек фантастика ғана жазушыға толық бостандық сыйлайды.

Роберт Шекли

Бүгін сабақта:

- ғылыми фантастика жанры туралы мағлұмат аламыз;
- сұрау белгісінің қойылу себептерімен танысып, пунктуациялық білімдер жүйесін қалыптастырамыз;
- ойлау, сараптау қабілетімізді арттыру мақсатында өз ойымыздан сөйлем құрап, сауатты жазуды жетілдіреміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Ғылыми фантастика – көркем әдебиетте, сондай-ақ кино, кескін-деме және т.б. өнер салаларында қалыптасқан жанр.

Ғылыми фантастика өнердегі дербес жанр ретінде ХХ ғасырда қалыптасқанмен, оның бастаулары ежелгі әпсаналарда, ауыз әдебиетінде жатыр. Оған қиял-ғажайыптық, ертегілік қасиет те тән.

Фантастика ұғымының өзі де қиялдану өнеріне байланысты пайда болған. Әдебиетте ғылыми фантастика ғылыми **поэзия** және ғылыми **проза** болып екі пішімде қалыптасты.

Қазіргі қазақ әдебиетіне ғылыми фантастика дербес жанр ретінде ХХ ғасырдың 70–80-жылдары **республика** жазушыларының шығармалары арқылы қалыптасты. Зерттеушілер қазақ әдебиетіндегі ғылыми фантастика жанрының алғашқы белгілерін ертегілерден («Ер Төстік», «Ұшқыш кілем» т.б.), аңыздардан («Қорқыт ата», «Бабатүкті шашты Әзіз» т.б.) таратып, болашақты болжай білген халық қиялының ұшқырлығына тәнті болуда.

Кинода ғылыми фантастика жанры ХХ ғасырдың басында қалыптаса бастаса, бейнелеу өнеріндегі ғылыми фантастика жанры көбінесе көркем шығармалардың **сюжеттері** негізінде қалыптасқан.

Энциклопедиялық анықтамалықтан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. «Ғылыми фантастика» дегеніміз не? Қай уақытта қалыптасты?
2. Фантастиканың бастауы қайда жатыр?
3. Қазақ әдебиетіндегі ғылыми фантастика қашан қалыптаса бастады?

Ә «Менің ертегі әлемім». Өздерің оқыған қиял-ғажайып ертегілердегі қиялдан туған оқиғаларды айтып беріңдер.

Б Мәтіндегі оқиғаларды рет-ретімен орналастырыңдар.

Қазақ әдебиетіндегі ғылыми фантастика жанры.
Ғылыми фантастика жанры қалыптаса бастады.
Фильмдер ғылыми фантастика жанрында шыға бастады.
Ғылыми фантастика бейнелеу өнерінде қалыптасты.

В Мәтіндегі тыныс белгілерді атап шығындар, оның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Г Мәтіндегі қарамен берілген сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар. Бөгде тілден енген сөздерді атаңдар.

СҰРАУ БЕЛГІСІ

Сұрау белгісі – сөйлемнің соңына қойылатын тыныс белгілерінің бірі. Сұрау белгісі жауап алу мақсатында қойылады. Сұрау белгісі мынадай жолдармен жасалған сұраулы сөйлемдерден соң қойылады:

Сұрау белгісі	
Қойылатын жерлер	Мысалы
<i>Ма, ме, ба, бе, па, пе, ша, ше</i> сұраулық шылауларының қатысуы арқылы жасалған сұраулы сөйлемдерден соң сұрау белгісі қойылады.	– Айтар датың осы ма? – Мал керек пе, ел керек пе? («Шешендік сөздер»)
Сұрау есімдіктері арқылы жасалған сұраулы сөйлемдерден соң қойылады.	Мынау өзеннің өткелі қай жерде? Хан айныса, кім түзейді? Қазақ елінің елшісі келді, қайда орналасамыз? («Шешендік сөздер»)
<i>Болар, шығар, қайтеді</i> көмекші етістіктерінің қатысуы арқылы жасалған сөйлемдерден соң қойылады.	– Бүгін келсе қайтеді? – Ендеше, үйреткен Абай шығар? (М.Ә.)
<i>Ғой, -ау</i> шылауы мен <i>ә</i> одағайының тіркесуі арқылы жасалған сұраулы сөйлемдерден соң қойылады.	– Әбіш, шамың сөніп қалды ғой? (М.Ә.)

Сұрау интонациясымен айтылған сұраулы сөйлемдерден соң қойылады.	– Мынау кім? – Тайман Дәуренов. – Тайман Дәуренов? – Қабеннің досы. Университетті бірге бітіргенбіз (З.Ш.).
--	--

2-тапсырма. Мәтінге тыныс белгілерін қойып жазыңдар. Неше жерге сұрау белгісі қойылады?

- Сіз кімсіз ата
- Мен бе Мені сен білмейсін
- Сіз мұнда жалғыз тұрасыз ба

Мен ымдап көзіммен үйдің ішін шольп өттім Шал басын ізеді

– Сенің өзегің талған шығар Ас дем деп жіберейін – деді де ол апыл-ғұпыл орнынан тұрды – Мен бір елден безген диуанамын карағым Жарық дүниеден өмірден кетіп осы тар қапасқа камалғаныма екі жүз жыл болды

– Сіз мен сияқты адасып келдіңіз бе
Әлде сізді біреулер қамап қойған ба

Шал кенкілдеп күлді

– Анау не

– Ол адам өміріне өмір қосатын – жен-шень

Екеуміздің алғашқы күнгі әңгімеміз осымен аяқталды

Есте сақтаңдар!

- Сұраулы сөйлем – басқа біреуден жауап алу мақсатымен айтылатын сөйлем. Сұраулы сөйлем қашанда ерекше сұраулық интонациямен айтылады. Сұраулы сөйлемнің жасалу жолдары: а) сұраулық шылаулардың (-ма/-ме, -ба/-бе, -па/-пе) қатысуы арқылы; ә) сұрау есімдіктерінің (кім? не? қашан? қайда?) қатысуы арқылы; б) *болар, шығар* көмекші етістіктерінің қатысуы арқылы; в) *ғой* шылауы мен *ә* одағайының қатысуы арқылы; г) *ше* шылауының қатысуы арқылы; ғ) интонация арқылы жасалады.

3-тапсырма. Тірек сөздерді қолдана отырып сұрау мәнді сөйлемдер құраңдар.

Есімдер	Етістіктер
ғаламшар музыка кітап сәйгүлік саяхат уақыт	

4-тапсырма. Хабарлы сөйлемдерді сұрау мәнді сөйлемге айналдырып жазыңдар.

Хабарлы сөйлем	Сұраулы сөйлемді жасау жолдары	Сұраулы сөйлем
Танертенгі шайымды ішіп алғаннан кейін аяндап, мектептің спорт алаңына қарай келе жаттым.	1) Қайда келе жатқанын біл. 2) Қашан келе жатқанын біл. 3) Қалай келе жатқанын біл.	
Сұлтан ақшаны алып дүкенге кіріп кеткенде, қалтама қайта қол салып, екінші шытырлақ қағазды суырып алдым.	1) 2) 3)	
Ақ «Волга» Ахмет шалды лездің арасында қала пұшпағындағы елеусіз көп көшенің біріндегі сылағы түскен тоқал тамына жеткізіп салды.	1) 2) 3) 4)	

А Сұрау мәнді сөйлемдерді қандай жолдармен жасадыңдар? Қандай сөздер сөйлем жасауға көмектесті?

5-тапсырма. Ғылыми фантастика сөз тіркесіндегі әріптерден сөз құраңдар.

Үлгі: Тас, ғылым, ана.

10.2. МИФОЛОГИЯ – ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ БАСТАУЫ

Миф – алғашқы қауымдық қоғам адамдарының әлем, дүние жөніндегі танымының көрінісі.

Дмитрий Байкалов

Бүгін сабақта:

- ғылыми фантастиканың бір саласы – мифология жайында ақпаратты оқып, қазақтың мифтік кейіпкерлерімен танысамыз;
- көп нүкте және оның қойылу себептерімен танысамыз;
- өз бетімізше сөйлем құрауға, көркем сөйлеуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ мифологиясында 40-тан астам кейіпкерлер белгілі. Оларға көкбөрі мен көк өгіз, самұрық, бәйтерек, бақсы, албасты, дню, мыстан мен Жалмауыз кемпір, жезтырнақ, пері, сондай-ақ дәу, Шойынқұлақ, Толағай, Ұлтанқұл, Жартықұлақ, ергежейлі тәрізді кейіпкерлерді жатқызса болады. Сонымен қатар кейінгі дәуірлерге тән Таусоғар, Келтаусар, Желаяқ, Сакқұлақ тәрізді кейіпкерлерді кездестіруге болады.

Шойынқұлақ – «Ер Төстік» ертегісіндегі ұнамсыз бейне. Қазақ фольклорында дәулер бейнесіне тән қасиеттер бар. Олар: жалмауыздың баласы, әкесі не күйеуі болады, адам аяғы баспайтын жерді мекендейді, асқан күш несі болады, жанын оңайлықпен бере қоймайды. Осы қасиеттердің бәрі Шойынқұлақтың бойынан табылады. Ол – Жалмауыз кемпірдің жалғыз ұлы. Перінің қызы Бекторы оған жерасты патшалығынан жер бетіне шығатын жолды күзеттіреді. Оның жаны бөлек жерде сақталады. Асқан күштің несі болып табылады.

Шойынқұлақ

Аю дәу

Ұлтанқұл

Аю дәу бейнесі басқа ертегілердегі дәулермен салыстырғанда ұнамды бейнеге жатады. Ол – «Аю дәу» ертегісіндегі бас қаһарман. Ұлтан – Алпамыс батыр жырындағы ұнамсыз кейіпкер.

«Қазақтың мифтік кейіпкерлері» кітабынан

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінде қандай мифтік кейіпкерлердің аты берілген?
2. Мәтінде қандай ұнамсыз кейіпкерлер туралы айтылады?
3. Аю дәу дегеніміз кім?
4. Шойынқұлақ ше?

Ә Суретте берілген үш ұнамсыз кейіпкердің біреуінің сыртқы болмысын, тұрсыпатын суреттеп жазыңдар.

Б Мәтіннен сөйлемнің бірыңғай мүшелерін тауып жазыңдар. Тыныс белгілеріне назар аударыңдар.

В Мәтінде кездесетін жалқы есімдерді теріп, оларды буын түрлеріне талдаңдар. Сол кейіпкерлер туралы білетіндеріңді баяндаңдар.

КӨП НҮКТЕ

Көп нүкте белгілі бір себептермен ойдың аяқталмай қалғанын немесе айтылмақшы пікірдің толық айтылмағанын білдіру үшін қойылады.

Көп нүкте	
Қойылатын жерлер	Мысалы
Айтылуға тиісті ойдың аяқталмай қалғанын білдіру үшін қойылады.	<i>Ім-м... сыртта тағы біреу бар ма? – Бар, ол Жағалбай ғой... Ақсақалдармен мақұл десіп тізімге кірген жігіттердің бірі... (Х.Е.)</i>
Негізгі ой желісіне қатысы жоқ басқа бір оқиғаны еске түсіру қажет болса, сөйлемнің ортасы мен азатжолдың басында да қойылады.	<i>...Қазақтың академиялық опера және балет театрында студенттерге арналған балл... Көз ілеспей дөңгеленіп билеп жүрген достарына қарап Нұрлан тұр (З.Ш.).</i>
Сөйлеуші көңіл күйінің әсерінен қысылып сөйлей алмағанда, асығыс айтқанда ойдың бөліну себептеріне байланысты дауыс ырғағындағы үзілісті білдіру үшін қойылады.	<i>– Үндеме... енді қоя тұр... Сөз бітті! – деп Оспан Абайдан ендігі ақылды сұрағысы келместен тұра жөнелді (М.Ә.).</i>
Айтуға, естуге қолайсыз, тұрпайы сөздердің орнына жазуда көп нүкте қойылады да, мағынасы контекст арқылы ұғынылады.	<i>– Қарашы, сөзін қарашы... қаскөйдің, жоқ қылайын сен итті! – деп Әзімбай тап берді (М.Ә.).</i>
Біреудің шығармасынан үзінді, дәйектеме алғанда, оны ықшамдап алуда үзілген жеріне көп нүкте қойылады.	<i>Бұдан кейінгі жылдары қазақ балалар фольклорының әртүрлі үлгілері «Балдырған», «Ақ желкен», «Ұлан» сияқты мерзімді басылымдарда жиі жарияланып, мектеп оқулықтарында кеңінен пайдаланылады... («Рухани уыз»)</i>
Тарихи, ғылыми деректердің қолжазбаларында уақыт әсерімен өшіп, жойылып кетуі де кездеседі. Оларды жариялағанда, сілтеме жасағанда, осындай көрінбеген, түсініксіз болып тұрған жерлердің орнына көп нүкте қояды, ол тіпті тұтас бірнеше жол болуы мүмкін.	<i>Соғыстық Күлтегін Башғы боз атқа мініп шапты. Башғы боз..... Екеуін өзі құртты («Күлтегін» жырынан).</i>

2-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Көп нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

1. Қайырып берген зеренді¹ де алмай, ұршық ұстаған қолы тізесіне түсіп отырып қалды... (Ә.Нұрп.) 2. Тек бір-ақ рет Шораға деген сеніміне шек келтірді, бірақ оған көбінесе Танабай өзі кінәлі еді... (Ш.А.) 3. Құлыным, Қайырылым... қайда жоғалып кеттің... – деп әлсіз ғана шыққан дауыс естілді (F.Мус.). 4. Гүлсары сонда таныс соқпақ жолға түсіп, сонау өзен сыртындағы жайлауға тартып бара жатады... (Ш.А.) 5. Бағзы бір замандарда барымтаны осылай алып қашып, жаралы батырларды жау қолына түсірмей қауіп-қатерден осылайша қаумалап алып шыққан болар-ау... (Ш.А.)

3-тапсырма. Сөздерді реттестіріп, сөйлем құраңдар. Көп нүктені дұрыс қойыңдар.

- Әсер етеді, ауыл кеші, қатты, Абайға.
- Түсіре алмай, есіне, тоқтап қалды, Қайрат, Жомарт, Айгүл деп.
- Мүмкін емес, мүмкін емес, олай болуы.
- Жылама, жылама, бөпем.
- Шағып, жілік, берейін.

4-тапсырма. Көп нүктені қатыстыра отырып, болашақтағы қалалар қандай болатындығы жайында өз болжамдарыңды жазыңдар.

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай тыныс белгілері қойылғанын айтыңдар.

Жантас мұрнын укалап, тырп-тырп басып тактаға шықты.

– Ал енді айт.

– Буря мглою... – Жантас осыны айтты да, жым болды.

– Дальше?

– Мұғалім, мен жаттамай келіп едім...

– Неге жаттамадың?

– Днирменге барам деп... уақытым болмай...

Анфиса Михайлова Жантасқа біраз қарап тұрды да:

– Мүмкін, орнына барып айтатын шығарсың? – деді.

Біз ду күліп жібердік.

А Мәтіннің қай шығармадан алынғанын аңғара алдыңдар ма?

Ә Мәтінде неліктен көп нүкте қойылған? Тереңірек тоқталып, түсіндіріп беріңдер.

¹ Зерен – ағаштан жасалған, шұбат, қымыз құятын сәнді ыдыс.

10.3. ҒАЖАЙЫПТАР ӘЛЕМІНІҢ ФАУНАСЫ

Ғылыми фантастика ақылды адам үшін жазылады.

Дмитрий Байкалов

Бүгін сабақта:

- ғылыми фантастикада кездесетін кейіпкерлер жайындағы мәтінмен танысып, дүниетанымымызды кеңейтеміз;
- сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерін қайталап бекітеміз;
- өткен тақырыптар бойынша қайталау тапсырмаларын орындаймыз;
- мәтін талдау жұмыстарын орындау арқылы сөйлеу және жазу дағдыларымызды жетілдіреміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

«Гарри Поттердің басынан кешкендері» атымен жарық көрген кітаптардың реті жетеуге жетіп, оның жалпы таралымы 450 миллион данадан асып кеткен. Бір қызығы, бүкіл Еуропаның аңыз кейіпкерлері мен мифтік жануарларын Роулингтің ғажайыптар әлемінен таба алады екенбіз. Яғни, кітаптағы Хогвартстың фаунасы, шын мәнінде, аңыздардан алынған.

Гоблин – адамға ұқсастығы бар, аласа бойлы тіршілік иесі. Басы денесімен салыстырмалы тұрғыда үлкендеу болып келеді. Негізі, шотланд аңыздарында гоблиндер өте ашушаң, соғысқұмар болып суреттелсе, Толкин мен Роулингтің ғажайыптар әлемінде гоблиндерге өзгеше мінездеме беріледі. Ақшаға ұқыпты (Гринготтс банкінің қызметкерлері), өте еңбекқор (Гриффиндорф қылышын гоблиндер жасаған) болып сипатталады.

Авгурей – жасыл түсті, арық құс. Ол өз ұясын қол жетпейтін ағаштың қуыстарына салады. Жәндіктер мен эльфтерді жеп күн көреді. Тек жауынның кезінде ғана ұшып, қалған уақытта ұясынан шықпайды. Авгурейдің жанайқайы өлімді алып келеді деген наным болғандықтан, сиқыршылар оның ұясынан аулақ жүруге тырысқан.

Феникс – аққудың үлкендігіндей алмағайып қызыл құс. Оның ерекше қасиеті – өзінің күлінен қайта дүниеге келуі. Басқа сөзбен айтқанда, феникс – мәңгі бақи өмір сүретін құс. Феникстің көз жасы — әртүрлі зақымдар мен жарақаттарды емдеуге таптырмас дүние. Ол өз даусымен өлгенді тірілте алады және өзінен ауыр салмақты затты тасымалдай алады. Адамның өмірін алатын Авада Кедавра сиқыры феникске әсер етпейді.

massaget.kz сайтынан

А Мәтінде айтылған мифтік кейіпкерлер туралы не білесіңдер? Әлем мифологиясында кездесетін өзге де мифтік кейіпкерлерді атаңдар. Ал қазақ мифологиясында кездесетін кейіпкерлерді қалай танымал етуге болады?

Ә «Мен ұнататын мифтік кейіпкер» тақырыбына эссе жазыңдар. Өздерің жақсы көретін мифтік кейіпкер туралы ақпарат беріңдер әрі неге ұнататындықтарыңды түсіндіріңдер.

Б Мәтінде кездесетін кірме сөздерді тауып, жалқы және жалпы есімдерді бөліп жазыңдар.

В Кірме сөздерге дыбыстық талдау жасаңдар. Қазақ тілінің жүйесінде жоқ дыбыстарға назар аударыңдар. Сөздің ағылшынша дыбысталуын келтіріңдер.

2-тапсырма. Өлеңдерді оқып шығыңдар.

Ей, жолдастар,
Замандастар!
Ата-аналар,
Балғын жастар!
Жаршың болып саламын жар.
Шаттаныңдар, мақтаныңдар!
Той жасаңдар, дулатыңдар,
Жердің бетін шулатыңдар!
Керек болса тойға ақсарбас,
Қазақ па екен құрбан шалмас!

Ә.Тәжібаев

Қалаға қабылан жаулар тігей ме,
Қабырғадан дұспан жалдап
жүргей ме,
Қатарланып, қарланып,
Қайран ер қарт күренге мінгей ме!
Қабырғадан қараған
Достым менен дұспаным:
«Апырым, ер Доспамбет!»
дегей ме!..

Доспамбет жырау

Сары аязда ката ма
Қайнардың аққан тұнығы?
Қап түбінде жата ма
Болаттың асыл сынығы?

Ақтамберді жырау

Айналайын Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?
Еңсесі биік боз орда,
Еңкеймей кірер күн қайда?

Махамбет

А Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер. Тыныс белгілерінің авторлардың көңіл күйімен байланысын анықтаңдар.

Ә Мәтіннен келесідей грамматикалық тұлғаларды табыңдар.

Қалау райы: Сұрау есімдігі: Сұраулық демеуліктер :

3-тапсырма. Мәтінді сұрау белгілерін тиісті жеріне қойып жазыңдар.

– Әу, Жиренше! Адам қалай қадірлі болады – дейді.

– Қадірлі болғысы келген адамға үш жолдас керек, – дейді

Жиренше табан астында.

- Иә, қандай жолдас
- Бакыт, дәулет, ырыс.
- Ал басқа пәле қайдан
- Басқа пәле тілден.

4-тапсырма. Берілген сөйлемдердің соңына қандай тыныс белгісі қойылатынын айтыңдар.

1. Бала – аға-ананың ізбасары, адамзат – қоғамның жалғастырушысы
2. Қанаты бүтін сұңқар жоқ, тұяғы бүтін тұлпар жоқ
3. Болмас іске болаттай берік бол деген, сабыр қылыңыздар, қайрат көрсетіңіздер
4. Шопаната түлігі, қошаканым, қайдасың
5. Ата-баба дәстүрі мәңгі үзілмей жалғассын
6. Мұндай пыраққа мінгеннің арманы не
7. Қызыл гүлдер, қызыл гүлдер, ұйқыда ма, ояу ма
8. Сана өзгермесе, сапа өзгере ме
9. Арада айлар ауып, жылдар жылжыды
10. Бұл мұнша неғып созылып кетті
11. – Қоямын енді, кешіріңіздер
– Бұл нешінші Жүзінші рет уәде беруін бе

5-тапсырма. Берілген ұяшықтардағы тыныс белгілеріне сай келетіндей етіп сөйлемдер құраңдар.

____, ____ ?	____, ____ !	____, ____ ...
____, ____, ____ ?	____, ____, ____ !	____, ____, ____ ...

6-тапсырма. Қайталау тапсырмаларын орындаңдар.

1. Сөйлем соңында қандай тыныс белгілері қойылады?
 - а) нүкте, үтір, тырнақша, леп белгісі;
 - ә) сұрау белгісі, леп белгісі, нүкте, көп нүкте;
 - б) үтір, сұрау белгісі, нүкте, жақша;
 - в) нүкте, леп белгісі, сұрау белгісі, үтір;
 - г) нүкте, нүктелі үтір, көп нүкте, қос нүкте.
2. *Болар, шығар, қайтеді* тәрізді көмекші етістіктердің қатысуы арқылы жасалған сөйлемдерде қойылатын тыныс белгісі қандай?
 - а) нүкте;
 - б) леп белгісі;
 - г) көп нүкте.
 - ә) сұрау белгісі;
 - в) үтір;

3. Нүкте дұрыс қойылған жерлерді табындар.

- а) «Мал жұтайды, өнер жұтамайды» деген сөздің мәні неде.
- ә) Уай, дүние, шіркін-ай.
- б) Дүниеде туған еліннен артық ел де, жер де жоқ.
- в) Байлық – қанағат пен еңбекте.
- г) Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза...

4. Одағай қатысқан сөйлемдерде қандай тыныс белгілері қойылады?

- а) леп белгісі, үтір, дефис;
- ә) үтір, нүкте;
- б) нүкте, нүктелі үтір;
- в) кос нүкте, үтір;
- г) үтір, леп белгісі, сұрау белгісі.

5. Сөйлемде қандай тыныс белгілері қойылады?

Ыдырыс тағы да сен бе

- а) леп белгісі, сұрақ белгісі;
- ә) үтір, сұрақ белгісі;
- б) нүкте, сұрақ белгісі;
- в) сұрақ белгісі, сұрақ белгісі;
- г) үтір, нүкте.

6. Леп белгісі дұрыс қойылған жерді табындар.

- а) Қалың киімнен ыстық өтпейді!
- ә) Ойбай-ау, күн түс боп кетті ғой!
- б) Құр суды сіміре бергеннен бірдене шыға ма!
- в) Тағы бір шыны кұйып жібер!
- г) – Ей, жүгірмек, қолымнан тартшы! – деді.

7. Сөйлемдегі тыныс белгілерін анықтаңдар.

Тарт қолыңды табақтан

- а) үтір, сұрау белгісі;
- ә) үтір, леп белгісі;
- б) леп белгісі;
- в) нүкте;
- г) көп нүкте.

8. Негізгі ой желісіне қатысы жоқ басқа бір оқиғаны еске түсіру қажет болғанда қандай тыныс белгісі қойылады?

- а) сұрау белгісі;
- ә) леп белгісі;
- б) кос нүкте;
- в) көп нүкте;
- г) үтір.

9. Бұйрық рай тұлғасындағы етістіктен кейін көбінесе қандай тыныс белгісі қойылады?

- а) сұрау белгісі;
- ә) леп белгісі;
- б) кос нүкте;
- в) көп нүкте;
- г) үтір.

10. Көп нүкте қай сөзден кейін қойылатынын анықтаңдар.

Еліңнің анық көшіні бастайтын жолың даңғыл болсын да

- а) сөйлемнің басында;
- ә) бастайтын сөзінен кейін;
- б) жолың сөзінен кейін;
- в) еліңнің сөзінен кейін;
- г) сөйлем соңында.

10.4. ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫП ЕРТЕГІЛЕР

Ертегі ғылыми фантастиканы түсінуге көмектеседі.

Б.Н.Путилов

Бүгін сабақта:

- ғылыми фантастиканың бастауы – ертегілер жайында ақпарат аламыз;
- ондағы кейіпкерлерді сипаттау арқылы көркем сөйлеуді дамытамыз;
- сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілері ережесімен танысамыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Қазақ айтатын қиял ертегісінде адамзаттан мерген араласса немесе ғажайып жар, «ай десе аузы, күн десе көзі бар» Күн астындағы Күнікей сұлу, не алтын шашты қыз араласса, солармен қатар жалмауыз, қазық аяқ, қарға тұмсық кемпір, жезтырнақ, жалғыз көзді жалмауыз, жетібасты жалмауыз және неше алуан алып араласады. Қиял тудырған жануар затынан айдаһар, жетібасты жылан, Қарақұлақ, алып қарақұс, тұлпар ат, басы алтын, арты күміс киік сияқтылар араласады.

Бұлардың бір тобы ертегінің еріне дос болып, бір тобы ұдайы қас күш есебінде әрекет етеді. Жалғыз көзді жалмауыз, Жалмауыз кемпір, жетібасты жалмауыз, мыстан кемпір, айдаһар, Қарақұлақ, жезтырнақ сияқтылар – үнемі айнымас жаулар. Алып қарақұс, тұлпар ат және алуан түрлі: тоқпақ, кездік, қазан, жүзік, қырық құлаш семсер сияқты заттар ердің көмегіне, керегіне әрекет етеді. Осылай екі жар болып бөлінген ғажайып жан иелері мен зат-бұйымдар арасында кейде дос, кейде қас боп кездесетін бір алуан қиял персонаждар бар. Олар – алыптар (Таусоғар, Көлтаусар, Көреген, Желаяқ, Сакқұлақ) сияқты бір топ персонаж және осылардай екіұдай әрекет атқара жүретін жылан патшасы, басы алтын киік, жұмбақ жар сияқтылар болады.

М.Әуезов

А Мәтінде кездесетін жағымды және жағымсыз кейіпкерлерді бөліп жазыңдар.

Жағымды кейіпкерлер	Жағымсыз кейіпкерлер

Ә Бұлардың бір тобы ертегінің еріне дос болып, бір тобы ұдайы қас күш есебінде әрекет етеді деген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

Б Мәтінде кездесетін тыныс белгілердің қойылу себебін атап шығыңдар.

СӨЙЛЕМ ІШІНДЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Сөйлем құрамында кездесетін тыныс белгілері сөйлем ішіндегі кей сөздердің мағынасын, қызметін, қолданылу себебін даралап, ерекшелеп көрсету үшін қойылады. Ойдың кімге бағытталғандығын немесе автордың көзқарасын, белгілі жайтты санамалап, дәлелдеп, түсіндіре отырып жеткізу мақсатын көздейді. Оларға үтір (,), сызықша (-), нүктелі үтір (;), қос нүкте (:), жақша (), тырнақша (« ») жатады.

Сөйлем ішіндегі ең көп қолданылатын белгінің бірі – үтір. Ол бірыңғай мүшелердің арасына, қаратпа, қыстырма, оңашаланған айқындауыш сөздер мен құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің аражігіне қойылады.

Бірыңғай мүшелерге байланысты қойылатын үтір

1. Бірыңғай мүшелер жалғаулықсыз келгенде араларына үтір қойылады. Мысалы: *Байдалы, Байсал, Сүйіндіктер Абайдың өзін ендігі ақылдыларының ішіне ала отырып сөйлесті.*

2. *да, де, әрі, я, яки, немесе, не, әлде* жалғаулық шылаулар бірыңғай мүшелермен қайталанып келсе, араларына үтір қойылады. Мысалы: *Ашық түсті бояулары да, ұсақ шебер өрнектері де үйдің ішіне қызыл, жасыл көрік беріп тұр.*

3. *мен, және* жалғаулық шылаулары бірыңғай мүшелерді жинақтау мәнін білдіруі керек болғанда үтір жұптасқан бірыңғай мүшелердің ең соңғысынан кейін қойылады. Мысалы: *Ақан мен Орынбай, Алма мен Күміс Жеңістің отыз жылдығын өздерінше тойлады.*

4. *да, де* шылаулары етістен болған бірыңғай баяндауыштардың арасында қайталанбай келсе, шылаудан соң үтір қойылады. Мысалы: *Базаралы үндеместен түйілді де, қатып қалды.*

В Мәтіннен сөйлемнің бірыңғай мүшелерін табыңдар. Олардың арасына қандай тыныс белгісі қойылғанына мән беріңдер.

2-тапсырма. Өлең үзінділерін оқып, үтір қойылатын жерді айтыңдар.

Ғалам жайлы ғажап сырлар шертеді –
Ертегіні тәуір көрем мен тегі.
Осы күні ойлап көрсем жасымда
Шешем маған айтпапты еш ертегі.

Ж.Ерман

Ерте ерте ерте екен
Ешкі-ай жүні бөрте екен.
Ертегі сөз кашанда
Тамашаның көркі екен.

Түрлі-түрлі ертегі
Тұла бойды ертеді.
Ерте өткен ерлердің
Ерлік ісін шертеді.

Ә.Асылбеков

3-тапсырма. Сөйлемдерді берілген сәйкес бірыңғай мүшелермен толықтырып жазыңдар.

1. Суылдаған суық жел құлағының ұшын аямай шымшып барады.	Феррари, Бентлилер
2. Уәделескен шағында Ай көйлегін алуға келсе, киюге жарамайтын болып шығыпты.	мейлі жерге үңілейін, мейлі терезеге телмірейін
3. Есесіне «Роллс-Ройс» көз алдымда көлбендей берді.	күбір-сыбыр, шик-шик күлкі...
4. Айнала абыр-сабыр...	уілдеген үскірік
5. Мейлі аспанға қарайын түк шықпады.	әрі тар, әрі қысқа

А Бірыңғай мүшелердің тұлғасы туралы не айта аласыңдар? Сөйлемдердегі бірыңғай мүшелердің қандай формада тұрғанын анықтаңдар.

4-тапсырма. Берілген тірек сөздерге бірыңғай сөйлем мүшелерін ойлап тауып, сөйлем құраңдар. Тыныс белгісін қойыңдар.

княлдау
желаяқ
базар

тіл қату
бейбітшілік
көрікті

Есте сақтаңдар!

- Сөйлем ішінде ерекшеленіп, мағынасы айқындауды қажет етіп тұратын сөздер – *қаратпа, қыс-тырма, одағай сөздер* мен *бірыңғай және айқындауыш мүшелер*. Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілері аталған сөздерге қатысты қойылады.

10.5. ӘДЕБИЕТ – ҒЫЛЫМНЫҢ ІЗАСАРЫ, ҒЫЛЫМ – ӘДЕБИЕТТІҢ ІЗБАСАРЫ

Фантастикаға деген құмарлық ғалымның басты қасиеті болуы тиіс: ол идеяның тууына жәрдемдеседі.

Г.И.Петров

Бүгін сабақта:

- әдебиеттегі ғылыми фантастика туралы ақпарат беретін мәтінмен танысып, ондағы негізгі ойды анықтаймыз;
- нүктелі үтір және оның қойылу себептерімен танысамыз;
- мәтіндер мен сөйлемдерге нүктелі үтірдің қойылу себептерін анықтаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

...Фантастикалық шығармалар ғылыми прогрестің ізашары деуге болады. Сонымен бірге аса маңызды ғылыми-техникалық жаңалықтарды қабылдауға жұрт санасын дайындауда да бұл жанрдағы шығармалардың көтерер жүгі зор. Мәселен, «ғарышкер», «ғарыш кемесі» деген ұғымдар миллиондаған адамдардың санасына Юрий Гагариннің ғарышқа ұшарынан көп уақыт бұрын тап сол фантастикалық кітаптар арқылы енген. Фантастиканың мұндай ықпалды күшке ие болу себебін белгілі бір дәрежеде «ғылым барлаушысы» бола білетіндігінен іздеген абзал. Айталық, Алексей Толстойдың «Гиперболоид инженера Гарина» атты белгілі шығармасы Николай Басов, Александр Прохоров тәрізді академиктердің лазерлік техниканы ойлап шығаруы барысында үлкен рөл атқарған.

Сол сияқты осыдан біраз жыл бұрын ғана адамның бірнеше сағат бойы су астында болуына мүмкіндік беретін жасанды желбезектер жасалды. Ал бұл жаңалықты көпшілік фантаст-жазушы Александр Беляевтің «Человек-амфибия» романы арқылы талай жыл бұрын негізделген ойдың іс жүзіне асуы ретінде қабылдады. Бүгінде шындыққа айналып отырған «байланыс спутнигі және голография», «лазер және гендік инженерия» сияқты басқа да көптеген тосын құбылыстар фантаст-жазушылардың бір замандардағы жай тұспалы ғана болатын. Осынау әдеби жанрдың пайдалы әсерін танымал адамдардың көпшілігі мойындады және мойындап та жүр. Мәселен, ғарыштану теориясының пионері К.Э.Циолковскийдің бұл салаға деген қызығушылығы Жюль Верн шығармалары арқылы оянғандығы бәрімізге мәлім. Ал ғарыш кемелерінің атақты конструкторы С.П.Королев фантастикалық әдебиетті терең біліп, жоғары бағалаған. Сондай-ақ белгілі ғарышкерлердің дені өздерін ғарыш әлеміне баураған, ынтық еткен фантастика екендігін жасырмайды.

«Алаш айнасы» газетінен

А Мәтінде қандай көзқарас қамтылған? Ғылыми әдебиеттің ғылыми-техникалық революция тудыруға деген ықпалы қаншалықты орын алған? Өздерің білетін қиял-ғажайып ертегілердегі қандай дүниелер қазіргі таңда шынайы нәрселерге айналды? Мәселеге кеңінен тоқталып, өз ойларыңды ортаға салыңдар.

Ә «Әдебиет және ғылым» тақырыбына шағын эссе жазыңдар.

Б Мәтін мазмұны бойынша төменде берілген тірек мәліметтерді логикалық тізбек түрінде аяқтандар.

Үлгі: Жюль Верн → К.Э.Циолковский → ғарыштану теориясы

Лазер	Акваланг	Александр Беляев
«Человек-амфибия»	Алексей Толстой	«Гиперболоид инженера Гарина»

НҮКТЕЛІ ҮТІР

Нүктелі үтір (;), негізінен, жай сөйлемдердің арасына қойылады. Бұл белгіні қоюда сөйлемнің құрылысы мен мағынасы негізге алынады. Нүктелі үтірді сөйлемнің құрылысына қарай қойғанда құрмаластың ішіндегі жай сөйлемдер баяндауыштарының тұлғалық және жасалу жолдары жағынан сәйкестілігі, бірыңғайлығы, тепе-теңдік тиянақтылығы ескеріледі. Мысалы: *Шинель әрі тар, әрі ықшам: астына салса, үстіне жетпейді; үстіне жапса, астына салуға жетпейді; басына жастануға қалмайды; жатса, жамбасына салуға жетпейді; жата қалса, жамбасына жер батады («Ә және И»).*

Мағыналық тұтастығы бар болғандықтан, рет-ретімен әріптер не цифрлар арқылы санамаланып айтылатын сөйлемдерден кейін нүктелі үтір қоюға болады. Мысалы: *өмір шындығын қамту, адам мінезін ашу мүмкіндіктеріне қарай эпикалық жанр үш түрге бөлінеді:*

- 1) шағын көлемді эпикалық түр;
- 2) орта көлемді эпикалық түр;
- 3) кең көлемді эпикалық түр (З.Қ.).

2-тапсырма. Мәтіндерді оқып шығындар.

1. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз;
Сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз;
Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз;
Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз;
Танысуға келмесең, шабысқалы келгенбіз;
Сен қабылан болсаң, мен арыстан, алысқалы келгенбіз;
Жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз;
Берсең жөндеп бітімінді айт,
Бермесең дірілдемей жөніңді айт не тұрысатын жеріңді айт!

Қазыбек би

2. Ертегілер жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді:

- 1) княл-ғажайып ертегілер;
- 2) хайуанаттар туралы ертегілер;
- 3) шыншыл ертегілер.

Сюжеттері тек қазақтың өзіне тән ертегілермен қатар, басқа елдермен ортақ сюжетке құрылған ертегілер де бар.

М.Әуезов

А Нүктелі үтірдің не үшін қойылғанын түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Мәтінді көшіріп жазып, нүктелі үтірді қажет ететін жерлерге қойындар.

Ұры мысықтай сұғанақ жел қара бақайдан суық саусағын жүгіртіп, ішкөйлекті кеулей өтіп те үлгерген еді Науан тісі тісіне тимей қалтырап, бір уыс боп жиырыла түсті сорлы аға не істерін білмей, өз үстіндегі киімін шешіп, сонымен қымтай жауып жүр. Күйші де мынау құм ішіндегі екеудің жанын ұққандай тыныштық түнін бұзбай, қоныр әуен ойнап отыр домбыраның көмейін күмбірлетіп аптықпай майда үн тербеді көп қылғынтпай, екі шектің үстінгісін де жиі жетекке алып, сыпыра шертіп-шертіп жібереді.

4-тапсырма. Берілген сөйлемдердің нүктелі үтірді қажет ететін жерлерін табындар.

1. Ақылды ісіне сенеді
Ақымақ күшіне сенеді
Әнгүдік түсіне сенеді (*мақал*).
2. Бакпен асқан патшадан мимен асқан қара артық сакалын сатқан кәріден енбегін сатқан бала артық (*Абай*).
3. Жұрттың бәрі соған қарай дүрлікті: біреуі қолын бұлғады біреуі оның атын атап айқайлады енді біреулері ерсілі-қарсылы жүгірді (*Б.М.*).

5-тапсырма. Кім көп табады? Мақал-мәтелдер арасында келетін нүктелі үтірлерге мысал келтіріңдер.

10.6. КҮН ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҒАЛАМШАРЛАР

Ғылыми фантастика – біздің заманымыздың нағыз маңызды жанры. Одан да бетер: ол – бүгінгі көшбастар жанр.

Рэй Брэдбери

Бүгін сабақта:

- мәтінмен танысып, өз тұжырымдарымызды айтамыз;
- қос нүктенің қойылу себептерімен танысамыз;
- қос нүктені дұрыс қоюға үйрететін тапсырмалар орындаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

1930 жылы ашылған және содан бері Күн жүйесіндегі тоғызыншы ғаламшар саналып келген Плутон мәртебесінен айырылды. Жаңа жіктелім бойынша Плутон енді шағын ғаламшарлар немесе планетондтер санатына жатады.

Енді аспанда 8 ғаламшар ғана қалды. Олар: Меркурий, Шолпан, Жер, Қызылжұлдыз, Есекқырған, Қонырқай, Уран, Нептун. Астрономдар зерттеген барлық жұлдызды жүйелерде ғаламшарлар белгілі бір тәртіппен, бірдей сап түзейді: ғаламшар үлкен болған сайын Күнге жақынырақ орналасады. Бірақ біздің Күн жүйемізде ғана басқаша. Алыптар – Сатурн мен Юпитер кішкентай Меркурий, Шолпан, Жер мен Марсты алдымен «жіберіп», өздері ортада орналасқан. Неге бұлай болғаны белгісіз.

«Ақ жол» газетінен

А Не себепті Плутон ғаламшары енді Күн жүйесіндегі ғаламшарлар қатарына жатпайды? Өз тұжырымдарыңды айтыңдар.

Ә Мәтінде сөйлем ішінде қойылатын қандай тыныс белгілері кездеседі?

Б Мәтіндегі қос нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

ҚОС НҮКТЕ

Қос нүкте – сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерінің бірі.

Қойылатын жерлер	Мысалы
Бірыңғай мүшенің алдында келген жалпылауыш және жалпылауыш мәнді сөзден кейін қойылады.	Абай жігіттері: Жиренше, Ербол, Базаралы, Мырзахандар да сол қонақ тосушылардың тобында жүр (М.Ә.).
Төл сөздің алдынан автор сөзі келгенде қойылады.	Мені көріп қалған жерде: – Нәзира, айналайын, сен біздің үйге неге келмейтін болып кеттің? Үйге жүр, – деп үйіне ертіп әкеледі (Т.Ахт.).
Түйген ойды, қағидаларды, ережелерді дәлелдеу мақсатымен алынған сөйлемдердің алдында мысалы деген сөз қолданылса, одан соң қос нүкте қойылады.	Сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деп аталады. Мысалы: Ат ерінді келеді, ер мұрынды келеді.
Рет-ретімен санамалап баяндауды керек ететін жалпылауыш мәнді сөздерден соң қойылады.	Сөйлемдердің құрмаласуы екі түрлі: 1) сыйыса құрмаласу; 2) қиыса құрмаласу (А.Байт.).

2-тапсырма. Сөйлемдерді көшіріп жазыңдар. Қос нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

1. Болатын ойын-сауығымыздың мазмұны мынау: күрес, сайыс, тай-құнаннан бәйге шаптырамыз, ең соңында Османға қатыңдығын қуғызбақшымыз (Т.С.). 2. Едіге ашуын Қаранардан алып: – Неменеге бақыра бересің, қолтырауын? – деп айқай салды (Ш.А.). 3. Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибрәтлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселі нәрселерден қашық болу керек (Абай).

3-тапсырма. Тірек сөздерді пайдалана отырып, қос нүкте қатысқан сөйлемдер құраңдар.

Мынау, екі құрал, мысалы, келесідей, келіп сұрау, көптеген түрлері болады.

4-тапсырма. Қос нүктені қойып жазыңдар.

1. Баянауыл тауын дөңгелене қоршаған әдемі үш көл тағы бар Сабынды, Торайғыр, Жасыбай; бірінен-бірі артық, бірінен-бірі мөлдір, бірінен-бірі тұнық айдын (З.Ш.). 2. Сол мақтан деген нәрсенің мен екі түрлісін байқадым біреуінің атын үлкендік деп атаймын, біреуін мақтаншақтық деймін (Абай). 3. Осы кезде шалдың немересі күліп – Ата, сіз әнеугүні бұны құйрыққа ондырмай ұрып жіберіпсіз ғой? – деді (Б.С.). 4. Саятшылардың анықтауынша, жалпы құс заты біріне-бірі қайшы тұратын үлкен екі топқа бөлінеді оның бірі – желбесін құстар, екіншісі – тұяқты құстар (Ә.Марғ.). 5. Енді өз даусыммен – Біз дайынбыз, қазір шығамыз! – деймін. 6. Қазақ тілінде түбір етістіктер сыртқы тұлғасына, жасалу жолына қарай беске бөлінеді 1) негізгі түбір; 2) туынды түбір; 3) кіріккен түбір; 4) қос түбір; 5) тіркесті түбір (Ы.М.). 7. Үш-ақ нәрсе адамның қаспегі ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек (Абай).

5-тапсырма. Қазақ халқында жеті қазына, үш жүйрік, үш арсыз, бес қатер ұғымдары бар. Аталған ұғымдарды тауып, таратып жазып, қос нүкте қатысқан сөйлемдер құраңдар.

10.7. ӘЛЕМДЕГІ ЕҢ АЛҒАШҚЫ ҒЫЛЫМИ-ФАНТАСТИКАЛЫҚ ФИЛЬМ

Дүниені қиял-ойдың күші шыр көбелек айналдырады.

Альберт Эйнштейн

Бүгін сабақта:

- ғылыми фантастиканың киноға айналуы жайында ақпарат беретін мәтінмен танысамыз;
- мәтіннің құрылымын анықтаймыз;
- сызықшаның қойылу себептерімен танысамыз;
- сызықшаны дұрыс қоюға үйрететін тапсырмалар орындаймыз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

1902 жылдың 2 мамырында Францияда «Айға сапар» атты әлемдегі алғашқы ғылыми-фантастикалық фильм жарық көрген. 21 минуттық фильмді Жюль Верн шығармасының желісі бойынша режиссер Жорж Мельес түсірген.

Кинематография тарихына арналған энциклопедияларда актер әрі режиссер Жорж Мельестің аты алтын әріптермен жазылған. Себебі ол сан түрлі деректі фильмдер мен таңғажайып ертегілер, сюрреалистік кино түсіріп, кинофантастика деген жанрдың пайда болуына түрткі болған.

Ағайынды Люмьерлердің ойлап тапқан камерасымен танысқан Жорж Мельес неше түрлі қойылымдар жасап, оны камераға түсіре бастаған. Мысалы, ол – бір кадрда адамның басы болып, ал екіншісінде жоқ болып кететін белгілі миниатюраның авторы. Көрермендерге адамның басы сол мезетте шабылып кеткендей елестейтін.

Ж.Мельестің кино өнеріне сіңірген еңбегі 1928 жылы бағаланып, Чарли Чаплин оны «жарық алхимигі» деп атаса, Д.У.Гриффит «Мен оған өмір бойы қарыздармын» деген. Ал 1931 жылы оған «Құрметті Легион» ордені беріледі.

Ағайынды Люмьерлер кинематографияда шынайы, реалистік бағыттың негізін қаласа, Жорж Мельес киноға шығармашылық пен қиял, ой еркіндігі мен фантазия әкелді.

kaztrk.kz сайтынан

А Мәтінде қандай танымал тұлғаның шығармашылығы сөз болады? Қазіргі таңда ғылыми фантастика жанрында түсірілген қандай фильмдерді білесіңдер?

Ә Мәтінде баяндалған оқиғалардың хронологиясын жазыңдар.

1. Чарли Чаплин.
2. «Құрметті Легион» орденіне ие болды.
3. «Айға сапар» фильмі жарыққа шықты.
4. Режиссердің кино өнеріне сіңірген еңбегі бағаланды.

Б Ағайынды Люмьерлер кинематографияда шынайы, реалистік бағыттың негізін қаласа, Жорж Мельес киноға шығармашылық пен қиял, ой еркіндігі мен фантазия әкелді деген сөйлемге кешенді талдау жасаңдар.

СЫЗЫҚША

Сызықша бастауыш пен баяндауыш арасында, бірыңғай мүшелерден кейін, оңашаланған айқындауыштардың екі жағынан, төл сөз бен автор сөздері арасында және сөйлемді ықшамдап қолдану мақсатында қойылады.

БАСТАУЫШ ПЕН БАЯНДАУЫШ АРАСЫНДАҒЫ СЫЗЫҚША

1. Бастауыш та, баяндауыш та зат есімнен, заттанған басқа сөз таптарынан болады. Мұндайда баяндауыштың сұрағы, сыртқы тұлғасы атау септігіне ұқсас болады. Сондықтан бастауыштан кейін сызықша қойылады: *Еңбек ету – ардақты іс.*

2. Бастауыш жіктеу, сілтеу есімдіктерінен, баяндауыш III жақтағы зат есімнен немесе керісінше болып келгенде бастауыштан соң сызықша қойылады. Мысалы: *Бөкеншіден Сүгір баласы Әкімқожа – мынау (М.Ә.).*

3. Бастауыш тұйық етістіктен, баяндауыш III жақтағы жалғаусыз зат есімнен жасалса немесе бастауыш зат есімнен, баяндауыш тұйық етістіктен болса, бастауыштан кейін сызықша қойылады. Мысалы: *Көп оқу – білім алудың негізгі шарты (С.М.). Менің ұмтылған тілегім – қалай да пайдалы адам болып шығу (Ы.А.).*

4. Бастауыш та, баяндауыш та бір сөздің қайталануынан жасалса, бастауыштан кейін сызықша қойылады. Мысалы: *Жамал тағдыры – үлкен тағдыр (З.Қ.).*

5. Бастауыш та, баяндауыш та сын есім не сан есім болып келгенде олардың арасына сызықша қойылады. Мысалы: *Адамның жаманы – мылжың, жақсысы – жомарт (Ж.Баласағұн).*

6. Бастауыш пен баяндауышты байланыстырушы *дегеніміз* (дегенім, дегенің, деген) деген сөз тұрса, одан кейін сызықша қойылады: *Балалар әдебиеті дегеніміз – балалар тәрбиесі деген сөз (Ш.Ахм.).*

2-тапсырма. Даналық сөздерді оқып шығындар.

Жол атасы – тұяқ,
Сөз атасы – құлақ,
Су атасы – бұлақ.

Жол мұраты – жету,
Қыз мұраты – кету,
Сауда мұраты – өту.

Сырым батыр

Ар жазасы – бар жазадан ауыр жаза.

М.Әуезов

Ғашықтың тілі – тілсіз тіл.

Адам баласының ең жаманы – талапсыз.

Абай

Шешен сол – сөйлер сөзден камалмаса,
Жақсы сол – істер ісін тамамдаса.

Шал ақын

A Сызықшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Тиісті жеріне сызықша қойып жазындар.

1. Асығыс түбі өкініш (*Абай*). 2. Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырандай қарап отырған дәл төрдегі Байсал (*М.Ә.*). 3. Абай өз заманының жаршысы (*Ж.Ысм.*). 4. Тіл тазалығы дейтініміз ана тілінің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау (*А.Б.*). 5. Ол Тобықты көрмеген өнер несі (*М.Ә.*). 6. Мойындағы борышты білу білімнің ісі, борышты төлеу адамшылық ісі (*А.Б.*). 7. Егер ақылым да, жаным да біржола жоғалатын болса, мен жанып-өшкен отпын (*Шәкәрім*). 8. Қиын күнде қол ұшын берген нағыз дос (*С.Сар.*). 9. Қонағым Біржан (*М.Ә.*).

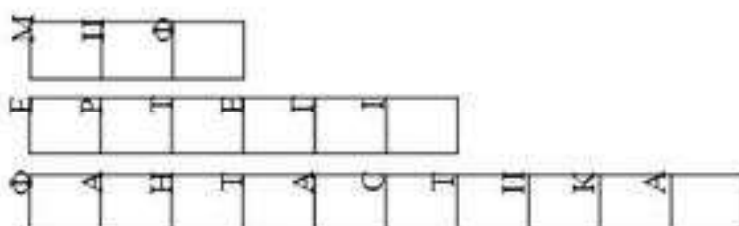

4-тапсырма. Тірек сөздерді пайдалана отырып, сызықша қатысқан сөйлемдер құрап жазындар.

Төрт ана. Жеті қазына. Төрт түлік. Төрт маусым. Алты Алаш.
Үш жүз. Бес дұшпан.

5-тапсырма. Төмендегі сөздермен сөзжұмбақ құрастырындар.

Есте сақтаңдар!

- Сан есімнен болған бастауышты күрделі сан есімнен болған мүшеден ажырату үшін соңынан сызықша қойылады. Мысалы: *Жүз жиырма – беске бөлінеді. Он бес – беске бөлінеді.*

10.8. ҚИЯЛ ӘЛЕМІ

Ғылыми фантастиканы ұнату, қалай десеңіз де, түптеп келгенде, адамзат болашағының қамын жеу.

Айзек Азимов

Бүгін сабақта:

- Америка еліндегі ғылыми фантастика туралы ақпарат беретін мәтінмен танысып, сұрақтарға жауап береміз;
- жалпылауыш мүшелер мен айқындауыш мүшелерге қойылатын сызықшаны басқа тыныс белгілерінен ажыратамыз;
- мәтіндегі сызықшаның қойылу себептерін анықтаймыз, лингвистикалық білімімізді жетілдіреміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

Теодор Старджонның шын аты – Эдвард Хампильтон Уолдо. Оның тұңғыш романы «Адамнан да көп» 1954 жылы жарық көрді. Кейінірек «Мүлгіген асыл тастар» деген новеллалар сериясының негізінде 1957 жылы «Синтетикалық адам» романын жазды. Оқырмандарға олардан да басқа «Үйге апарар жол» новеллалар жинағы кенінен таныс.

Ал Айзек Азимов жөнінде оқушылар молырақ білетін болса керек. Ол – биохимия ғылымдарының профессоры, жұрт жақсы көретін бірнеше оқулықтар мен ғылыми-көпшілік кітаптардың авторы. Поль Френч деген лақап атпен балалар туралы да қалам тартып қояды. Оның оқушы қауымға көбірек ұнаған шығармасы – «Мен, робот» деген новеллалар сериясы. Сонымен қатар «Болат үнгілер», «Жаланап күн», «Кеңістік ағысы», «Аспандағы ұсақ тас», «Шаң тәріздес жұлдыздар», «Жаңғыру» романдарын да жұрт сүйсініп оқиды.

Тағы бір америка фантасы – Роберт Шекли. Ол әсіресе әзіл-сықақ жанрын көбірек пайдаланады. «Мәңгілік корпорациясы», «Шексіздік арқылы саяхат» романдары – сәтті шыққан дүниелер. Бізде аударылған ондаған әңгімелерінің өзі жұртшылықты өзіне баурап, тартып алып үлгерді.

Америка фантастарының алғашқы бестігіне кіретіндерінің бірі – Клиффорд Саймак. Висконсин университетінде журналистік мамандық алған. Сайман фантастика жанрында көптеген дүниелер жазды. «Күнді құрсаулайтын сакина», «Уақыт – қарапайым ғана нәрсе», «Бекетші стансы» романдары мен «Кең шалқар аула» повесі таңдаулы фантастикалық шығармалардың санатына енеді.

Біздің баспасөзде Америка фантастарының ішінен ең кең танымал болғаны – Рэй Брэдбери. Ол, сөз жоқ, дүниежүзіндегі мандайалды фантастардың бірі. Оның он бестен астам кітаптары, жүзден аса әңгімелері бар. Тек фантастика саласында жазғандары – «Марс хроникалары» атты новеллалар циклі, «Фаренгейт бойынша 451» романы, «Сүйкімсіз қонақ» повесі, «Бақыт мәшһесі» жинағы.

Абдул-Хамид Мархабаев

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Мәтінде Американың қандай әлемге аты танымал фантаст-жазушылары туралы мәліметтер беріледі? Барлығы қанша автордың аты аталады?
2. Бұл фантаст-жазушылар туралы өздерің не білесіңдер? Өзге де заманауи фантаст-жазушыларды таңисыңдар ма?
3. Америкада фантастика жанрының дамуына не әсер етті? Өз ойларыңды айтыңдар.

Ә Деректерді сәйкестендіріп жазыңдар.

Клиффорд Саймак	«Шексіздік арқылы саяхат»
«Күнді құрсаулайтын сақина»	Рэй Брэдбери
«Үйге апарар жол»	Айзек Азимов
Эдвард Х. Уолдо	«Мүлгіген асыл тастар»
«Мен, робот»	«Бекетші стансы»
Роберт Шекли	«Синтетикалық адам»
«Марс хроникалары»	«Кеністік ағысы»
«Кең шалқар аула»	«Сүйкімсіз қонақ»

БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРДЕН КЕЙІН ҚОЙЫЛАТЫН СЫЗЫҚША

Сызықша бірыңғай мүшеден кейін келіп, өзінің алдындағы мүшелердің мағынасын жинақтап, топтастырып тұрған жалпылауыш сөздің алдына қойылады. Мысалы: *Үлкен үйде Ұлжан, Айғыз, Ділда – үшеуі ғана отыр екен (М.Ә.).*

ОҢАШАЛАНҒАН АЙҚЫНДАУЫШТЫ АЖЫРАТАТЫН СЫЗЫҚША

1. Оңашаланған айқындауыш өз ішінде бірыңғай болып, үтір қажет болғанда оны бірыңғай мүшеден ажырату үшін екі жағынан сызықша қойылады. Мысалы: *Біраздан кейін үйге Мақсұттың тағы бір-екі жолдасы – Жұмағұл мен Ақтай – кірді (М.Ә.).*

2. Жалғаусыз зат есімнен жасалған баяндауыш өзін айқындайтын мүшеден сызықша арқылы бөлініп тұрады. Мысалы: *Бар тұлғасы Құнанбай тектес бұл жас әйел – осы үйдің келіні, Абайдың апасы – Мәкіш (М.Ә.).*

2-тапсырма. Мәтінді оқып шығыңдар.

Жалпы адам баласы басқа ғаламшарларға ұшып баруды армандап, қолы жетпеген соң түрлі аңыздар шығарды, қанша ғылыми-фантастикалық дүниелер жазылды. Күн жүйесінде адам баласы барып, қоныстануға үміттенген ғаламшарлар – Ай, Марс, Шолпан, Ганимед пен Ио. Соның ішінде Жерге ең жақыны – Ай. Ай – Жердің жалғыз табиғи серігі. Ғылымға жүгінсек, Ай – қараңғы, суық шар, оның Күн сәулесі түсетін, Жерге қараған беті ғана бізге көрінеді. Айға қарай алғашқы ғаламшараралық кеме 1959 жылы аттанған. Бірақ бұл да, бұдан кейінгі сапарлар да сәтсіз болды. Тек арада он жыл өткеннен кейін адам баласының табаны тұңғыш рет Айдың бетіне тиді.

«Ақтөбе» газетінен

А Мәтінде сөйлем ішінде қойылатын қандай тыныс белгілері кездеседі?

Ә Мәтіндегі сызықшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

3-тапсырма. Сөйлемдерге сызықшаны дұрыс қойып жазыңдар.

1. Алпамыс, Қобыланды, Ер Сайын бәрі де байдың жалғыз балалары (Р.Б.). 2. Сүйіндік, Жексен, Сүгір үшеуің де алдыма түс. Ортадағы түлкі тымақты, күрен төбел атты Бөжей. Тек бір ғана балалау жігіт күндізгі жылқышы бар. Темірғалидың жанында осы бай үйдің несі Көкеннің болысы Нұркенің өзі отыр (М.Ә.). 3. Барыс, Бекет, Атығай, мен төртеуіміз күншығыс беті тоғайлы, күнбатыс жағы құмдауыт аралды бір емес, бірнеше мәрте сүзіп шыққанбыз (Ғ.Қ.). 4. «Еділ-Жайық», «Жұпар қорығы», «Құламерген» бәрі де айтылды (М.Ә.).

4-тапсырма. Қажет жеріне жалпылауыш сөздердің тиістісін тыныс белгісін қойып жазыңдар.

1. Адамдағы ынсап, әділет, мейірім ... қосып айтқанда, ұждан деген ұғым шығады (Шәкәрім). 2. Баланың да, жігіт-желеннің де, егде-мосқал үлкеннің де ... аузында бір жаналық, бір хабар (М.Ә.). 3. Ынсап, рақым, ұйыт, сабыр, сақтық әуес болар ... шарт (Шәкәрім). 4. Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой ... асыл іс көнсеніз (Абай). 5. Ұғымдылық, шынайылық және табиғилық күллі өнер шығармаларына тән тамаша қасиеттің ... белгісі (К.Глюк). 6. Қазыбектің өзінен тараған ауылдар көрші туыскандар бар ... қырық шамалы ауыл осы жерге сіресе қонықты. 7. Бөжей, Байсал, Байдалы бар ... кісі Кенгірбай бейітіне әдейі бұрылып кеп құран оқып, көп уақыт үйіліп тұрысып, содан кейін күнбатысқа – Шұнайға қарай сапар тартып кетіпті (М.Ә.).

Керекті сөздер: баршасы, алты, үш, үшеуін, он шақты, баршасы да, бес.

А Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін табыңдар. Қандай тұлғада тұрғанын анықтаңдар.

5-тапсырма. Берілген тірек сөздерді пайдалана отырып сөйлемдер құраңдар. Тыныс белгісін дұрыс қойып жазыңдар.

Нұржан, Мағжан, Елжан
ағайындылар
мемлекеттер

ақыл, кайрат, жүрек
шығармалары
бес қару

6-тапсырма. «Қастерлі жетілер» мәтінін тыңдаңдар.

А Мәтінде жеті санына қатысты қандай түсініктер сөз болады? Атап шығыңдар.

Ә Мәтіннен алынған келесі үзіндіде сызықшаның қойылатын жерін анықтаңдар.

Бертін келе алыс-жақындықтың өлшемі де осы жетімен өлшеніп, ең болмағанда әр рудың адамы жеті атасын бергі шежіресін білуге міндетті болған.

Б Жеті қазынаны атаңдар.

Есте сақтаңдар!

- Сөйлемнің бірыңғай мүшелері сөйлемдегі синтаксистік қызметі бірдей болып, бір сұраққа жауап беріп, көбінесе өзара формалас болып келеді. Сөйлемнің бірыңғай мүшелері бір-біріне бағынбай, өзара салаласа байланысады.

10.9. ҚАЗАҚТЫҢ АЛҒАШҚЫ ФАНТАСТ-ҒАЛЫМЫ

Қазақ жазба әдебиетіндегі фантастиканың даму дәуірлерін бірінші бөп жіктеген – Абдул-Хамид Мархабаев.

Зейнолла Қабдолов

Бүгін сабақта:

- қазақ әдебиетіндегі фантастика жанрының тарихы мен теориясын зерттеуші ғалым туралы естелікті оқып, сұрақтарға жауап береміз, ауызекі сөйлеу тілін дамытамыз;
- өз ойларымызбен бөлісіп, дүниетанымдық білімімізді жетілдіреміз, эссе жазамыз;
- тырнақшаның қойылу заңдылықтарымен танысып, тыныс белгілері туралы білімімізді тиянақтаймыз.

1-тапсырма. Естелікті оқыңдар.

Абдул-Хамид Файзоллаұлы Мархабаев – қазақ әдебиетіндегі фантастика жанрының тарихы мен теориясын зерттеуші тұңғыш ғалым. «Қолыңды әкел, Келешек. Қазақ фантастикасы: кеше, бүгін және ...» (1978 ж.), «Қазақ фантастикалық әдебиеті» (1998 ж.), «Қиялгер қисындары» (2002 ж.), «Қазақ фантастикасының поэтикасы» (2008 ж.) сияқты көлемді монографиялар жазған.

«Адам денсаулығының басты кепілі – сабырлылық. Бүгінгі заманның адамдары, байқап отырсаң, күйгелек, ашуланшақ, өкпешіл. Қартайғыларын келмесе, ашуланба, сабыр сақта. Баяу қартаюдың сыры осында деп білемін. Бәрі де өткінші нәрсе, сондықтан бір-бірімізге кешірімді болуымыз керек. Сонда ұлтымыз, ұрпағымыз күшейеді. «Сабыр түбі – сары алтын» деп қазақ бекер айтпаған», – деп отыратын Әбекең.

«Ертегілердің бәрі қиялдан туған. Ертегілердегі «жеті қабат жердің астындағыны еститін Сакқұлак», «аяғына тас байлап жүретін Желаяктар» бүгінгі күннің техникалары түрінде дүниеден орын алды. Солардың бірі – ауызекі түрде осы күнге дейін жеткен Қорқыт аңыз. Су бетіне кілем жайып, Қорқыттың біраз уақыт ажалды жолатпауы жай айтыла салған сөз емес, күндердің күнінде өлімді кідіртетін шараның болатынына сенушілік, соны ансаушылық» дегені бар. «Бұл фантастика емес пе? Халықтың осы ансауын жүзеге асыру жолында геронтология¹ ғылымы бүгінде зерделі жұмыстар жасауда екенін білеміз. Демек, күндердің күнінде ғалымдардың оған да қол жеткізуі мүмкін ғой...» – деп еді фантаст ағамыз бірде.

К.Төрежанов

А Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Естелік кім жайында айтылып отыр?
2. Ғалымның қандай еңбектері бар?
3. Автор тұлғаның қандай қасиеттерін үлгі тұтады?
4. Ғалымның Қорқыт аңызы бойынша айтқан тұжырымы қандай? Мұндай өмір эликсирін табуға бола ма, қалай ойлайсындар?

Ә «Мен фантаст-жазушы болсам...» тақырыбына эссе жазыңдар.

¹ Геронтология – жанды ағзалардың қартаю құбылысын зерттейтін және адам өмірін ұзарту мәселелерімен айналысатын ғылым.

Б Келесі пікірлердің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс? Анықтаңдар.

Пікір	Дұрыс	Бұрыс
А.Мархабаев – қазақ фантастика ғылымының негізін салушы.		
Ғалым «Қиялгер қисындары» атты кітаптың авторы.		
Ертегілердің барлығы қиялдан туған.		
Өрқашан сабырлы болу керек.		
Баяу қартаюдың сыры – өкпешілдік.		
Ғалым «Фантастикалық поэтика» кітабының авторы.		

В Мәтіндегі көп нүктенің қойылу себебін түсіндіріңдер.

ТЫРНАҚША

Мағынаға байланысты қойылатын белгінің бірі – **тырнақша**.

Қойылатын жерлер	Мысалы
Басқа біреудің сөзінен алынған дәйексөз, мақал-мәтел, төл сөздің ішіндегі бұлжытпай алынған сөздер тырнақшаға алынады.	<i>«Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мақалдың дәурені өткен (Ш.М.).</i>
Кекету, ажуалау және кері мағынада айтылған сөздер, біреудің айтқанынан алынған сөздер, біреудің ойлағанын айтуға оқталып, бірақ әлі айтпаған сөздері, ішкі ойы тырнақшаға алынады.	<i>«Елсіз жайлау жансыз сурет секілді екен-ау!» деп ойлады Тоқтар (ішкі ой) (Б.Н.). Есік жақтағы үстелде осы Тайманның өзімен бірге оқитын, студенттер «профессор Сапаровтың досы» деп атайтын кішкене жігіт Арынғазы отыр (басқа біреудің сөзінен алынған) (З.Қ.). Иә, жобаға келеді, мына «данышпан қыз» дұрыс айтып отыр (кері мағына) (Қ.Жұм.).</i>
Газет, журнал, кітап, үлкенді-кішілі шығарма, қаулы және т.б. аттары тырнақшаға алынады.	<i>«Қазақ әдебиеті» газетінен М.Әуезовтің «Көксерек» әңгімесінен үзінді оқыдым.</i>
Зауыт, мәшине, құрал-жабдық және ұйым аттары тырнақшаға алынады.	<i>«Ертіс» кемесі, «ИЛ-86» ұшағы, «Абай» ауылы, «Қазақ тілі» қоғамы.</i>
Объект етіп алынған жеке сөз, дыбыс, буын сөйлемде тырнақшаға алынады.	<i>«А» – дауысты дыбыс. «Жаз» – бітеу буынды сөз.</i>

Г Мәтіндегі тырнақшаның қойылу себебін анықтаңдар.

2-тапсырма. Мәтінді оқып шығыңдар.

Қазақ халқының «Ат бәйгесі», «Ат ойындары», «Аударыспақ», «Жамбы ату», «Жорға жарыс», «Күміс ілу», «Көкпар» т.б. ат ойындары мен «Жаяу жарыс», «Жіппен секіру», «Күш сынасу», «Қазақша күрес», «Әуе таяқ», «Бала аркалап жарысу», «Еңбектеп жарысу», «Ептілік», «Жаяу көкпар» т.б. ойындары әскери тәрбиелік ойындарға жатады.

Ұрпақтан-ұрпаққа ауыз әдебиеті арқылы жетіп келе жатқан ежелгі сақтардың балаларға арналған әскери ойыны – «Жекпе-жек». Ол былай ойналады: «Екі бала ат үстінде немесе жерде жекпе-жекке шығып, күш сынасады».

Ең қызығы – ат үстіндегі жекпе-жек. Ойынға елу, алпыс, сексен, жүздеген балалар қатысады. Мәселен, сексен бала екі топқа бөлінеді. Бірінші топ – «жаулар», екінші топ – «әскерлер».

Екі топтың арасы бес жүз қадамдай болады немесе одан да алыс. Әр топтан атқа мінген екі «батыр» шығады. Екі «батыр» аттарына мініп, қолдарына қылыштары мен найзаларын, қалқанын алады. Басқа балалар «Жекпе-жек!», «Жекпе-жек!» деп айқайлап тұрады. Екі «батыр» екі жақтан шауып келіп қылыштасады. Найзаласады. Күреседі.

Жеңілген «батыр» көптің алдында өнер көрсетеді: қобызбен немесе домбырамен, сыбызғымен күй тартады.

М.Әбілұты

А Мәтіндегі тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер. Тырнақшаға алынған сөздердің мағынасын ашып айтыңдар.

Ә Екі «батыр» аттарына мініп, қолдарына қылыштары мен найзаларын, қалқанын алады деген сөйлемге морфологиялық талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Мәтінді тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

1. Орамал тон болмайды жол болады дейді қазақ бауырым (З.Қ.). 2. Дау үстінде ойда жоқтан тіліне оралса да Бөрінің артынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді деген сөз мұның өзіне қазір бір өзгеше мәні бар өрісті ойдай көрінді (М.Ә.). 3. Торпақ іздеген тойға кезігеді демекші, ауылдан алыстап та кеткен екенбіз екі-үш ақбөкен атып алғанбыз (Ж.Т.). 4. Тойдың болғанынан боладысы қызық деген емес пе не де болса той дүрілдеп бір күнде өтті (С.Б.).

4-тапсырма. Тырнақшаны қажетті жеріне қойып, көшіріп жазыңдар.

1. Абай жалғыз өзі төрт ауыз өлеңді сыры терең Акқайын әнімен айтып барды да, баяу ғана тоқтады. 2. Соңғы айтқан мылжын, мақтаншақ, данғой дегендері осы арада шынымен төрт көз түгел отыр еді. 3. Максұт жайында кемпірмен ғана сөйлеседі. Оған да жақсы бала болып көріне бастады (М.Ә.). 4. Өзінің айтулы ару қыздарының атын Акмарал деп қоятын болды... (Ш.А.) 5. Зауыт 1928 жылы 7 қараша күні Қазақстан деген атпен ашылды (С.М.).

Есте сақтаңдар!

- Салт-дәстүр, ұлттық ойын, әдет-ғұрыптар да сөйлем ішінде тырнақшаға алынып жазылады: «Қол ұстату», «шаш сипату» деген атақты ырымдар осы (М.Ә.).

5-тапсырма. Берілген тірек сөздерді қолдана отырып сөйлемдер құраңдар. Тырнақшаны ұмытпаңдар.

Сүндет той

Ақылды жан

Шәкіртсіз ұстаз – тұл

Абай жолы

Алпамыс батыр

Боннг-747

Қазақ әдебиеті

Ырыс алды – ынтымақ

6-тапсырма. Өлең ішінде қойылатын тырнақшаларға мысал келтіріп, қойылу себебін түсіндіріңдер.

10.10. ҒАРЫШ – СЫНАҚ АЛАҢЫ...

Бұрқырады ақ жалын
Кнопкасын басқанда.
Көрмей қалдым ар жағын
Тік атылдық аспанға.

Адырбек Сопыбеков

Бүгін сабақта:

- мәтінмен танысып, мәтінде баяндалған оқиғаны фантастикалық фильмдермен салыстырамыз;
- төл сөз бен автор сөзіне қойылатын тыныс белгілермен танысамыз;
- шығармашылығымызды арттыру мақсатында сөйлем, мәтін құраймыз;
- өз ойымызды еркін айтуға, пікірімізді дәлелдеуге үйренеміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқыңдар.

...«Байқоңыр-12» өзіне жүктелген тапсырманы ойдағыдай орындап, «Тұңғыш» жұлдыздар жүйесінен екпіндей көтеріліп, Орталық ғарыш стансысының мекен-тұрағына қарата ақпа жұлдыздай заулап келе жатыр еді. Экипаж кемедегі жұмыстың бәрін автоғарышкерлер анабпоздық ұйқыда өткізеді ғой. Әйтпесе жүздеген жылдарға созылатын ғарыштық саяхатқа олардың өмірі жете ме? «Байқоңыр-12» кемесі мылқау тыныштықта ғарыш әлемін тіліп үнсіз жүзіп келеді. Ең ақыры, әзілқой Кибер де «шешініп» жатып қалған. Кенет «апат» аппаратының кернейі сарнап қоя берді. «Байқоңыр-12» жүрісін баяулатып кібіртктеп қалыпты. Бұған алдымен Кибер ояңды. Ол жан ұшыра жүгіріп, механик Осиповты жұлқылады. Әп-сәтте бүкіл экипаж аяғынан тік тұрды. Осипов электрондық мицы іске қосты.

– Не боп қалды?

– Жанар отын секциясында апат!

– Қауіптілігі қандай?

– «Байқоңыр» міндетті түрде қону керек!

Оразов электрондық мидан координатты сұрады.

Электрондық ми өз экранына ғарыш картасын жайып салды. Экипаж мүшелері әлем картасына үнілді. «Байқоңырдың» келе жатқан жері от жебе болып жарқырайды, ұлан-асыр ғарыш мұхиты. Галактикалық жеке-жеке жұлдыз жүйелері шок-шок болып шашылып жатыр. Окта-тектен ғарыш аралдары, жеке-жеке дөңбек оттар, құйрықты жұлдыздар көзге шалынады. Қайда тарту керек?!

Оразов «Байқоңырдың» жолына ең жақын деген қос жұлдыз шоғырына бұрылуға ұйғарды. Ол небәрі он жеті ғаламшардан құралған. Қос жұлдыз егіз Күн іспеттес. Екеуінің дәл ортасынан орбита сызып, бір алып сарғыш ғаламшар айналып жүр. Екі Күн – ата-анасы, ал ана ғаламшар олардың кенжесі тәрізді...

Т.Сұлтанбек

А Мәтіннің мазмұнын үш сөйлемге сыйдырып айтыңдар.

Ә Мәтінде баяндалған оқиғаны ғылыми-фантастикалық фильмдермен, атап айтқанда, «Интерстеллар», «Жұлдыздар соғысы» трилогиясымен салыстырып көріңдер. Кейіпкерлерінде, сюжеттерінде қандай ұқсастықтар бар?

Б Мәтінді бөліктерге бөліп, тақырып қойып, әр тақырыптың тірек сөздерін атаңдар.

В Мәтіндегі сұрау белгісі мен леп белгісінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

ТӨЛ СӨЗДІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Төл сөз – сөйлеушінің я жазушының өз сөзі ішінде өзгеріссіз, бұлжытпай қолданылған біреудің сөзі.

Автор сөзі – төл сөзді жеткізіп, оған түсінік беретін сөйлеушінің я жазушының сөзі.

Төл сөз бен автор сөзіне байланысты қойылатын тыныс белгілері	
Қойылатын жерлер	Мысалы
Автор сөзі төл сөзден кейін келгенде төл сөз тырнақшаға алынады да (немесе алдына сызықша қойылады), төл сөзден соң үтір (леп не сұрау белгісі, көп нүкте) және сызықша қойылады.	– Қарным ашқан жоқ, мұғалима апай нан әкеп берді, – деді немересі (Ш.А.).
Автор сөзі төл сөзден бұрын келсе, одан кейін қос нүкте қойылады да, төл сөз тырнақшаға (немесе сызықша қойылады) алынады.	Көбен заң жолымен сұрауға кірісті: – Бөреш баласы Мұрат сені қалай әкетті? (Қ.Қ.)
Автор сөзі төл сөздің ортасында тұрса, екі жағынан үтір мен сызықша, кейде біріншісінен кейін мағынасына қарай үтір, леп не сұрау белгісі қойылады.	– Тарт әрмен, – деді Оразқұл қолын бір сілтеп, – онан да жейтін бірдеңе бар ма, соны әкел! (Ш.А.)
Төл сөз автор сөзінің ішінде келсе, бірінші автор сөзінен кейін қос нүкте, төл сөз тырнақшаға алынып (не алдына сызықша қойылады), одан соң үтір (леп не сұрау белгісі, көп нүкте) және сызықша қойылады.	Ес: – Мен ертең ерте жүремін, ішінде болсам, жақсы болар еді, – деп Көбенге қарады (Қ.Қ.).
Төл сөзден кейін келген көмекші етістігінен соң толық бір сөйлем келсе, одан кейін үтір қойылады.	– Айт сөзің болса! – деді де, осы үйдегі жұрт естісін, куә болсын дегенді ойлады (М.Ә.).

Г Мәтіндегі тырнақшаның қойылу себебін айтыңдар.

2-тапсырма. Тиісті жеріне сызықшаны қойып, *де* етістігін мағынасына қарай түрлендіріп жазыңдар.

Асайынның күнде түсте қой піретін дағдылы жерін білем де... күпия сыр айтатындай ол аптыға сөйлеп, барғың келсе, ертіп апарайын.

Ендеше не тұрыс де... Ғани әжесіне бетін бұрып, мен кеттім, жарай ма?

Жаксы келдіңдер, де... Асайын бұларды күнде көріп жүрген достарындай қарсы алып.

Ау, Асайын, Асеке, де... бұлқынып, қарсы құшақ жайды.

Ж.Арыстанов

3-тапсырма. Тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

1. Ол тағы да былай деді Ас атасы – нан.
2. Ақын бірде Өзгереді өмір өзгереді деп баяндады.
3. Біздің халықта Қарға қарғанын көзін шұқымайды деуші еді.
4. О тамаша сиқыршылар бақытты болыңдар деп айқайлап жібереді.
5. Екіншінің әйелі Енді жүзіктен ат пен сиыр тілейік дейді.
6. Сұлтан Аладдинге Сен сиқыршы әрі өтірікшісің Қызым қайда? Керемет сарайың қайда жоғалды деп айғай салады.

4-тапсырма. Берілген сызбаға сәйкес сөйлем құраңдар.

..... – төл сөз.
 ===== – автор сөзі.

1. «.....», – деп, =====
2. «.....?» – деп, =====
3. «.....!» – деп, =====
4. ===== : «.....».
5. ===== : «.....?» =====

5-тапсырма. Көркем шығармалардан төл сөз бен автор сөзіне мысалдар тауып жазыңдар. Тыныс белгілерінің қойылуына мән беріңдер.

10.11. ЖЕР – ЗЕРТХАНА...

Ғылыми фантастика ғылымның «көзі жетпеген» жолын өзінің ұшқыр қиялымен жарықтандырып, оған бағыт сілтеп отыруы тиіс.

А.Ефремов

Бүгін сабақта:

- спутниктер жайында ақпарат аламыз, сұрақтарға жауап береміз;
- қайталау тапсырмалары арқылы білімімізді бекітеміз;
- өткен тақырыптар бойынша білімімізді тексереміз.

1-тапсырма. Мәтінді оқындар.

Спутниктер ауыр, орташа және шағын болып үшке бөлінеді. Үшіншісі, яғни салмағы 10 килограмм мен 50 килограмм аралығын құрайтын шағын спутниктер соңғы уақытта көбірек сұранысқа ие болып жүр. Сондай-ақ 5 килограмм шамасында салмағы бар наноспутниктер де бар.

Алғашында көбі бұл наноспутниктерді ойыншық секілді көрді. Алайда уақыт өте келе пікір өзгерді. Наноспутниктердің көптеген артықшылықтары бар. Мысалы, оларды орбитадан шығарудың қажеті жоқ. Олар өздері-ақ ешқандай коқыс қалдырмай, ғарышта қалдықсыз жанып кете алады. Ең қызығы, олар ірі спутниктер секілді ірі тапсырмаларды да орындай алады.

Шығын бойынша да ынғайлы. Протонның бір старты 100 миллион долларға дейін барса, шағын зымырантасығыштың ұшуы 5-6 миллион доллардан аспайды. Наноспутниктер 2 миллион доллар тұрса, ауыр спутниктер 100 миллион, кейде тіпті 200 миллион доллар тұрады. Айырмашылығы айтарлықтай.

«Алыс ғарышта жерлеу» деген түсінік бар. Алғашында ғарыш шексіз үлкен болып көрінген, бірақ, шын мәнісінде, олай болмай шықты. Жылдан-жылға әрбір ел өз спутнигін орбитаға шығарғысы келді. Бұл, сөзсіз, спутник санының тым артуына әкеліп, қауіптілік деңгейін одан әрі арттырды. Уақыт өткен сайын олардың өзара соқтығысуы жиілеуде.

Ө.Қасымов

А Мәтін мазмұны бойынша келесі сұрақтарға жауап беріңдер. «Ғарыш шексіз болғанмен, онда орын жоқ» деген тақырыпта өз ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Наноспутниктердің тиімділігі қандай?
2. «Алыс ғарышқа жерлеу» түсінігінің мәні неде?
3. Ғарыштағы Қазақстанның спутнигі қалай аталады, естеріңде бар ма?

Ә Мәліметтерді нақтылап айтыңдар.

100–200 миллион

10–50 килограмм

5-6 миллион

Б Мәтіндегі тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

2-тапсырма. Ғылыми фантастикаға арналған қандай фильмдерді білесіңдер? Ол фильмдердің ғылыми негізі қаншалықты дәлелді? Өз ойларыңмен бөлісіңдер.

3-тапсырма. Тиісті тыныс белгілерін қойып, көшіріп жазыңдар.

Ноғайлының ханы Жәнібек халықты жиып
 Үш арсыз, үш ғайып үш жетім болады Соны кім табады депті
 Жиналған халық көп дағдарып
 Үш арсыз ұйқы арсыз күлкі арсыз тамақ арсыз Үш ғайып қонақ
 ғайып несібе ғайып ажал ғайып деп шешіпті
 Бірақ үш жетімді ешкім таба алмапты
 Сонда Жәнібек хан
 Елде келмеген кім қалды деп сұрапты
 Келмеген Қарабас шешен қалды депті халық Жәнібек Қарабасты
 шақыртып алып әлгі сөздің шешуін содан сұрапты
 Сонда Қарабас Жетім үшеу емес бесеу еді ғой деп

Оты жоқ жер жетім
 Басшысы жоқ ел жетім
 Елінен ауған ер жетім
 Тындаусыз сөз жетім
 Жоктаусыз ¹ қыз жетім деген екен

Шешендік сөздерден

А Шешендік сөзді рөлге бөліп оқыңдар.

4-тапсырма. Қате қойылған тыныс белгілерін тиісті орнына қойып жазыңдар.

Адамгершілік дегеніміз. дүниедегі ең асыл қасиет: Адам жанының рухани тазалығы, оның қоғамдағы, жеке адам арасындағы игі істер, бауырмалдық, туыскандық – жанашырлық, сыпайылық, әдептілік, сый-құрметтің бәрі де адамгершіліктің ұшқыны. Адамдарды қызметіне, жағдайына, киіміне, сырт көрінісіне карап бағалау дұрыс емес, Қызмет те, орта да, киім де уақытқа байланысты өзгертін нәрсе, өзгермейтін нәрсе жан сұлулығы; сонымен бірге, жүрек жылуы да болуы тиіс. Адамның адамгершілік қасиеті әрқашан биіктен ізгілікпен көрінуі тиіс. Ел басына күн туған катерлі жылдары – жанын шүберекке түйіп; Отанын, туған жерін, болашағын қорғаған абзал әке-аталарды, еңбек ардагерлерін, үлкендерді сыйлау, құрметтеу, кішіге қамқоршы болу: жастардың абыройлы борышы. Адамгершілік қасиетімізге кір келтірмейік.

¹ *Жоктаусыз* – іздеусіз, сұраусыз.

5-тапсырма. Қайталау тапсырмалары.

1. *Ма, ме, па, пе, ба, бе* шылауларынан кейін қойылатын тыныс белгісі.
 - а) леп белгісі; ә) сұрау белгісі; б) нүкте; в) көп нүкте; г) кос нүкте.
2. Сөйлем ішінде оның бір мүшесі ретінде дәйексөзге қойылатын тыныс белгісі.
 - а) сұрау белгісі; ә) леп белгісі; б) нүкте; в) нүктелі үтір; г) тырнақша.
3. *Бір дегенің білеу, екі дегенің егеу...* Қойылмаған тыныс белгісін анықтаңдар.
 - а) үтір; ә) сызықша; б) нүкте; в) көп нүкте; г) нүктелі үтір.
4. Бастауыш есімшеден, ал баяндауыш зат есімнен, есімшеден жасалғанда бастауыштан кейін қандай тыныс белгісі қойылады?
 - а) леп белгісі; ә) сызықша; б) нүкте; в) көп нүкте; г) тырнақша.
5. *Қой сүйеді баласын қоңырым деп...* Қандай тыныс белгісі жетіспей тұр?
 - а) леп белгісі; ә) кос нүкте; б) тырнақша; в) үтір; г) сызықша.
6. *Бар болзыр, жай болушы ма еді?* Сөйлемде үтір не себепті қойылған?
 - а) қыстырма сөз; ә) қаратпа сөз; б) одағай; в) айқындауыш мүше; г) авторлық ерекшелік.
7. Мақал-мәтелдер, накыл сөздер, өлеңдер ықшамдалып айтылғанда қандай тыныс белгісі қойылады?
 - а) сызықша; ә) нүктелі үтір; б) тырнақша; в) көп нүкте; г) кос нүкте.
8. Ой аяқталмай қалғанда қандай тыныс белгісі қойылады?
 - а) үтір; ә) леп белгісі; б) нүкте; в) көп нүкте; г) нүктелі үтір.
9. Бірынғай мүшенің алдында жалпылауыш мүше келсе, қандай тыныс белгісі қойылады?
 - а) тырнақша; ә) сұрау белгісі; б) нүкте; в) көп нүкте; г) сызықша.
10. Түйген ойды, қағидаларды, ережелерді дәлелдеу мақсатында алынған сөйлемдердің алдында *мысалы* деген сөз қолданылатын болса, одан кейін қандай тыныс белгісі қойылады?
 - а) леп белгісі; ә) үтір; б) нүкте; в) көп нүкте; г) кос нүкте.

6-тапсырма. Диалогті тыңдаңдар.

А Тыңдалым бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Не қымбат?
2. Адамға не парыз?
3. Тозбайтын нәрсе не?
4. Адамды сыйға бөлейтін қасиет қандай?
5. Адамға не бақыт әкеледі?

Ә Мәтіннен алынған үзіндіге тыныс белгілерін қойып жазыңдар.

Ең құнды не ұлым
Ол ғаламат ғылым
Тозбайтын не күнім

Ол өнер мен білім
Парыз ба шұлық тоқу
Парыз адамға оқу

7-тапсырма. Нұрсұлтан Назарбаевтың сөзінің мағынасын ашып, ойын тарқатып айтыңдар.

Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.

Нұрсұлтан Назарбаев

Ғалым болам десеңіз...

Түркі әлеміндегі тыныс белгілерінің тарихы сонау Орхон-Енисей жазуларынан басталады. Ескерткіштің кейбір жерлерінде қос нүкте, ромб тәрізді белгілер қолданылған.

Бүгінгі пунктуация саласын тереңдете игергілерің келсе, қазақ пунктуациясының негізін қалаушылардың бірі Р.Сыздықованың «Емле және тыныс белгілері», «Тыныс белгілерінің ережелері» атты ғылыми маңызы зор кітаптарын оқуларына болады.

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН АДАМ АТЫ-ЖӨНДЕРІ

<i>Абай</i> – А.Құнанбайұлы	<i>М.Жалд.</i> – М.Жолдасбеков
<i>А.Байт.</i> – А.Байтұрсынұлы	<i>М.И.</i> – М.Иманжанов
<i>Ә.К.</i> – Ә.Кекілбаев	<i>М.М.</i> – М.Мақатаев
<i>Ә.Марғ.</i> – Ә.Марғұлан	<i>М.Ө.</i> – М.Өтемісұлы
<i>Ә.Нұрп.</i> – Ә.Нұрпейісов	<i>М.Ш.</i> – М.Шаханов
<i>Ә.С.</i> – Ә.Сәрсенбаев	<i>Н.Ғ.</i> – Н.Ғабдуллин
<i>Ә.Тәж.</i> – Ә.Тәжібаев	<i>Н.Н.</i> – Н.Назарбаев
<i>Ә.Ш.</i> – Ә.Шәріпов	<i>О.Б.</i> – О.Бөкей
<i>Б.М.</i> – Б.Майлин	<i>Р.Б.</i> – Р.Бердібаев
<i>Б.Мұқ.</i> – Б.Мұқай	<i>Р.Т.</i> – Р.Токтаров
<i>Б.Н.</i> – Б.Нұржекеев	<i>С.Бег.</i> – С.Бегалин
<i>Б.С.</i> – Б.Сокпақбаев	<i>С.Дөн.</i> – С.Дөнентаев
<i>Б.Тоғ.</i> – Б.Тоғысбаев	<i>С.Ғ.</i> – С.Ғаббасов
<i>Ғ.К.</i> – Ғ.Құлахмет	<i>С.Е.</i> – С.Ерубаев
<i>Ғ.Мұст.</i> – Ғ.Мұстафин	<i>С.К.</i> – С.Көбеев
<i>Ғ.Мүс.</i> – Ғ.Мүсірепов	<i>С.М.</i> – С.Мұқанов
<i>Ғ.Сл.</i> – Ғ.Сланов	<i>С.О.</i> – С.Омаров
<i>Д.Ә.</i> – Д.Әбілев	<i>С.Сар.</i> – С.Сарғасқаев
<i>Д.Д.</i> – Д.Досжанов	<i>С.Сейф.</i> – С.Сейфуллин
<i>Д.И.</i> – Д.Исабеков	<i>С.Т.</i> – С.Торайғыров
<i>Ж.А.</i> – Ж.Аймауытов	<i>Т.А.</i> – Т.Абдрахманов
<i>Ж.Ж.</i> – Ж.Жабаев	<i>Т.Ахт.</i> – Т.Ахтанов
<i>Ж.Ысм.</i> – Ж.Ысмағұлов	<i>Т.Ә.</i> – Т.Әлімқұлов
<i>З.И.</i> – З.Иманбаев	<i>Т.С.</i> – Т.Сұлтанбеков
<i>З.Қ.</i> – З.Қабдолов	<i>Х.Е.</i> – Х.Есенжанов
<i>З.Ш.</i> – З.Шашкин	<i>Х.Т.</i> – Х.Талғаров
<i>И.Б.</i> – И.Байзақов	<i>Ш.А.</i> – Ш.Айтматов
<i>И.С.</i> – И.Сапарбай	<i>Ш.Ахм.</i> – Ш.Ахметов
<i>Қ.А.</i> – Қ.Аманжолов	<i>Шәкәрім</i> – Ш.Құдайбердіұлы
<i>Қ.Ж.</i> – Қ.Жұмалиев	<i>Ш.М.</i> – Ш.Мұртаза
<i>Қ.Жұм.</i> – Қ.Жұмаділов	<i>Ы.А.</i> – Ы.Алтынсарин
<i>Қ.И.</i> – Қ.Исабаев	<i>Ы.К.</i> – Ы.Кененбаев
<i>Қ.М.</i> – Қадыр Мырза Әлі	<i>Ы.М.</i> – Ы.Маманов
<i>Қ.Т.</i> – Қ.Толыбаев	<i>І.Е.</i> – І.Есенберлин
<i>М.Ә.</i> – М.Әуезов	<i>І.Ж.</i> – І.Жансүгіров

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	4
1-бөлім. АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР	
1.1. Табиғат пен адам – егіз ұғым	6
1.2. Ауаның дастануы	9
1.3. Қазақстан климаты	12
1.4. Көктем туды	16
1.5. Жаз шықты	18
1.6. Күз келді	21
1.7. Қыс түсті	24
1.8. Әлемдегі ең ыстық аймақ	27
1.9. Ең суық аймақтар	30
2-бөлім. КӨШПЕНДІЛЕР МӘДЕНИЕТІ	
2.1. Көшпенділер кімдер?	34
2.2. Көш	37
2.3. Киіз үй	40
2.4. Жайлау	43
2.5. Қыстау	47
2.6. Төрт түлік	50
2.7. Атты әскер	53
2.8. Ер қанаты – ат	56
3-бөлім. ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ	
3.1. Бірінші байлық – денсаулық	62
3.2. Таза табиғат – денсаулық негізі	65
3.3. Саламатты өмір салты	68
3.4. Ас – адамның арқауы	71
3.5. Қазақстандағы сауықтыру мекемелері	74
3.6. Дәрілік өсімдіктер	77
3.7. Жүз жасаңыз	79
4-бөлім. СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ	
4.1. Досы көпті жау алмайды	84
4.2. Жаман жолдас	87
4.3. Жігітті жолдасына қарап бағала	90
4.4. Бай баласы мен жарлы баласы	93
4.5. Адал дос пен амал дос	95
4.6. Жақсы дос – жан азығы	98
4.7. Ана мейірімі	100
4.8. Менің кішкентай досым	104
4.9. Отбасындағы сүйіспеншілік	106
4.10. Қайырымдылық – сүйіспеншіліктің бір көрінісі	109
5-бөлім. МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ	
5.1. Музыка – жүрек тілі	112
5.2. Өн – халықтың ажары	115
5.3. Музыка бағыттары	118
5.4. Музыка аспаптары	121
5.5. Домбыра – қазақтың рухы	125
5.6. Күй – халқымыздың рухани құндылығы	128
5.7. Музыка өнерінің майталмандары	131
5.8. Музыка – әлемді біріктіруші күш	134
6-бөлім. ҒАЛАМТОР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР	
6.1. Бүкіләлемдік желі – ғаламтор	138
6.2. Ғаламтордың пайдасы мен зияны	141

6.3. Ғаламтордағы танымал сайттар	145
6.4. Ғаламтор қазақ тілінде	148
6.5. Ғаламторға тәуелділік – ғалам дерті	151
6.6. Әлеуметтік желі – ең үлкен ғаламтор	154
6.7. Әлеуметтік желілердің тарихы	157
6.8. Әлеуметтік желінің пайдасы мен зияны	161
6.9. Қазақстандағы әлеуметтік желілер	164
6.10. Әлеуметтік желіні игілікті пайдалану	168

7-бөлім. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР ДОСТАСТЫҒЫ

7.1. Меймандос қазақ – татулық жаршысы	172
7.2. Бауырмалдық – тарихи тағдырымыз	175
7.3. Қазақстан этностарының тарихы	178
7.4. Қазақстан халқы Ассамблеясы – татулық бастауы	182
7.5. Қазақстан – ұлттардың мәдени шаңырағы	185
7.6. Дос пейілді Достық үйлері	189

8-бөлім. ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ.

ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

8.1. Дұрыс тамақтану – денсаулық кепілі	192
8.2. Дастарқан тәрбиесі – дәм-тұз киесі	195
8.3. Дұрыс тамақтанудың басы – тазалық	198
8.4. Жейтін асын көп болсын, зияны жоқ болсын	202
8.5. Кешкі асқа карама... ..	206
8.6. Пайдалы сусындар	209
8.7. Дәмді тағамның пайдасы	212
8.8. Гендік өзгеріске ұшыраған өнімдер	215
8.9. Гендік тамақтану – қажетсіз нәр тату	218
8.10. Фаст-фуд – тұтынушылар қалаған тағам	221
8.11. Тамақтану тәртібі нәсіл тандамайды	225

9-бөлім. ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЫМ

9.1. Жеңіс күні	230
9.2. Соғыс жылдарындағы Қазақстан	233
9.3. Майдан және тыл	236
9.4. Бауыржан Момышұлы және соғыс жылдарындағы қазақ әдебиеті	240
9.5. Соғыс жылдарындағы мәдени өмір	244
9.6. Қазақтың батыр қыздары	247
9.7. Қазақстандық ұшқыштар	251
9.8. Тажалдан тайсалмаған өжет ұл	254
9.9. Рейхстагқа ту тіккен Рақымжан Қошқарбаев	257
9.10. Соғыстан қайтқан солдаттар	261

10-бөлім. ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

10.1. Ғылыми фантастика жанры	264
10.2. Мифология – дүниетанымының бастауы	267
10.3. Ғажайыптар әлемінің фаунасы	271
10.4. Қиял-ғажайып ертегілер	275
10.5. Әдебиет – ғылымның ізашары, ғылым – әдебиеттің ізбасары	277
10.6. Күн жүйесіндегі ғаламшарлар	280
10.7. Әлемдегі ең алғашқы ғылыми-фантастикалық фильм	283
10.8. Қиял әлемі	286
10.9. Қазақтың алғашқы фантаст-ғалымы	289
10.10. Ғарыш – сынақ алаңы... ..	293
10.11. Жер – зертхана... ..	296

Учебное издание

**Капалбек Бижомарт Сейсенбекулы
Жантасова Салтанат Егизбайқызы
Мадиева Толкын Арипбаевна**

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Учебник для 7 классов общеобразовательных школ
(на казахском языке)

Оқулықты безендіруге фотографтар *О.Бегялов*, *С.Қызайбектің*,
суретшілер *Ж.Бауырқан*, *Т.Табысбек*, *А.Ақыл*, *Б.Ералиева*, *Қ.Жәйіrbекұлы*,
А.Айтжановтардың еңбектері пайдаланылды

Редакторы *А.Төлепбердинова*
Көркемдеуші редакторы *А.Ақыл*
Техникалық редакторы *Л.Садықова*
Корректоры *Г.Тұрмағанбетова*
Компьютерде беттеген *А.Ахметханқызы*, *С.Жұмагелдиева*

Баспаға Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің
№ 0000001 мемлекеттік лицензиясы 2003 жылы 7 шілдеде берілген

ІІБ № 5649

Басуға 15.06.17 қол қойылды. Пішімі 70×100^{1/16}. Офсеттік қағаз.

Қаріп түрі «SchoolBook Kza». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 24,51 + 0,32 қосарбет. Шартты бояулы беттаңбасы 99,92.

Есептік баспа табағы 16,64 + 0,54 қосарбет. Таралымы 50 000 дана.

Тапсырыс №

«Мектеп» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mektep@mail.ru

Web-site: www.mektep.kz

